

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Центр українознавства

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 26

Київ 2020

Українознавчий альманах. Випуск 26. К.: «Міленіум», 2020. 108 с.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26>

Випуск присвячено дослідженню феномена українства в гуманітарному дискурсі в контексті аналізу політичної, економічної та соціогуманітарної ситуації в сучасній Україні, а також російської агресії. Автори статей досліджують виклики та загрози, які стоять сьогодні перед українським соціумом, а також шляхи подолання конфліктів, що виникають у різних сферах буття в сучасній Україні – від філософсько-світоглядних до політичних, культурних і освітніх.

Феномен українства також вивчається в контексті дослідження творчості та доли видатних постатей української історії. Спеціальну увагу приділено 175-ій річниці заснування Кирило-Мефодіївського братства.

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

С.В. Руденко, д-р філос. н., проф.

Упорядники

Ірина Грабовська, канд. філос. н., Катерина Кобченко, канд. іст. н.

Редакційна колегія

Т.І. Власова, д-р філос.н., проф.; І.М. Грабовська, канд.філос.н., ст.наук. співр.; О.Р. Кісь, д-р іст.н., ст. наук. співр.; Р.М. Конта, д-р іст.н., проф.; М.І. Обушний, д-р політ. н., проф.; С.В. Сторожук, д-р філос.н., проф.; А.М. Тормахова, канд. іст.н., доц.; М.І. Хилько, д-р філос. н., проф.; К.С. Шевчук, д-р філос.н., проф.; Р. Сапенко, д-р філософії (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Республіка Польща).

*Затверджено Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол № 1 від 2 жовтня 2020 року)*

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16411–4883Р від 04.02.2010 р.

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року «Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням з філософських наук у категорії "Б".

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020

© Центр українознавства, 2020

© Міленіум, 2020

Ukrainoznavchyi Almanakh (*Almanac of Ukrainian Studies*). Issue 26. Kyiv: "Milenium", 2020
108 p.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26>

The main topic of this issue is the phenomenon of the Ukrainianess in the contemporary humanities discourse with the accent on the analytical context of the political, economic and social situation in Ukraine including the Russian aggression against the country. The authors of the articles investigate challenges and threats for the Ukrainian society and the ways of overcoming conflicts, which appear in the different spheres of life in the contemporary Ukraine including philosophy, politics, culture and education.

The phenomenon of the Ukrainianess is investigated also through the analysis of the works and life destinies of the outstanding personalities in the Ukrainian history. In this issue special attention is paid to the 175th anniversary of the foundation of the Cyril and Methodius Brotherhood.

For scientists, lecturers and students.

Chef Editor

S.V. Rudenko, Full Professor, Dr. Habil.

Editors of the issue

Iryna Grabovska, PhD; Kateryna Kobchenko, PhD

Editorial Board

T.I. Vlasova, Full Professor, Dr. Habil.; I.M. Grabovska, Senior Research Fellow, Ph.D; O.R. Kis, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; R.M. Konta, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Obushnyi, Full Professor, Dr. Habil.; S.V. Storozhuk, Full Professor, Dr. Habil.; A.M. Tormakhova, Associate Professor, Ph.D.; M.I. Khylyko, Full Professor, Dr. Habil.; K.S. Shevchuk, Full Professor, Dr. Habil.; R. Sapenko, Full Professor, Dr. Habil. (Zeliona Góra, Poland).

Approved by the Academic Council of the Faculty of Philosophy,
National Taras Shevchenko University of Kyiv
(Protocol No.1 from October 2, 2020)

Certificate of state registration KB № 16411–4883P from 04.02.2010

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

By the decision of the Certification Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated July 2, 2020, Almanac of Ukrainian Studies was recognized as a professional publication in philosophical sciences in category "B".

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2020

© Center of Ukrainian Studies, 2020

© Milenium, 2020

ЗМІСТ

УКРАЇНСТВО В СУЧАСНОМУ СВІТІ	
Авер'янова Ніна АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	8
Антонюк Тетяна ЮРІЙ ТИЩЕНКО ЯК ВИДАВЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ В ЕМІГРАЦІЇ	13
Беззуб Юрій ГРОМАДСЬКА СПІВПРАЦЯ ТА ОСОБИСТІ ВЗАЄМИНИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ І БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ПОПЕРЕДНІ НОТАТКИ ЗА ЛИСТАМИ ПОЕТЕСИ	24
Бродецька Юлія ВІДЧУЖЕННЯ ВІД СЕБЕ ЯК РОЗРИВ ЖИТТЄВИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗІ СВІТОМ	33
Власова Ольга ГЕНДЕРНА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК ВИМІР СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ	39
Грабовська Ірина ПОШУКИ ШЛЯХІВ ТА МЕТОДІВ ПРОТИСТОЯННЯ ПУТІНІЗМОВІ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ	45
Грабовський Сергій КОНФЛІКОГЕННІ ЧИННИКИ РОСІЙСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: ПОГЛЯД ОЛЕСЯ ГОНЧАРА	51
Грабовська Ірина, Наливайко Лариса, Обушний Микола ГЕНДЕР В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКИХ ВИШІВ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНА СКЛАДОВА КОНФЛІКТИЗАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ	57
Кагамлик Світлана ПОСТАТІ ОЧІЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДІЯЧІВ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА	65
Настояща Катерина УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ: ІСНУВАННЯ ПОПРИ ПЕРЕПОНИ	71
Сорочук Людмила КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА МІСІЯ МИХАЙЛА ВЕРБИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАЦІЄТВОРЕННЯ	77
Стребкова Юлія УКРАЇНСЬКІ ПРАКТИКИ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА У СВІТОВИХ ТРЕНДАХ БІОПОЛІТИКИ	81
Цимбал Тетяна КОНФЛІКТИ ПАМ'ЯТЕЙ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ГЕРОЇЧНОМУ ДИСКУРСІ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)	87

Цюрупа Михайло

94

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВПЛИВ КОНЦЕПТУ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО
ТОВАРИСТВА НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СФЕРИ
КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ

Ятченко Володимир, Олійник Оксана

100

ПРОБЛЕМА СКІНЧЕНОСТІ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ
ФОЛЬКЛОРИ

РЕЦЕНЗІЇ

Власова Тетяна

105

ПОСТМОДЕРН, СЕКСУАЛЬНОСТІ ТА КУЛЬТУРА: ФЕМІНІСТСЬКІ ТЕКСТИ І
ГЕНДЕРНІ `РОР` - ІКОНИ

(Рецензія на книгу Gaga Feminism. Sex, Gender, and The End of Normal.

J. Jack Halberstam. Boston : Beacon Press, 2013. 157 p.)

CONTENT

UKRAINIANESS IN THE MODERN WORLD

Averianova Nina ART THERAPY AS A METHOD OF REHABILITATION OF MILITARY OPERATIONS' PARTICIPANTS UNDER CONDITIONS OF THE RUSSIAN- UKRAINIAN ARMED CONFLICT	8
Antoniuk Tetiana YURIJ TYSHCHENKO AS A PUBLISHER OF UKRAINIAN BOOKS IN EMIGRATION	13
Bezzub Yurii PUBLIC COOPERATION AND PERSONAL RELATIONS OF LESYA UKRAINKA AND BORYS HRINCHENKO: PRELIMINARY NOTES ON THE LESYA UKRAINKA'S LETTERS	24
Brodetska Yulia ALIENATION FROM ITSELF AS A BREAK OF TIES WITH THE WORLD	33
Vlasova Olha GENDER TEMPORALITY AS MEASUREMENT OF SOCIAL CONFLICTS: UKRAINIAN CONTEXT	39
Grabovska Iryna SEARCH FOR THE WAYS AND METHODS OF RESISTANCE TO PUTINISM: UKRAINIAN REALITIES	45
Hrabovsky Serhiy CONFLICTING FACTORS OF RUSSIAN COLONIALISM: THE VIEW OF OLES HONCHAR	51
Grabovska Iryna, Nalyvaiko Larysa, Obushnyi Mykola GENDER IN THE EDUCATIONAL PROCESS AT UKRAINIAN HIGH SCHOOLS AS PHILOSOPHICAL AND WORLD-VIEW COMPONENT OF CONFLICT STUDIES	57
Kahamlyk Svitlana PERSONALITIES OF LEADERS OF THE UKRAINIAN CHURCH IN THE CREATIVE HERITAGE OF THE MEMBERS OF CYRIL AND METHODIUS BROTHERHOOD	65
Nastoyashcha Kateryna UKRAINIAN SOCIOLOGY IN SOVIET TIMES: EXISTENCE DESPITE OBSTACLES	71
Sorochuk Ludmyla CULTURAL AND EDUCATIONAL MISSION OF MYKHAYLO VERBYTSKY IN THE CONTEXT OF NATION-BUILDING	77
Strebkova Yulia UKRAINIAN PRACTICES OF SURROGATE MOTHERHOOD IN THE WORLD TRENDS OF BIOPOLITICS	81
Tsymbal Tetiana MEMORY CONFLICTS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HEROIC	87

DISCOURSE (SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT)

Tsiurupa Mykhailo 94

IDEOLOGICAL AND POLITICAL INFLUENCE OF THE CYRIL AND
METHODIUS BROTHERHOOD'S
CONCEPT ON THE FORMATION OF THE NATIONAL MILITARY SPHERE AT
THE END OF THE 19^h – AT THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Yatchenko Volodymyr, Oliinyk Oksana 100

THE PROBLEM OF FINITENESS OF HUMAN EXISTENCE IN
UKRAINIAN FOLKLORE

REVIEWS

Vlasova Tetiana 105

POSTMODERNITY, SEXUALITIES AND CULTURE: FEMINIST SCRIPTS AND
GENDER POP-ICONS

*(Review of the book: Gaga Feminism. Sex, Gender, and The End of Normal. J.
Jack Halberstam. Boston : Beacon Press, 2013. 157 p.)*

УКРАЇНСТВО В СУЧАСНОМУ СВІТІ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.1>
УДК 7.011:327.5(470+571):(477)

Ніна Авер'янова

кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1088-2372

Email: aver_n@ukr.net

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Анотація. Показано, що участь у бойових діях впливає на психологічний стан людини, перебування у зоні бойових дій здатне кардинально змінювати особистість і найчастіше – негативно, а це призводить до різноманітних конфліктних ситуацій у суспільстві. Психічні травми, отримані під час проведення бойових операцій, призводять до низки складних порушень у фізичній та емоційній сферах людини. Деструктивний вплив війни проявляється не лише у фізичних втратах, а й в соціальній дезорієнтації, втраті соціальних контактів, цілісності «Я» та особистісної ідентичності як військовослужбовців, вимушених переселенців із зони бойових дій, так і мирних жителів. Наслідки бойових психічних травм у різних проявах можуть даватися взнаки навіть через багато років. Підкреслюється, що без належної психологічної реабілітації таким людям важко повернутися до мирного життя та до своєї соціальної ролі в суспільстві. Тому тут на допомогу може прийти арт-терапія, яка в комплексі реабілітаційних заходів здатна позбавити людину негативних почуттів, підбадьорити її та допомогти вибудувати нові моделі життя.

Вказується, що арт-терапія сформувалась як специфічна діяльність, що включає в себе мистецтво, психологію та психотерапію. Зазвичай арт-терапія є частиною комплексу реабілітаційних заходів та має певні переваги у діагностиці. Важливими аспектами роботи арт-терапевта є його професійні контакти з колегами – психіатрами, медсестрами, соціальними працівниками та ін. Спроби використовувати техніки арт-терапії, не маючи тісного контакту з медичними працівниками, у багатьох випадках визнаються неетичними та такими, що можуть заподіяти шкоду пацієнтам. Доведено, що арт-терапія сприяє зниженню депресивних проявів і агресії, корекції поведінки, підвищенню комунікативних навичок та інтеграції учасників бойових дій у соціум.

Ключові слова: арт-терапія, арт-терапевтичні заходи, психотерапевтична допомога, реабілітація, учасники бойових дій.

Nina Averianova

Ph.D. in Philosophy, Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ART THERAPY AS A METHOD OF REHABILITATION OF MILITARY OPERATIONS' PARTICIPANTS UNDER CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN ARMED CONFLICT

Abstract. It is shown that participation in hostilities affects a person's psychological state. Being in a combat zone can dramatically change the personality and often - negatively. Mental injuries received during combat operations lead to a number of complex disorders in the physical and emotional spheres of man. This leads to various conflict situations in society. The destructive effects of war are manifested not only in physical losses, but also in social disorientation, loss of social contacts, the integrity of the "I" and the personal identity of both servicemen and

civilians. The consequences of combat mental trauma in various manifestations can be seen even after many years. Without proper psychological rehabilitation, it is difficult for such people to return to a peaceful life and to their social role in society. Therefore, art therapy can come to the rescue here, which in a set of rehabilitation measures can relieve a person of negative feelings, encourage him and help build new life patterns.

It is indicated that art therapy was formed as a specific activity that includes art, psychology and psychotherapy. Usually art therapy is part of a set of rehabilitation measures; she has certain advantages in diagnosis. Important aspects of the art therapist's work are his professional contacts with colleagues – psychiatrists, nurses, social workers and others. Attempts to use art therapy techniques without close contact with healthcare professionals are often considered unethical and can be harmful to patients. It is proved that art therapy helps to reduce depressive symptoms and aggression, helps to correct behavior, improve communication skills and integration into society.

Keywords: art therapy, art therapeutic measures, psychotherapeutic help, rehabilitation, participants in hostilities.

Постановка проблеми. Нині в Україні триває міждержавний збройний конфлікт неоголошеного типу, який виник у результаті ескалації гібридної війни, що розпочалась задовго до 2014 р. Курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію став потужним викликом для Російської Федерації, яка сприйняла європейський вектор розвитку України як значну загрозу для власних геополітичних планів. Цей конфлікт – виклик національній безпеці України, він, окрім економічного виснаження нашої держави, суттєво впливає на внутрішньополітичні процеси в Україні [2]. Окрім цього, аналітики зазначають, що в ситуації, яка склалася на даний час, недоречно говорити про мінімізацію російсько-українського збройного конфлікту.

Тому на сьогодні залишаються актуальними проблема надання оптимальної психотерапевтичної допомоги учасникам бойових дій та питання їхнього включення в умови мирного життя. Адаптація психіки травми, отримані під час проведення бойових операцій, призводять до низки складних порушень у фізичній та емоційній сферах людини. Досить часто в учасників бойових дій після їхнього повернення у мирне суспільство спостерігається занижена самооцінка, втрата сенсу життя, зміна ціннісних орієнтацій, з'являється почуття самотності, соціальної ізоляції та ін. І чим довше вони знаходяться в такому стані психоемоційного навантаження, тим важче адаптувати їх до мирного життя. Наслідки бойових психічних травм у різних проявах можуть даватися взнаки навіть через багато років. Євгеній Соколов і Олексій Паршин підкреслюють, що для багатьох учасників бойових дій довгоочікуване повернення до мирного життя стає більш складною проблемою, ніж перебування «всередині війни». В умовах смертельної небезпеки у людей змінюється поведінка та почуття. Учасники бойових дій, які вижили у війні, несуть в собі систему бойових навичок і стереотипів, вироблених у результаті зіткнення з небезпекою [9]. В Україні варто застосовувати арт-терапію у психологічній реабілітації воїнів АТО/ООС, оскільки арт-терапія зарекомендувала себе як ефективний метод виходу людини із хворобливих станів. При цьому «арт-терапія є найбільш адекватним методом для

вирішення як внутрішньо-особистісних, міжособистісних конфліктів, так і конфліктів на рівні великих соціальних груп, міжетнічних, воєнних» [5, с. 11]. Суттєво те, що арт-терапія не має обмежень і може використовуватись у багатьох галузях – у психотерапії, педагогіці, соціальній роботі та ін. Її можна застосовувати в роботі з дорослими, в групі чи індивідуально.

Аналіз наукових публікацій. Вивчення арт-терапії («терапії мистецтвом») почалося з фундаментальних робіт Ханса Принцхорна (Hans Prinzhorn), який довгий час, займаючись практикою у психіатричній клініці та збираючи колекцію малюнків душевнохворих, прийшов до висновку, що мистецька діяльність притаманна і здоровим, і хворим людям. Незалежно від їхніх психічних і фізичних вад, художня творчість стає способом адаптації та психологічної інтеграції у суспільство. Англійський художник Андріан Хілл (Adrian Hill) пересвідчився, що мистецька практика допомагає пацієнтам відволікатися від гнітючих думок про хворобу та надає можливість звільнитися від психічних розладів, стресів і травм. У 1942 р. Хілл почав уперше застосовувати термін «арт-терапія» і вважав себе першим арт-терапевтом. Активне узагальнення та осмислення емпіричного досвіду арт-терапії відбувалося в 1960–1980 рр. Важливим етапом розвитку арт-терапії стало утворення професійних організацій та ініціативних груп, які своєю метою вбачали вироблення єдиних критеріїв і принципів діяльності, утвердження арт-терапії як науки. Були засновані Британська асоціація арт-терапевтів (1964 р.), Американська арт-терапевтична асоціація (1969 р.), сформувались перші програми арт-терапевтичної освіти. Професійні об'єднання арт-терапевтів виникли і в інших країнах світу (1980–1990 рр.) – Австралії, Іспанії, Італії, Канаді, Німеччині, Російській Федерації. Суттєвий внесок у методологію арт-терапії зробили такі вчені: Р. Арнхейм, К. Берк, А. Еренцвейг, К. Кох, Е. Кріс, М. Мілнер, М. Наумбург, З. Фрейд, К. Юнг та ін. Зацікавлення арт-терапією виникло з новою силою в останні десятиліття, коли люди знову переосмислили та зрозуміли можливості художньої діяльності, яка на практиці допомагає позбутися стресів, конфліктів, фізичного болю, долає складні внутрішні переживання та відчай [1]. Тому

нині багато науковців у всьому світі досліджують можливості застосування арт-терапії у психології, педагогії, філософії та медицині: Дж. Алвін, Ю. Андрєєва, С. Арзуманян, М. Бетенські, М. Вальдес-Одріосола, О. Вознесенська, Е. Гренлюнд, Д. Едвардс, Л. Капачіоне, Д. Кемпбелл, М. Кисельова, П. Коваль, Т. Колошина, О. Копитін, Л. Лебедева, О. Лебедев, В. Ляшенко, В. Нікітін, А. Осипова, Л. Подкоритова, Р. Сільвер, Т. Шкурко та ін. При цьому значна кількість дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, вказує на ефективність арт-терапії у подоланні наслідків бойового стресу, у сприянні адаптації учасників бойових дій в мирне життя [3; 7; 10; 12; 13; 14]. Це і обумовило **мету статті** – визначити місце арт-терапії як засобу реабілітації учасників бойових дій в умовах російсько-українського збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Термін «арт-терапія» (art – мистецтво, arteterapy – буквально терапія мистецтвом) широко поширений в країнах з англomовним населенням і найчастіше означає лікування пластичною образотворчістю з метою впливу на психоемоційний стан хворого. У вітчизняній та російській літературі використовуються також терміни «ізотерапія» або «художня терапія», проте вони не тотожні англomовному аналогу і дещо звужують його сенс. В арт-терапії пацієнтам пропонують різноманітні заняття образотворчого та художньо-прикладного характеру (малюнок, графіка, живопис, скульптура, дизайн, дрібна пластика, різьблення, випалювання, карбування, батик, gobелен, мозаїка, фреска, вітраж, вироби з хутра, шкіри, тканини та ін.), які спрямовані на активізацію спілкування з психотерапевтом або в групі в цілому для більш ясного та чіткого вираження своїх переживань, проблем, внутрішніх протиріч, з одного боку, а також творчого самовираження, – з іншого. В арт-терапію включають і такі форми творчості, як відео-арт, інсталяція, перформанс, комп'ютерна творчість, де візуальний канал комунікації відіграє провідну роль [8, с. 36]. Нині в арт-терапії застосовують всі види мистецтва, тому відповідно існують і різні види арт-терапії: ізотерапія, казкотерапія, музикотерапія, танцювальна терапія, фототерапія, лялькотерапія, драматерапія та ін. Арт-терапія – міждисциплінарне явище, вона виникла на межі мистецтва й науки та увібрала в себе досягнення медицини, педагогії, культурології, соціології та інших дисциплін.

Варто зазначити, що люди в житті переважно використовують вербальні канали комунікації, а арт-терапія широко застосовує невербальні методи спілкування, що досить часто стає єдиним способом зв'язку людини і суспільства, пацієнта і психотерапевта. Арт-терапія має певні переваги у діагностиці, найперше, це можливість більш глибоко оцінити поведінку і стан пацієнтів; визначити, на якому етапі життя знаходиться людина, адже в арт-терапевтичних роботах знаходять відображення не лише думки теперішнього часу, а й фіксуються пригнічені переживання минулого та приховані думки

про майбутнє. Важливий не тільки створений пацієнтом кінцевий образ, а й те, якими матеріалами, кольорами та зусиллями він творився. Але варто пам'ятати, що при цьому надзвичайно суттєвим є визначення індивідуальної символіки кожного пацієнта, яка може не вкладатися в рамки звичних діагностичних стереотипів.

Діапазон арт-терапії значний: а) у процесі художньої діяльності (малювання, писання картин, ліплення й ін.) відбувається вихід агресивності та інших негативних почуттів людини; б) за допомогою візуальних форм відображаються неусвідомлені внутрішні конфлікти та переживання; в) зміст, стиль і колір мистецьких робіт дають інформацію про їхніх виконавців; г) художня діяльність сприяє формуванню внутрішнього контролю людини; д) мистецька творчість приносить радість і задоволення людині, тобто у неї виникають позитивні емоції; е) у процесі художньої діяльності над спільною мистецькою роботою виникають почуття взаємосимпатії.

Арт-терапія має кілька форм: активну (пацієнт сам створює малюнки, скульптурні зображення, живописні та музичні твори й ін.), пасивну (пацієнт використовує художні твори, створені іншими митцями, тобто розглядає картини, слухає музику, читає книги й ін.), змішану (пацієнт використовує твори відомих митців для створення власних живописних картин, малюнків, скульптурних зображень й ін.). Окрім цього існує два основних варіанти арт-терапевтичної роботи – індивідуальна та групова.

Американські вчені, удосконалюючи методи лікування ветеранів бойових дій, продемонстрували високу ефективність арт-терапії як засобу лікування складних симптомів посттравматичного стресового розладу. Вони показали, що релаксація у процесі художньої творчості безпосередньо зменшує емоційне гіперзбудження учасників бойових дій; дозволяє відтворити у невербальному образі спогади та емоції, які складно висловити словами; створений конкретний невербальний образ дає відчуття контролю над жахливими і нав'язливими спогадами і сприяє емоційній стабільності; усвідомлення спогадів і емоцій, які травмують людину, полегшують розуміння самої травми, тим самим пришвидшуючи одужання; задоволення від художньої творчості активізує почуття власної гідності, допомагає адаптуватись у соціумі [11]. В цілому, більшість фахівців підкреслюють особливу значущість арт-терапії в усуненні нічних жахів і безсоння, почуттів тривожності, безнадії та нав'язливих спогадів, підвищенні самооцінки та емоційного самоконтролю людини.

У кінці 2015 р. Верховна Рада України ухвалила закон про обов'язкову та безкоштовну психологічну, медико-психологічну реабілітацію військово-службовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб, які брали участь в антитерористичній операції чи виконували службово-бойові завдання в

бойових умовах. Реабілітація має проходити у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду [4]. На сьогодні в Україні існує мережа госпіталів ветеранів війни, в яких демобілізовані учасники АТО/ООС мають змогу пройти комплексну реабілітацію – психологічну, медичну, фізичну. Це обласні госпіталі ветеранів війни та заклади, підпорядковані МОЗ України – Український державний медико-соціальний центр ветеранів війни, Державний заклад Госпіталь ветеранів війни «Лісова Поляна» (Київська область), Республіканський центр лікування і реабілітації наслідків нейротравм (Рівненська область). У багатьох з них застосовують арт-терапію як метод психологічної реабілітації. Враховуючи можливості арт-терапії та художньої діяльності як інструментів психологічної допомоги постраждалим, які пережили травматичні події, в Україні запроваджують різноманітні соціальні та культурно-мистецькі проекти.

Оскільки зазвичай арт-терапія є частиною комплексу реабілітаційних заходів, то важливим аспектом роботи арт-терапевта є його професійні контакти з колегами – психіатрами, медсестрами, соціальними працівниками та ін. Проводячи арт-терапевтичні заняття, фахівцям обов'язково необхідно враховувати такі принципи: психологічну безпеку учасників процесу; відмову від оцінювання результатів творчої діяльності щодо їхньої художньо-естетичної цінності; дотримання конфіденційності та партнерства у відносинах між клієнтом і фахівцем; надання свободи вибору художніх матеріалів і способів роботи з ними; забезпечення свободи тем і сюжетів творчості.

Застосовуючи на практиці методи арт-терапії, лікарі-психотерапевти повинні вміти: здійснювати всебічну оцінку стану та анамнезу клієнта, визначаючи форму клінічного розладу; планувати спрямованість і форму арт-терапевтичного втручання, визначаючи при цьому методи та завдання арт-терапевтичної роботи з урахуванням клінічних, психологічних, фізичних і соціальних особливостей клієнтів, а також з урахуванням зовнішніх умов (особливостей установи, термінів лікування, умов фінансування та ін.); організувати і проводити індивідуальну або групову арт-терапію, формуючи при цьому терапевтичні відносини та використовуючи адекватні способи особистісно-орієнтованої взаємодії з клієнтами, фасилітації їх художньої експресії, вербалізації досвіду і його терапевтичного опрацювання; проводити оцінку отриманих ефектів [6, с. 16]. Водночас спроби використовувати техніки арт-терапії без достатньої клінічної підготовки або без тісного контакту з медичними працівниками у багатьох випадках визнаються неетичними та такими, що можуть заподіяти шкоду пацієнтам. У свою чергу, професійне володіння фахівцем в області арт-терапії різними художніми матеріалами та формами художньої практики значно сприяє оптимізації арт-терапевтичної роботи.

Таким чином, застосування арт-терапії у психологічній та медико-психологічній реабілітації військовослужбовців, учасників бойових дій та поранених до них осіб, можна направити на вирішення наступних проблем: мінімізацію емоційних, пізнавальних і поведінкових проявів хвороби; розвиток інтересу до навколишнього середовища в учасників АТО/ООС з депресивними проявами; підтримку і розвиток комунікативних навичок; розкриття внутрішньо-особистісних конфліктів і їх усунення; зайнятість за рахунок залучення у цікаву та змістовну діяльність; розвиток творчих навичок; психологічну інтеграцію в суспільство; підвищення рівня самооцінки.

Отже, важливо, щоб в Україні створювались постійно діючі реабілітаційні центри, які б приймали на тривалу реабілітацію людей з посттравматичними стресовими розладами, зокрема учасників бойових дій, тимчасово переміщених осіб і членів їхніх сімей, що знизить рівень напруги та агресії в суспільстві. Потрібно збільшити тривалість реабілітаційних заходів, що дасть можливість провести глибокий аналіз травматичних розладів постраждалих і забезпечить їм побудову оптимальних форм взаємодії із суспільством. Реабілітація учасників бойових дій, найперше, повинна бути націлена на загальне підвищення якості їхнього життя. Для цього в амбулаторних і стаціонарних умовах доцільно застосовувати арт-терапію, яка, як доведено, сприяє таким лікувальним ефектам – зниженню депресивних і тривожних проявів, зниженню агресивності, корекції поведінки, підвищенню комунікативних навичок та адекватному включенню в соціум. Все це необхідно проводити в контексті основних завдань української держави – відновлення територіальної цілісності, забезпечення національної безпеки та створення умов для мирного майбутнього в країні.

1. Авер'янова Н. Місце мистецтва в контексті деконфліктизації сучасного українського суспільства. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 24. С. 103–108.

2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неокolonіальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 145 (№ 6). Ч. 2. С. 7–11.

3. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб. *Автореф. дис. ... доктора педагогічних наук / 13.00.05 – соціальна педагогіка*. Тернопіль. 2019. 40 с.

4. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення зміни до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL:

<https://rada.gov.ua/news/Novyny/117968.html>

5. Вознесенська О.Л. Арт-технології у розв'язанні конфліктів. К.: Human Rights Foundation. 2019. 32 с.

6. Клиническая и социальная арт-терапия. Под общей редакцией А.И. Копытина. М.: ИД «Городец». 2020. 400 с.

7. Копытин А.И., Лебедев А.А. Использование средового подхода в процессе клинической системной арт-терапии с ветеранами войн. *Медицинская психология в России: электронный научный журнал*. 2018. № 3 (50). URL: http://www.mprj.ru/archiv_global/2018_3_50/nomer02.php

8. Психотерапевтическая энциклопедия. Под ред. Б.Д. Карвасарского. СПб.: Питер. 2000. 797 с.

9. Соколов Е.Ю., Паршин А.Н. Психические расстройства при боевом стрессе и их профилактика. *Медицинская психология в России: электронный научный журнал*. 2013. № 2 (19). URL: http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2013_2_19/nomer/nomer11.php

10. Art Therapy with Military Populations. History, Innovation, and Applications. Edited by Paula Howie. New York: Routledge. 2017. 250 p.

11. Collie Kate, Backos Amy, Malchiodi Cathy, Spiegel David. Art Therapy for Combat-Related PTSD: Recommendations for Research and Practice. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*. 2006. № 23(4). Pp. 157–164.

12. Lobbana Janice, Murphya Dominic. Understanding the role art therapy can take in treating veterans with chronic post-traumatic stress disorder. *The Arts in Psychotherapy*. 2019. № 62. Pp. 37–44.

13. Upali Nanda, H. Lea Barbato Gaydos, Kathy Hathorn, Nicholas Watkins. Art and Posttraumatic Stress: A Review of the Empirical Literature on the Therapeutic Implications of Artwork for War Veterans With Posttraumatic Stress Disorder. *Environment and Behavior*. 2010. Vol 42. Issue 3. Pp. 376–390.

14. Walker M. S., Kaimal G., Koffman R., DeGraba T. J. Art therapy for PTSD and TBI: A senior active duty military service member's therapeutic journey. *The Arts in Psychotherapy*. 2016. № 49. Pp. 10–18.

References:

1. Averianova N.M. (2019). *Misce mystecztva v konteksti dekonfliktizatsiyi suchasnogo ukrayinskogo suspil'stva* [Place of art in the context of deconflictization of modern Ukrainian society]. *Ukrayinoznavchij al'manax*. Issue 24. Pp. 103–108. (in Ukrainian)

2. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). *Mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt na terenax Ukrayiny: neokolonial'nyj vymir* [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Gileya: naukovyj visnyk*. Issue 145(№ 6). Part 2. Pp. 7–11. (in Ukrainian).

3. Bryndikov Y.L. (2019). *Teoriya ta praktyka rehabilitatsiyi vijs'kovosluzhbovciv-uchasnykiv bojovyh dij v systemi social'nyh sluzhb* [Theory and practice concerning the rehabilitation of the military service war participants within the social service system]. Avtoref. dys. ... doktora pedagogichnyh nauk / 13.00.05 – social'na pedagogika. Ternopil. 40 p. (in Ukrainian).

4. *Verhovna Rada Ukrayiny uxvalyla Zakon «Pro vnesennya zminy do statti 11 Zakonu Ukrayiny «Pro social'nyj i pravovyj захист vijs'kovosluzhbovciv ta chleniv yix simej»* [The Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law «On Amendments to Article 11 of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families»]. *Verhovna Rada Ukrayiny. Oficijnyj veb-portal*. URL: <https://rada.gov.ua/news/Novyny/117968.html> (in Ukrainian).

5. Voznesenska O.L. (2019). *Art-texnologiyi u rozvyazanni konfliktiv* [Conflict resolution art technologies]. Kyiv: Human Rights Foundation. (in Ukrainian).

6. *Klinicheskaya i sotsialnaya art-terapiya* [Clinical and social art therapy] (2020). Pod obschey redaktsiyey A.I. Kopytina. Moscow: ID «Gorodets». 400 p. (in Russian).

7. Kopytin A.I., Lebedev A.A. (2018). *Ispolzovanie sredovogo podhoda v protsesse klinicheskoy sistemnoy art-terapii s veteranami voyn* [Using the environmental approach in the process of clinical systemic art therapy with war veterans]. *Meditsinskaya psihologiya v Rossii: elektronnyy nauchnyy zhurnal*. № 3 (50). URL: http://www.mprj.ru/archiv_global/2018_3_50/nomer02.php (in Russian).

8. *Psihoterapevticheskaya entsiklopediya* [Psychotherapeutic encyclopedia]. (2000). Pod red. B.D. Karvasarskogo. SPb.: Piter. 797 p. (in Russian).

9. Sokolov E.Y., Parshin A.N. (2013). *Psihicheskie rasstroystva pri boevom stresse i ih profilaktika* [Mental Disorders in Combat Stress and Their Prevention]. *Meditsinskaya psihologiya v Rossii: elektronnyy nauchnyy zhurnal*. № 2 (19). URL: http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2013_2_19/nomer/nomer11.php (in Russian).

10. *Art Therapy with Military Populations. History, Innovation, and Applications* (2017). Edited by Paula Howie. New York: Routledge. 250 p.

11. Collie Kate, Backos Amy, Malchiodi Cathy, Spiegel David. (2006). Art Therapy for Combat-Related PTSD: Recommendations for Research and Practice. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*. № 23(4). Pp. 157–164.

12. Lobbana Janice, Murphya Dominic (2019). Understanding the role art therapy can take in treating veterans with chronic post-traumatic stress disorder. *The Arts in Psychotherapy*. № 62. Pp. 37–44.

13. Upali Nanda, H. Lea Barbato Gaydos, Kathy Hathorn, Nicholas Watkins (2010). Art and Posttraumatic Stress: A Review of the Empirical Literature on the Therapeutic Implications of Artwork for War Veterans With Posttraumatic Stress Disorder. *Environment and Behavior*. Vol 42. Issue 3. Pp. 376–390.

14. Walker M. S., Kaimal G., Koffman R., DeGraba T. J. (2016). Art therapy for PTSD and TBI: A senior active duty military service member's therapeutic journey. *The Arts in Psychotherapy*. № 49. Pp. 10–18.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.2>
УДК 655.41:929 [Тищенко] (477-87)

Тетяна Антонюк

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Відділ зарубіжної україніки
Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського, м. Київ

ORCID: 0000-0002-6446-2795
Email: zabula_@ukr.net

ЮРІЙ ТИЩЕНКО ЯК ВИДАВЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ В ЕМІГРАЦІЇ

Анотація. Простежено видавничу діяльність Юрія Тищенка (Сірого) в Україні та еміграції (1907–1953 рр.) як одного з найяскравіших представників процесу українського відродження першої половини ХХ ст. Проаналізовано зусилля видатного українця у справі пробудження національної свідомості, формування ідентичності, поширення знання серед широких мас українства, розповсюдження української книжки в Україні й світі шляхом організації та провадження діяльності видавництва «Лан», «Дзвін», «Видавництва ЮТ (Юрія Тищенка)», активної громадської діяльності. Актуалізовано книжкову продукцію видавництва, керованих Ю. Тищенком, з фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Особливу увагу приділено науковій, науково-популярній, навчальній та дитячій книзі. Подано їх змістовні й книжкові характеристики, з'ясовано шляхи розповсюдження української книжки в умовах еміграції. Простежено взаємозв'язки керованих Ю. Тищенком підприємств з українськими установами, організаціями та громадськими об'єднаннями в еміграції та Україні. На прикладі діяльності Ю. Тищенка в еміграції, показано складність організації видавничого процесу та життя і діяльності української політичної еміграції на чужині. Значну увагу приділено працям самого Ю. Тищенка, підготовленим, виданим і перевиданим в Україні та діаспорі. Виявлено особистісні зв'язки та співпрацю Ю. Тищенка з видатними українськими науковими, політичними і громадськими діячами першої половини ХХ ст. Акцентовано увагу на внеску визначного українського діяча в справу розвитку українського книговидання, книгорозповсюдження, українського культурного і національного відродження.

Ключові слова: Відділ зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Юрій Тищенко (Сірий); українська видавнича справа; видавництва «Лан», «Дзвін»; «Видавництво ЮТ»; еміграція.

Tetiana Antoniuik

Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor, Leading Researcher
Department of foreign Ukrainistics
Vernadsky National Library, Kyiv

YURIJ TYSHCHENKO AS A PUBLISHER OF UKRAINIAN BOOKS IN EMIGRATION

Abstract. The publishing activity of Yuriy Tyshchenko (Siryi) in Ukraine and emigration (1907–1953) as one of the brightest representatives of the process of Ukrainian revival of the first half of the XX century is traced. It is analysed the efforts of a prominent Ukrainian on business in the awakening of national consciousness, forming of identity, knowledge dissemination among the great masses of Ukrainians, distribution of Ukrainian books in Ukraine and in the world through organizing and operation of publishing houses "Dzvin", "UT Publishing House (Yuriy Tyshchenko)", active public activity. It is updated the book products of the publishing houses, managed by Yu. Tyshchenko, from the fund of the Foreign Ukrainistics Department of the Bibliology Institute of Vernadsky National Library of Ukraine. Special attention is paid to scientific, popular science, educational and children's book. There are given content and book characteristics and there are found out the ways of distribution of the Ukrainian book in emigration conditions. There are traced the relationship of the enterprises managed by Yu. Tyshchenko with Ukrainian establishments, organizations and public associations in emigration and in Ukraine. On the example of activity of Yu. Tyshchenko in emigration, it is shown the complexity of publishing process organization and the life and activities of Ukrainian political emigration abroad. Considerable attention is paid to the works of Yu. Tyshchenko himself, prepared, published and reprinted in Ukraine and the diaspora. The personal connections and cooperation of Yu.

Tyshchenko with prominent Ukrainian scientific, political and public figures of the first half of the XX century are revealed. Attention is accented on the contribution of a prominent Ukrainian figure in the development of Ukrainian book publishing, book distribution, Ukrainian cultural and national revival.

On the example of Yu. Tyshchenko's activity in emigration, the complexity of the organization of the publishing process and the life and activity of Ukrainian political emigration abroad is shown.

Keywords: Foreign Ukrainistics Department of Vernadsky National Library of Ukraine; Yuriy Tyshchenko (Siryi); Ukrainian publishing; publishing houses "Lan", "Dzvin"; "YT Publishing House"; emigration.

Актуальність проблеми. Важливим мірилом українського культурного життя є історія видавництва української книги. У фонді відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається значна частка документів, що видані у видавництвах Ю. Тищенка, або в інших видавництвах з його ініціативи, в тому числі й праці авторства видавця. Ці та інші документи дають можливість простежити не лише життя і працю визначного діяча видавничого руху, але й осягнути політичні, культурно-освітні та суспільні процеси в Україні та еміграції першої половини ХХ ст. Аналіз книжкових видань з фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства та інших структурних підрозділів НБУВ, які були видані у видавництвах Юрія Тищенка (Сірого) або інших видавництвах з його ініціативи, а також видання про особистість видавця упродовж 1907–1953 років, сприятимуть висвітленню важливих аспектів книжкової культури України та її органічної складової – книжкової культури української діаспори, зокрема в країнах, де жив і працював видавець: Австрії, Чехословаччині, Німеччині, США.

Виявлення та характеристика окремих книжкових видань з фондів НБУВ, зміст яких розкриває особистість видатного українського видавця Ю. Тищенка та процес українського книговидання упродовж першої половини ХХ ст., особливостей висвітлення цими виданнями окремих аспектів процесу книговидання сприятиме оприлюдненню невідомих та мало відомих документів та їх популяризації, розкриттю фондів НБУВ.

Пізнання особистості Ю. Тищенка як видавця української книги в Україні та еміграції здійснено з використанням біографічного методу та принципу історизму, об'єктивного і порівняльного аналізу відібраних документів з фондів НБУВ, які опрацьовані в процесі підготовки даної статті. Біографічний метод дав можливість вивчити суб'єктивну сторону суспільного життя Ю. Тищенка, шляхом вивчення таких документів, як «Щоденник» Ю. Тищенка, його спогади. Ці документи містять багато інформації про соціальну ситуацію, в якій доводилося жити і працювати видавцеві, а також дають можливість зрозуміти особистісні погляди автора на дійсність. Принцип історизму забезпечив розгляд предмету дослідження у зв'язку з іншими явищами і подіями, допоміг визначити їх місце та взаємозумовленість в системі суспільних відносин та розглянути особистість Ю. Тищенка та його видавничу діяльність в контексті того історичного

часу й умов (державно-політичних, економічних, психологічних, соціальних), в яких видавцеві довелося жити і діяти. Оптимально підібрати книжкові видання з фонду НБУВ, присвячені видавничій діяльності Ю. Тищенка, вдалося завдяки використанню методів пошуку, аналізу і синтезу, бібліографічного та документознавчого, які дали можливість проаналізувати зовнішні й внутрішні характеристики видань, з'ясувати їх особливості, відповідність змісту книжок обраній темі.

Теоретичним підґрунтям даного дослідження послужили праці відомих науковців, які упродовж ХХ – початку ХХІ ст. досліджували історію української книговидавничої справи та життя і діяльність Ю. Тищенка. Це дослідники з діаспори та України, а саме: Дорошенко В. (1954) «Життєвий шлях Юрія Тищенка-Сірого»; Левинський В. (1943) «Юрій Тищенко. З нагоди 35-ліття видавничої діяльності»; Наріжний С. (1942) «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами»; Маруняк В. (1985), (1986), (1998) «Українська еміграція в Німеччині та Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951»; Одарченко П. (1953) «Юрій Тищенко-Сірий»; Мельник О. (2007) «Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924)»; Миронець Н. (2007) «Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки)»; Ткаченко І. (2006) «Юрій Тищенко (Сірий) – права рука М. Грушевського у київських справах»; Шудря М. (1997) «Трудивник пера і друку»; Юркевич О. (2012) «Видавнича діяльність Юрія Тищенка Празького періоду (1923–1945)» та інші. У дослідженнях цих авторів життя і діяльність Ю. Тищенка розкривається на фоні суспільно-політичних змін, які відбувалися в Україні та світі. Особистість видавця, журналіста, письменника, громадського і культурно-освітнього діяча розкривається як в загальних рисах, так і в окремих аспектах. Особовий архів Ю. Тищенка, на жаль, розпорошений, його частина, що передана в Україну, знаходиться в кількох архівних установах та остаточно не опрацьована. Цінним джерелом щодо дослідження особистості Ю. Тищенка та формування української пореволюційної еміграції є його «Щоденник» за 1919–1924 рр. та спогади [5; 9; 10].

Відтак **метою** статті є актуалізувати внесок Юрія Тищенка в розвиток української видавничої справи в зв'язку з 140-річчям від дня його народження, популяризувати книжкову продукцію з керованих ним видавництв, зібрану в фондах НБУВ та розкрити важливі аспекти процесу книговидання першої половини ХХ ст. в Україні та еміграції як

важливого фактора відродження української культури.

Виклад основного матеріалу. Юрій Пилипович Тищенко (Сірий) (23.04.1880–5.12.1953) – визначний представник української еміграції, національно-культурного і видавничого руху, діяч, який своєю працею забезпечив значний внесок у розвиток національного книговидання і бібліографії. Трудове життя видавця було повністю присвячене боротьбі за історичну перспективу України шляхом розвитку видавничої справи, яку він обрав засобом досягнення мети, поєднавши її з активною громадсько-політичною та культурно-освітньою діяльністю. Робив все можливе в тих складних обставинах життя і праці, щоб справа книгодрукування та розповсюдження видавничої продукції серед українських читачів була результативною і забезпечувала формування національної свідомості та актуалізувала національне, політичне, етичне, економічне і суспільне піднесення українського народу. Незважаючи на несприятливі умови діяльності, які супроводжували життя і працю за межами батьківщини, Ю. Тищенко, як і багато наших співвітчизників, спромігся розвинути активну видавничу діяльність практично в усіх місцях свого проживання в еміграції. На жаль, до сьогодні діяльність видавця Ю. Тищенка відома лише вузькому колу дослідників. Натомість широкий загал в Україні лише починає відкривати для себе цю непересічну особистість, яка проявила себе в багатьох сферах діяльності: журналістиці, літературі, книгарстві, перекладацькій, громадській і, особливо, у видавничій справі. Він був дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, його робітник, що провадив книгарську справу і інші роботи на Наддніпрянській Україні (1909–1914), членом-кореспондентом Української Вільної Академії Наук у США (УВАН у США).

До революції 1917 р. Ю. Тищенкові доводилося діяти під чужими іменами, псевдонімами і криптонімами (Ю. Азовський, Галайда, Федір Гарах, Атанасій Дюльгеров, О. Кадило, Павло Лаврів (Лавров), Ю. Сірий, Юр. Сірий, Юр. Салтичинський, С. Ю., Ю. А., Ю. С., Ю. Т-ко) [4, с. 93–94]. Будучи членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та учасником революції 1905 р., він став політичним емігрантом. Неодноразово виїжджав з підросійської України і знову повертався, щоб продовжити свою улюблену видавничу справу, яку вважав найдоцільнішим засобом боротьби за Україну. Перша еміграція Ю. Тищенка у липні 1907 р. була короткою. За допомогою В. Винниченка нелегально виїхав до Львова, там брав активну участь у справах львівської групи УСДРП і був одним із найближчих співробітників В. Винниченка. В Галичині Ю. Тищенко зайнявся видавничими та організаційними справами партії, познайомився з Михайлом Грушевським, який належно оцінив світоглядну позицію та творчий потенціал молодого громадсько-політичного діяча, підтримав його і

залучив до справи національного відродження у 1907–1913 рр. Ця співпраця дала змогу Ю. Тищенкові глибше осягнути завдання українського руху та остаточно українізуватися, увійти до найближчого кола співробітників видатного вченого.

Восени 1907 р. під ім'ям австрійського підданого Павла Лаврова він прибув до Києва для роботи в редакції «Літературно-наукового вістника», де пропрацював повних шість років. Спочатку був звичайним співробітником, а незабаром став директором редакції і книгарень, заснованих у різних місцях України Але вже в кінці 1913 р. змушений був утікати через загрозу викриття та арешту, спочатку до Європи, а звідти до Америки, де короткий час працював у редакції газети «Свобода». У 1914 р. нелегально повернувся до Російської імперії, спочатку в Петербург, згодом в Харків та Катеринослав, де провадив партійні справи та опікувався виданням творів В. Винниченка у Москві. У 1916 р. був арештований та ув'язнений на дев'ять місяців за участь у революції 1905 р., проте суд виправдав його. З лави підсудних, як військово-визволенець, відправлений до російського війська, з якого демобілізувався влітку 1917 р. 3 серпня 1917 р. Ю. Тищенко працював директором урядового пресового бюро та редактором «Вістника Генерального секретаріату». Одночасно повернувся до своєї улюбленої видавничої справи. У липні 1918 р. був відряджений Міністерством освіти Української Держави до Австро-Угорщини та Німеччини для виконання замовлення на підручники для народних шкіл і вже не повернувся до Наддніпрянської України через окупацію її більшовиками. Завершив свій земний шлях в Америці в статусі емігранта [10, с. 5–10].

Отримавши педагогічну освіту, попрацювавши вчителем, як приватно, так і у державній школі при залізничному депо на станції Долгінцеве Катеринославської губернії, Ю. Тищенко усвідомив важливість поширення знань серед найнижчого прошарку суспільства як передумову їхнього подальшого національного зростання і, зрештою, визначив просвітництво як головний пріоритет всієї своєї діяльності впродовж життя. Найшвидшим засобом поширення освіти серед широких мас українства він вважав розвиток української видавничої справи та поширення української книжки, особливу увагу при цьому приділяючи підготовці і друку науково-популярних, навчальних, наукових видань та книжок для дітей. На початку ХХ ст., коли з'явилися короткочасні, обмежені умови для пробудження українства після революції 1905–1907 рр., Ю. Тищенко розпочав свою працю як видавець. Він згадував про свій вибір діяльності так: «Треба було шукати шляхів для просування книги в народ і видавати в першу чергу те, що могло б зацікавити читача. Для цього ж треба було й самим видавцям вчитися та набиратися досвіду. Було ясне й те, що таким людям, які б мали надію збагачуватися на книзі, – серед українських видавців не було місця. Для цього діла треба було жертвенності. Потрібні

були на той час видавці ідейні, які б, вкладаючи в цю справу свою працю й гроші, не думали про те, що ці вклади мають якісь зиски» [9, с. 4].

Становлення Ю.Тищенка як видавця розпочалося у 1907 р., в Києві, чому сприяла співпраця з М. Грушевським та його найтіснішим колом однодумців. Короткий львівський період життя і діяльності Ю. Тищенка був важливий з огляду на встановлення зв'язків та долучення до видавничої справи. У вересні 1907 р. Ю. Тищенко переїхав нелегально до Києва і обійняв посаду завідувача київської редакції «Літературно-Наукового Вістника». Видавнича справа в Києві тоді потребувала активізації, хоча на той час вже діяли такі видавництва, як «Вік», «Ранок», «Просвіта». Проте діяльність їх була обмежена, не було того розмаху, яким відзначались російські видавництва. Ю. Тищенко задумав заснувати в Києві видавництво, яке спричинилося б до поширення української лектури в широких масах. Він мав тісні зв'язки з друкарнями, що давало змогу легко здійснити задум в технічному плані, але бракувало грошей. У перші роки перебування у Києві він спромігся видати кілька брошур, та це все мало спорадичний характер [9, с. 6–7].

Невелика кількість перших книжок авторства Ю. Тищенка, виданих у київських видавництвах, зберігаються в НБУВ і є вже сьогодні бібліографічною рідкістю. Загалом упродовж 1908–1913 рр. видано значну кількість книжок, які свого часу відіграли велику роль у справі просвіти широких мас і утвердження української книги в культурному просторі України. Ю. Тищенко усвідомлював необхідність не лише видання книги, але й її популяризації, поширення. У 1909 р., за згодою з М. С. Грушевським, він відкрив у Харкові першу суто українську книгарню, заснував у Києві народну газету «Село» та під патронатом Олександра Сергійовича Грушевського видавництво «Лан». Матеріально видавництво «Лан» підтримував О. С. Грушевський, а редакційно-технічне забезпечення доручалося Ю. Тищенку. Вироблена програма видавництва «Лан» передбачала вихід видань у двох серіях: популярно-науковій для дорослих читачів та дитячої літератури. Ю. Тищенко таку програму пояснював тим, що «... коли відчувався великий брак у популярно-науковій бібліотеці для дорослих, то дитячої літератури у нас зовсім не було. А при відсутності українських народних шкіл це значило, що українські діти й надалі були засуджені на змосковлювання... як у першу, так і в другу серію постановили ми дати якомога більше лектури природничого характеру» [9, с. 3–8].

Видання «Лану» – це книжки, з технічного боку, невеликого формату, що доцільно було видавати для масового читача. Розмір малої вісімки квадратного формату, розмір книги від 5 до 8 аркушів. Серії передбачалися з тим самим малюнком, кожна книжка мала бути ілюстрована, особливо це стосувалося дитячих видань, автори оригінальних творів і перекладачі мали отримувати гонорари згідно з

умовою. Тираж видань планувався в 2000 примірників кожної назви. Видання «Лану» друкувалися галицьким правописом, а не українським спрощеним, головна різниця між якими полягала в тому, що в галицькому «ся» писалось окремо від дієслова та для пом'якшення деяких звуків писалося по них «ї», тоді як в київських виданнях цього не було. У той час всі видання «Літературно-Наукового Вістника», «Української видавничої спілки» та інші, що виходили в Києві, додержувалися галицького правопису. Видання «Лану» друкували в київській друкарні «Перша Спілка Друкарів». Ю. Тищенко написав популярну книжку «Життя рослин», що являла собою анатомію та фізіологію рослин, яка й вийшла першим числом в популярно-науковій серії «Лану». Серію для дітей «Лан» відкрив книжкою Ю. Тищенка «Крим». Це була праця «Мандрівка по Криму одної школи», яка перед тим друкувалася у дитячому журналі «Молода Україна». У «Лані» співпрацювали молоді тогочасні працівники пера, зокрема О. Олесь, Ю. Будяк, М. Шаповал та ін. Вони писали оригінальні популярні книги та робили переклади. Перші випуски «Лану» критика зустріла дуже прихильно, хоча і були нарікання на правопис. Книги «Лану» виходили одна за одною, хоча у першій серії не було дотримано строго програми, ця серія поруч із книгами природничого змісту випускала й інші. Уже в 1949 р. видання «Лану» становили велику бібліографічну рідкість», не кажучи вже про сьогодення. У першій серії «Лану» вийшли: Сірий Ю. Життя рослин (анатомія й фізіологія рослин); Шаповал М. Про ліс; Будяк Ю. Дикі люди, ч. 1; Будяк Ю. Дикі люди, ч. 2; Грушевський М. Богдан Хмельницький. Історичні оповідання; Рудницький С. Фізична географія України, ч. 1; Королів В. Скотолічбник.

У дитячій серії вийшли: Сірий Ю. Крим. Подорож одної школи по Криму; Нелі та Патраш. Збірка оповідань / Переклад Ю. Сірого; Р. Кіплінг. От так казки! / Переклад Ю. Сірого; Р. Кіплінг. Джунглі, ч. 1 / Переклад Ю. Сірого; Р. Кіплінг. Джунглі, ч. 2 / Переклад Ю. Сірого; Сетон-Томсон. Сімейство лісів та інші оповідання / Переклад Ю. Сірий; Льонг. Рогань та інші оповідання з природи / Переклад Ю. Будяка; Глібов Л. Байки. Повний збірник; Гавф. Казки / Переклад О. Олесь; Грушевська А. Над морем. Оригінальне оповідання з побуту дітей у Криму. За словами Ю. Тищенка, це все, що видало видавництво «Лан» за час свого існування. «Ні в одно з пізніших видавництв, до яких я був причетним, не вкладав я стільки праці й любови, як у це» [9, с. 7].

Видавництво «Лан» змушене було згорнути свою діяльність. У 1913 р. Ю. Тищенко виїхав до Америки, втікаючи від переслідувань. Але 17 назв видавництва «Лан», кожна мінімум на п'ять аркушів друку естетично видані й добре ілюстровані були помітним вкладом в українську книжкову справу. Той факт, що нині ті видання становлять бібліографічну рідкість, є свідченням їх популярності серед старших і молодих читачів.

У 1909 р. Ю. Тищенко, Микита Шаповал та Павло Богацький, як учасники гурту молодих літераторів, заснували журнал «Українська хата», який виходив у 1909–1914 рр. в Києві. У своїх спогадах, будучи на еміграції, видавець подав історію народження і діяльності «Дзвону», одного із видатних видавництв в Україні і за кордоном, на еміграції. Це було справжнє видавництво, яке Ю. Тищенко вдалося заснувати у 1911 р. спільно з В. Винниченком та Л. Юркевичем. Співпрацюючи, як члени УСДРП, співзасновники «Дзвону» погодили його характер, дійшовши згоди, що це видавництво буде поширювати ідеї марксизму. Матеріальну сторону підприємства розв'язали внісши кожен з членів пай у п'ятсот карбованців. По від'їзді В. Винниченка за кордон, Ю. Тищенко розгорнув працю «Дзвону», як перший його редактор. «На початках я не дотримувався строго програми, покладеної в основу праці, й випустив ряд брошур, які на мою думку, були найпотрібнішими. То були маленькі брошурки переважно про потребу освіти рідною мовою. Провадилася підготовча робота для видання солідніших праць. Я передусім нав'язав листування з Лесею Українкою, яка жила тоді в Єгипті, і по згоді з нею випустив перший том її «Творів». Туди ввійшли дрібніші її драматичні поеми та оповідання «Над морем». Видання було як змістом, так і оформленням таке солідне, що на нього звернено увагу не лише української, а й російської преси. Загально видання визнано за таке, що його можна справедливо поставити поруч кращих європейських видань» [9, с. 8–12].

З перших кроків своєї видавничої праці Ю. Тищенко звертав особливу увагу на зовнішню сторону кожного видання. Він запросив до співпраці кращих тодішніх українських художників. Першим оформлювачем видань «Дзвону» і «Лану» був Іван Бурячок – художник краківської академії. Його обкладинки були не тільки окрасою кожного видання, а відбивали й зміст самої книги. Ю. Тищенко паралельно з працею в «Лані» і «Дзвоні» завідував редакцією «Літературно-Наукового Вістника» та був директором його книгарні, яку заснував 1907 р. у Києві. Апарат для поширення книги зосереджувався у руках видавця, видання йшли на склади заснованої ним книгарні. Але маса тодішнього українського громадянства, як зазначав Ю. Тищенко, не досла ще до того, щоб відчувати гостру потребу в українській лектурі. Проте видання «Дзвону» розходилися краще за продукцію інших видавництв. Тираж видань не був високий, зазвичай видавалося кожної назви по дві тисячі примірників. Розрахунок був такий, щоб видання протягом трьох років розійшлось. Посередниками в поширенні видань були: Книгарня «Наукового товариства імені Т. Шевченка» у Львові, Книгарня «Київської Старини» в Києві, «Українська книгарня» в Харкові та «Українська книгарня» в Катеринодарі, на Кубані (дві останні були засновані Ю. Тищенком у 1909 та 1911 роках) [9, с. 10].

Збут видань «Дзвону» зріс у 1912 р. після того, як видавництво почало видавати однойменний місячник. У новому журналі працювали кращі тодішні працівники пера, редакційний комітет у Києві складався з трьох осіб: Д. Антоновича, П. Понятенка та Ю. Сірого, а за кордоном В. Винниченка та Л. Юркевича. Спочатку журнал «Дзвін» не був строго партійний і тільки по переїзді до Києва В. Левинського, який став фактичним і єдиним редактором його, лінія вирівнялась, і журнал став справді виразником марксистської ідеології. Тісна співпраця видавництва і місячника гарантувала успішний розвиток справи до кінця 1913 року і були надії на досягнення мети видавництвом. На жаль, кінець 1913 року такі надії розбив [10, с. 58–65].

Про нелегальне перебування Ю. Тищенка в Києві на той час знало вже досить багато людей. З достовірних джерел стало відомо, що видавця мають арештувати, і він ужив усіх заходів, щоб емігрувати. Видавництво «Дзвін» припинило свою діяльність, всі запаси книг було передано на комісію книгарням, а сам Ю. Тищенко опинився у США, де на запрошення товариства «Просвіта» допомагав американським українцям організувати видавничу та книжкову справу. Тут він отримав посаду співредактора видань «Просвіти» а також, на пропозицію В. Лотоцького, став співредактором газети «Свобода» в Джерзі Сіті під Нью-Йорком. Разом В. Лотоцький та Ю. Тищенко ініціювали створення української книгарні при Українському Народному Союзі (УНС). Бажання налагодити співпрацю з галицькими та наддніпрянськими видавцями, а також родинні турботи, спонукали Ю. Тищенка повернутися нелегально на батьківщину. Під чужим ім'ям у травні 1914 р. він приїхав до Петербургу, а звідти до Харкова, де мав намір зробити тутешню українську книгарню головним постачальником книжок для УНС в Америці. Початок Першої світової війни зруйнував плани щодо повернення до США. У Харкові Ю. Тищенко легалізувався, як козак з Полтавщини та намагався знову розпочати видавничу справу. Але в умовах війни в Україні це стало неможливим. Вдалося лише видати в Москві, в друкарні братів Рябушинських, дев'ятий том творів В. Винниченка з новим його оповіданням «Босяк», та в Харкові одне число газети «Слово», в якому активну участь взяли В. Винниченко та С. Петлюра. На другому числі газету «Слово» заборонено, а сам Ю. Тищенко опинився в харківській в'язниці [11].

У січні 1916 р. Ю. Тищенка було заарештовано як члена УСДРП, він був ув'язнений на дев'ять місяців, відсидів в одиночній камері в харківській в'язниці за участь у революції 1905 р. Одеський воєнний суд у жовтні 1916 р. виправдав видавця, але, як військовозобов'язаний, він був відправлений на російський фронт, де пробув до серпня 1917 р.

Прибувши до Києва після звільнення з війська, Ю. Тищенко організовує видавництво на нових засадах. Необхідно було вирішувати питання освіти і розбудови української національної школи.

Відчувалася нагальна потреба в шкільних підручниках. Такі підручники були вже написані відомими педагогами С. Черкасенком, Я. Чепігою (Зеленкевичем), Ю. Сірим. Потрібно було їх негайно друкувати. При відродженому видавництві «Дзвін» організовано філію «Рідна школа». Оскільки, вертаючись із еміграції на батьківщину, помер член видавництва Л. Юркевич, то до складу реорганізованого видавництва введено нових членів: Р. Винниченка, С. Черкасенка та Я. Чепігу. Редакційний комітет шкільних підручників складався з С. Русової, С. Черкасенка, Я. Чепіги та Ю. Сірого.

Як зазначав Ю. Тищенко, «Були у нас тепер і матеріали для друків, і гроші, та не було найголовнішого – паперу. Що міг закупити в Києві, те я закупив, а на більші партії треба було чекати з Фінляндії. Друкарні в Києві теж були перевантажені працею для різних видавництв» [9, с. 11]. Не було надії налагодити друк у Києві як через брак паперу, так і через події в тодішній Україні. Тільки 1918 р., після гетьманського перевороту, життя набрало більш-менш нормальних форм. Міністерство народної освіти в Києві ухвалило підручники «Рідної школи», як найкращі для вжитку в народних школах і замовило видавництву «Дзвін» їх сотні тисяч примірників. За умовою підручники треба було видати до початку навчального року. Щоб виконати це завдання, Ю. Тищенко запропонував перенести друк підручників за кордон, до Австрії. У червні 1918 р. він виїхав з посольством В. Липинського до Відня, щоб розпочати там друкування підручників. У Києві залишився повний апарат видавництва й розвивав поволі свою діяльність. За час перебування Ю. Тищенка у Відні, в Києві між іншими виданнями вийшло у видавництві «Дзвін» три томи творів Д. М. Марковича та два томи творів Дніпрової Чайки [9, с. 11].

Упродовж 1917–1918 рр. Ю. Тищенку вдалося видати книжки, які користувалися великою популярністю серед читачів і до сьогодні збереглися у фондах великих бібліотек України, зокрема в НБУВ.

У Відні справу видання підручників вдалося налагодити у співпраці з державною друкарнею «Шульбюхерферляг», друкарнями Гольцгаузена, Гольдштайна та Райзера. Уже перед початком шкільного року було відправлено в Україну по сто тисяч примірників першої і другої частини арифметики Я. Чепіги та двадцять п'ять тисяч примірників геометрії О. Коваленка і «Життя рослин» Ю. Сірого. На грудень заготовлено ще двісті п'ятдесят тисяч букваря С. Черкасенка та по двісті тисяч його читанок (частина перша, друга і третя). Проте виникли проблеми з транспортуванням готових книжок в Україну. В Україні розпочалося повстання проти Гетьмана, кордони було закрито, а сім вагонів підручників, які експедитор відправив із Відня в Україну в січні 1919 р., застрягли в Станіславові. Тільки в березні 1919 р. Ю. Тищенкові вдалося дістатись до Будапешту й продати всі підручники кооперативу «Дніпросоюз». Влітку 1919 р. ці підручники були вже в Україні, їх вдалося передати

школярам на тій частині території України, яка ще не була захоплена більшовиками.

Планувалося видати ще цілу серію підручників і дитячої лектури. Майже всю працю тепер було зосереджено в друкарні Райзера. Як згадує Ю. Тищенко, «Протягом 1919–1922 рр. переважно у цій друкарні вийшли такі видання: 11 томів творів В. Винниченка (по п'ятнадцять тисяч примірників); твори С. Черкасенка (поезії I-II) по десять тисяч примірників, Кіплінгові «Брати Моуглі» (п'ятнадцять тисяч примірників); новелі Ю. Сірого I-й том (п'ятсот примірників), «Відродження Нації» В. Винниченка I – III томи, його ж «Між двох сил» – п'єса (десять тисяч примірників), серія дитячих книжок Ю. Сірого по п'ятнадцять тисяч та ін. Тяжко перечислити все видрукуване у Відні не маючи під руками відповідних матеріалів. Все ж доробок був показний» [9, с. 12].

Більшість цієї продукції не потрапила до читача в Україні, адже більшовики, окупувавши Україну, закрили доступ туди всьому, що друкувалося за кордоном. У 1922 р. видавнича діяльність «Дзвону» фактично призупинилась, а склади з його виданнями частково потрапили до рук читача тільки під час Другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч українських робітників, вивезених з України.

Ю. Тищенко як керівник видавництва «Дзвін», що працювало в еміграції, пройшов через великі труднощі. Все надруковане лежало довгі роки на складах. Вартість оренди за складове виросла до великих розмірів, так само й борги друкарні, які лишалися з 1922 року, знову таки через неможливість збуту, з кожним роком зростали через високий відсоток плати за оренду приміщень, і за двадцять років зросли до того, що на покриття їх ледве вистачало тих запасів книг, які були на складах. Важливим було те, що ті книги попали до рук читача [8, с. 12]. Ю. Тищенко здійснював обмін книжок з Книжковою палатою в Києві за посередництва М. Шрага, з яким домовився про це у Варшаві у вересні 1922 р. [5, с. 662].

Головною турботою Ю. Тищенка у перші роки перебування в еміграції стало збереження видавничого товариства «Дзвін», розбудові якого він присвятив багато років. Спробував вдатись до залучення австрійського капіталу, зокрема намагався співпрацювати з віденським друкарем Х. Райзером. Проте це могло призвести до зміни напрямку його діяльності і припинення існування «Дзвону» як українського видавництва, що було не прийнятно для його директора. Видані товариством «Дзвін» книжки за борги були передані віденському друкареві Х. Райзеру. На складі Х. Райзера зберігалася також бібліотека видавництва. Частина її, що складалася з іноземних видань, Ю. Тищенко планував продати Високому педагогічному інституту ім. М. Драгоманова, решту залишити у власне користування. Проте Х. Райзер відмовлявся видавати бібліотеку «Дзвону».

У той час за кордоном діяла значна кількість українських видавництв, продукція яких за кілька років становила величезну кількість книжок. Ця реальність створювала гостру конкуренцію між видавництвами. У 1920 р. Ю. Тищенко ініціював створення Об'єднання українських видавців, яке намагалось систематизувати розповсюдження продукції друку. Проте жити з продажу книжок виявилось неможливим. Ю. Тищенко ініціював торговельне товариство «Сиріус», яке припинило своє існування майже одразу після створення. Видавець шукав навіть контактів з офіційними представниками більшовиків, щоб налагодити продаж виданих за кордоном підручників на батьківщині [5, с. 648, 657]. Але ця ідея також була безперспективною. У першій половині 1920-х років видавець не зміг поширити підручники в радянській Україні, довелося здати їх на макулатуру, щоб хоч якось існувати. В Галичині розповсюдити надруковане також не вдалося, з вантажами перетнути кордон було неможливо. Підручники, видані для Наддніпрянщини, перекладені почасти з російської мови, не влаштовували галицькі школи. Північна Америка також не стала перспективним ринком збуту, хоча частину цієї навчальної продукції переправили за океан. Дуже обмеженою можливістю передати книги в Україну, окуповану більшовиками, була книгарня Українського Червоного Хреста, яка єдина на той час мала дозвіл на отримання посилок з-за кордону. Ю. Тищенко мав змогу невеликими партіями (по 25 книжок в одній посилці) продавати видані у Відні книжки. Гроші за них у Києві, як представник «Дзвону», отримував Я. Чепіга [5 с. 668].

У 1922–1923 рр. діяльність «Дзвону» все ж таки була продовжена в Берліні, що ненадовго став еміграційним видавничим центром. Звідти Ю. Тищенко намагався доправити свої видання до читача. Звертався з пропозиціями до офіційних представників України. Економічна криза, яка в Австрії та Німеччині сягнула апогею в 1923 р., призвела до згорання видавничих осередків. Більшість з них, у т. ч. й «Дзвін», змушені були переміститися до Чехословаччини, де панували більш демократичні умови. У середині жовтня 1923 р. видавець оселився у Празі серед українських поселенців і влаштувався на службу у книгарню Фердинанда Свободи. Його праця полягала у поширенні видань (еміграційних, радянських, «Дзвону»). Однак Ю. Тищенко не покидав думки про повернення до видавничої справи [11, с. 175].

Упродовж 1924–1926 рр. у Львові, в друкарні Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), Ю. Тищенко видав п'єси В. Винниченка «Натусь», «Базар», «Брехня», сприяв публікації статей В. Винниченка у львівській газеті «Діло», намагався співпрацювати з львівськими видавцями. У друкарні НТШ він домовився про видання у 1926 р. окремою книгою «Повороту на Україну» В. Винниченка пшібрамською філією гуртка соціалістичної молоді «Вільна громада». Матеріального прибутку він не

мав і діяльність «Дзвону» поступово занепадала, підтримуючись в основному виданнями брошур і п'єс. Представником «Дзвону» в Галичині і на Волині був Кирило Студинський, котрий допомагав реалізувати продукцію через мережу українських книгарень у Північній Америці, сприяв публікації творів В. Винниченка у Львові [11, с. 176].

У перші роки перебування в еміграції Ю. Тищенко не полишав громадських справ. У Відні, і у Празі він порозумівся з неоднорідним за політичними уподобаннями емігрантським середовищем і незабаром почав працювати в громадських культурно-освітніх організаціях. Плідно співробітничав з різноманітними установами, товариствами, осередками, україномовними друкованими органами, що виходили в Європі. Брав активну участь у діяльності Союзу українських журналістів і письменників (у Відні і Празі), Українського товариства прихильників книги в Празі (УТПК) і його друкованого органу «Книголюб», Українського товариства бібліофілів у Львові і його журналу «Українська книга», працював в Українському громадському комітеті (УГК) (1921–1925), який перебував під впливом соціалістичних партій, ініціював та проводив відзначення 45-річчя від дня народження та 20-річчя літературної діяльності О. Олеся (1923 р.) [5, с. 679–680]. Громадська діяльність видавця яскраво проявилася у співпраці з Союзом «Голодним України» (1922 р.). У Празі Ю. Тищенко керував Пресовим Бюро, яке разом з Видавничим відділом здійснювали видавничу діяльність УГК. Бюро надавало відомості для українців у Чехословаччині і зарубіжної преси про українське життя та видавало у 1924–1925 рр. щотижневий бюлетень серед матеріалів якого була рубрика про книжкові новинки, що можна розглядати як певне бібліографічне джерело. При УГК діяв Український громадський видавничий фонд (УГВФ), який намагався розв'язати складну ситуацію у видавничій сфері. Цей фонд фінансував видавання наукових праць, підручників для вищих і середніх шкіл. До його складу входили видавництва в еміграції, в тому числі й «Дзвін».

Широкий план видавничої та організаційної роботи УГВФ передбачав презентацію виданої продукції. Ю. Тищенко дописував до місячника «Нова Україна», який висвітлював діяльність УГВФ – письменства, мистецтва, науки і громадського життя соціалістичного спрямування. Публікації Ю. Тищенка висвітлювали український книго-видавничий процес. Його публікація «Сучасне становище книжної справи на Україні» («Нова Україна». – 1923. – №6) подає огляд видань від 1919 р., статистику, висновки, що радянська влада для української книжки зробила мало, зате опублікувала багато літератури з метою русифікації.

Ю. Тищенко в еміграції продовжував друкуватися. Упродовж 1923 р. в «Новій Україні», виданні «Вільної спілки» були надруковані стаття Ю. Тищенка, присвячена розвитку видавничої

справи, та кілька оповідань, зокрема: Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні // *Нова Україна*. – 1923. – Ч. 6. – С. 120–132; Сірий Ю. Записки мандрівника // *Нова Україна*. – 1923. – Ч. 9. – С. 107–109; Там само. – Ч. 10. – С. 96–99; Там само. – Ч. 11. – С. 102–105. З листопада 1922 р. до кінця 1923 р. виходив у Берліні, надалі (1923–1928) – у Празі. Редактори цього видання – В. Винниченко (1922–1923), М. Галаган, Н. Григорієв, М. Шаповал (1923–1928) [5, с. 674].

Ю. Тищенко опікувався виданням друкованого органу Закордонної групи Української комуністичної партії (ЗГУКП) «Нова доба», співпрацював у редакції М. Шаповалом та В. Винниченком «Новій Україні». З більшовиками співпрацював з прагматичних міркувань, чітко усвідомлюючи їх сутність та імперські прагнення. Ще у 1919 р. видавець називав більшовиків правонаступниками «єдиної» і неділимої та писав про необхідність об'єднання всіх колишніх поневолених народів перед загрозою російського шовінізму [5, с. 603].

Проте вже з середини 1920-х рр. Ю. Тищенко залишає громадську діяльність і зосереджується виключно на самостійній книгарській та видавничій праці. У 1927 р. у Празі при книгарні Ф. Свободи він заснував українсько-російський відділ. Окрім продукції «Дзвону» та інших українських закордонних видавництв, тут були широко представлені радянські книжки, що надсилалися Всеукраїнською академією наук (ВУАН), Державним видавництвом України (ДВУ), «Книгоспілкою», «Рухом» тощо. Але справа занепала через невеликий попит.

Ю. Тищенко займався продажем наукових видань Українського соціологічного інституту (УСІ), який був заснований у 1919 р. М. Грушевським у Відні. М. Грушевський фактично наглядав за книжками, які українські видавці зберігали на складі Маутнера у Відні. Виїзд вченого у 1924 р. з еміграції на батьківщину порушив проблему ліквідації цього складу. У лютому 1924 р. 32 скрині з виданнями «Дзвону» були перевезені на склад Штерна у Відні. Напередодні виїзду в Україну історик передав Ю. Тищенку комплект видань УСІ для виставки з нагоди 350-літнього ювілею української книжки, яку влаштував Український громадський видавничий фонд при УГК у Празі у березні 1924 р. Ю. Тищенко був секретарем виставкового комітету [5, с. 681–682].

Ю. Тищенко також думав про повернення в Україну. У 1923 році він планував повернення «...у першу чергу, [через] особисту причину – невизначеність долі сина-підлітка, якого йому вже тривалий час не вдавалося переправити закордон. Разом з тим, він сподівався відправити в Україну видання “Дзвону” і розповсюдити їх там, організувавши мережу українських книгарень» [5, с. 673]. Були наміри в нього виїхати на Волинь у пошуках українського читача. Але цим задумам не судилося збутися.

1923 р. у пошуках україномовного читача Ю. Тищенко виїхав на Закарпаття, розгорнув там

роботу, налагодив зв'язки з краєм. Разом з тим подав клопотання про надання йому громадянства Чехословаччини та отримання концесії на відкриття власної книгарні в Празі. Звернувся до управи НТШ у Львові за необхідним підтвердженням своєї праці у 1907–1913 роках у видавничих структурах Товариства. Дописував до ужгородських дитячих і молодіжних часописів «Пчілка», «Віночок», розповсюджував видання «Дзвону». У 1924 р. переніс свою книгарню до Мукачева. Упродовж 1924–1926 рр. в Ужгороді в бібліотеці «Пчілка», «Пластун», «Дзвоні» з'явилися т. зв. бесіди Ю. Тищенка з природознавства «Про небо і землю», «Дивні рослини», його ж переклади: з Е. Сетона-Томпсона «Дух лісу» та Р. Кіплінга «От так казки». У 1933–1934 рр. Ю. Тищенко відкрив книгарні в Мукачевому, Ужгороді, Перечині та Празі. Цілком відійшов від «Дзвону» у 1933 р. і в справі його не втручався.

У 1933 р. видавець заснував нове видавництво «Вид-во Юрія Тищенка», першою книгою в ньому вийшло «Різдво Христове» Теодора Гриневича (Прага : Вид-во Ю. Тищенка, 1933. – 66 с.). Наступними були мистецькі друки. УГК в еміграції створив освітню установу Український гурток пластичного мистецтва, натхненником якого у 1922 р. був відомий мистецтвознавець Д. Антонович. Згодом цей гурток трансформувався в Українську студію пластичного мистецтва. Тут Ю. Тищенко реалізував себе як видавець мистецьких робіт.

Упродовж 1933–1934 рр. у видавництві Ю. Тищенка вийшла серія листівок з графічними портретами гайдамаків, гетьманів, козаків, українських поетів, політиків, які створила відома художниця Оксана Лятуринська. У 1934 р. серію продовжено десятьма портретами українських письменників та акторів цієї ж авторки, серед яких Т. Шевченко, В. Стефаник, І. Франко та інші. У 1930-х роках видавництво випустило листівки Галини Мазепи, Алли Лисянської, деякі роботи Юрія Вовка та ін. З А. Лисянською та Ю. Вовком Ю. Тищенко співпрацював як з книжковими графіками.

У 1936 р. Ю. Тищенко переїхав до Ужгорода, де спробував видавати дитячі книжки, співпрацював у газеті «Українське слово». Враховуючи низький попит на українську книжку, видавець став кольпортером (продавцем книг) одного з провідних празьких видавництв «Орбіс». У 1938 р. відкрита ним власна книгарня у Перечині змогла наростити видавничу діяльність на Закарпатті. В Ужгороді Ю. Тищенко видав книжки: К. Евальд «Буковий горб» : [оповідання для пластунів і молоді] / пер. з нім. Юр. Сірий. – Ужгород : Друк. «Новина», 1937. – 36 с. – (Книгозбірня молоді ; ч. 1) (Буковий горб. – С. 3–17; Ніч. – С. 19–36); його ж «Бук і дощовик» : [оповідання для пластунів і молоді] / пер. з нім. [Ю. Сірий]. – Ужгород : Друк. «Новина», 1937. – 44 с. – (Книгозбірня молоді ; ч. 2); чудова збірка поезій Івана Колоса [Кошана Івана Васильовича] «Молоді мої дні» : Поезії. – Ужгород : [Вид-во Ю. Тищенка]. – 1938. – 59 с. (2000 пр.); книга Мих. Велигорського «Наші

лічнічі рослини» : практичний підручник для пізнання, збирання і сушення лічнічих рослин для продажі і домашнього лічення : з ілюстраціями, описами, народніми назвами, календарем збирання і додатком про трейливі рослини. – Ужгород : Вид-во Ю. Тищенка, 1938. – 73 с.: іл. та ін.

Агресія Угорщини проти Карпатської України внесла зміни у наміри Ю. Тищенка працювати на Закарпатті. На початку 1939 р. він був змушений покинути щойно розпочату справу і повернутися до Праги, де йому вдалося налагодити роботу свого видавництва. Уже в кінці 1939 р. у видавництві, яке розгортало свою діяльність, вийшли книги Володимира Січинського з його ж обкладинками «Бардіїв» (Прага : Вид-во Ю. Тищенка. – [1939]. – 26 с., іл.) і «Зборів» (Прага: Вид-во Ю. Тищенка. – [1939]. – 23 с., іл.). Видання започаткували серію «Пізнай свій край» і стали зразками популяризації краєзнавства високого рівня. У цій серії з'явилася праця Ю. Тищенка «З історії видавничої і книгарської справи в Україні» (Прага: Вид-во Ю. Т. – 1940. – 16 с. – Відбиток з журналу «Пробоем»). Над нею він працював тривалий час. У книзі ґрунтовно проаналізовано матеріал, подано багато мало-відомих статистичних даних, продемонстровано глибоке розуміння основ книговидавничої галузі. Огляд видань завершив 1919 р., що становило першу частину книги. Друга частина була написана і мала з'явитися пізніше, але рукопис, найімовірніше, зник у вирі війни.

У цей же час Ю. Тищенко започаткував серію видань «Наукова бібліотека ЮТ», яка вже не мала популярного характеру, а була строго науковою. Серед надрукованого: Антонович М. Історія України. – Прага, 1941. – 1942. – Т. I – IV; Гнатишак М. Історія української літератури. – Прага, 1941; Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – Т. I–II; Полонська-Василенко Н. Київ. – Прага, 1944; Чижевський Д. Історія української літератури : ренесанс, реформація, бароко. – Прага, 1942. – Т. I–II; Щербаківський В. Формація української нації. – Прага, 1941.

У 1940 р. у видавництві «Колос» Ю. Тищенко надрукував книгу «Леся Українка». Характеристика творів» (обгортка А. Лисянської. – Прага. – 24 с.). По суті, це передрук з видання 1923 р. («Леся Українка (3 нагоди 10-ліття з дня її смерті 1913–1923)») з невеликими змінами в орфографії і змісті, оскільки перше було написане до конкретної дати. Наступні кілька років стали періодом найбільш успішної діяльності українського книгаря. В окупованій Гітлером Чехії працювало спочатку кілька українських видавництв: «Пробоем» (С. Росохи), що видало між іншим «Кобзаря», «Колос» (І. Романа) і видавництво Ю. Тищенка (Сірого), що випускало цінну «Науково-популярну Бібліотеку». В 1944 р. німецька влада припинила два перші підприємства, при чому пропало чимало приготованого до видання матеріалу (між іншим альманах «Дніпро»).

Стараннями Ю. Тищенка здобутки українських учених ставали вагомою інтегральною складовою європейської науки і культури. Наукові студії завжди були в сфері інтересів видавця, хоча через життєві обставини перебували поза межами його основної діяльності. Упродовж 1940–1944 рр. у серії «Наукова бібліотека Ю. Тищенка» з'явилася низка праць з різних галузей знань: історії, археології, мовознавства, літературознавства, точних наук. Серед авторів, праці яких видавав Ю. Тищенко в цій серії, такі відомі імена, як: Д. Чижевський, І. Огієнко, Д. Донцов, А. Животко, Д. Дорошенко, М. Антонович, В. Щербаківський, Б. Лисянський, Н. Полонська-Василенко, М. Гнатишак, Я.-Б. Рудницький, М. Галаган, Ганс-Йоахім Баср, Вінтер та ін. Видавець планував розвивати потенціал свого підприємства у науковому напрямі, менше – у науково-популярному. Він започаткував ще одну серію – літературну. Її репрезентувала творчість О. Лятуринської, І. Ірлявського (Рошки), Б. Лисянського, Ю. Клена та ін. У ній Ю. Тищенко відкрив і свою Шевченкіану, випустивши «Поезію» (Прага, 1944. – 343 с.) за ред. Павла Богацького [11, с. 181–183].

Книжкові характеристики видань «Вид-ва Юрія Тищенка» не відзначаються дорогим оформленням. Це переважно невеликі за обсягом книжки, що мають якісне поліграфічне оформлення, супроводжуються видавничим знаком роботи Р. Лісовського та засвідчують безсумнівний поступ українського книговидання. Еміграційні умови друку, брак паперу змушували зменшувати витрати на мистецьке оформлення, проте дещо з виданого може слугувати зразком упорядкування та оформлення української книжки. Наприклад, «Поезія» Т. Шевченка / вступ. ст. «Життя і творчість Т. Шевченка» В. Дорошенка; обкл. В. Масютина. – Прага, 1944; «Історія української літератури. Кн. перша». М. Гнатишака / обкл. Р. Лісовського. – Прага, 1941; «Каравели» Юрія Клена (О. Бурггарда) / обкл. Ю. Вовка. – Прага, 1943; «Бардіїв» В. Січинського / обкл. С. Гординського. – Прага, 1939 та ін.

Видавництво Ю. Тищенка не розвивало такі напрями його діяльності, як переклади із західноєвропейської літератури, був відсутній глибший аналіз зовнішньополітичних аспектів української визвольної проблеми, що характерно для української книги в Празі загалом.

У Відні працювало «Нотне видавництво» Бориса Тищенка (сина Ю. Тищенка, який приїхав до Праги у 1925 р.), яке видало, крім книжок, низку українських нот і великий «Співаник» [1, с. 973–981].

У 1941 і 1942 роках вийшли книго-торговельні «Каталоги книгарні Ю. Тищенка», в яких було зазначено назви книг різних видавництв і видавців, які можна було придбати в книгарні, і зокрема видання «Дзвону» і «Видавництва Юрія Тищенка». Вони є важливим тогочасним опублікованим бібліографічним джерелом.

У травні 1945 р. Ю. Тищенко залишив Прагу, покинувши там друкарню і видавництво. У вересні

1949 р. він писав І. Огієнкові, якого добре знав ще з часів співпраці навколо видань Українського наукового товариства у Києві: «Нічого мені так не шкода, як манускриптів, яких було виготовлено до друку 69 назв. Крім Ваших праць, там були такі капітальні речі, як Спомини проф. М. Славинського, М. К. Василенка і інші, а також томи (чотири) про Гетьманів державників...». Видавцеві довелося пішки добиратися до англійської окупаційної зони. Видавець опинився спочатку в Баварії, потім у Гольштинії – у таборі для переміщених осіб у Гайкендорфі під Кілем, де залишався і після його ліквідації у 1948 р. Він знову розпочав свою улюблену справу, перетворивши попелище на осередок українського друкованого слова. Ю. Тищенко організував у Гайкендорфі друкарню Українського національного об'єднання (УНО), яка, виконуючи замовлення українських видавництв у США, буквально рятувала біженців від голоду. У той же час Ю. Тищенко налагодив випуск «Літературно-наукового збірника», три числа якого вийшли друком 1946–1948 рр. Тоді ж під назвою «Друкарство. Порадник для робітників пера і друку» були видані лекції, що читав Ю. Тищенко для учнів своєї друкарні. Одночасно він намагався поновити «Наукову бібліотеку ЮТ», видавши праці Б. Крупницького «Культурне життя в Україні за гетьмана Д. Апостола» та О. Оглоблина «Ханенки» (Сторінка з історії українського автономізму XVIII століття), співпрацюючи з Українською вільною академією наук (УВАН). Разом з тим Ю. Тищенко очолив засноване 1945 р. у Німеччині Об'єднання працівників дитячої літератури (ОПДЛ), для якого зокрема, редагував «Українську дитячу енциклопедію».

У 1950 р. загроза депортації до СРСР змусила Ю. Тищенка перебраться за океан. Спершу оселився в Нью-Арку, але незабаром перебрався до Нью-Йорку, де співпрацював з газетою «Свобода», керував Українсько-Американським видавництвом, редагував «Літературно-науковий збірник» та «Науковий збірник», в яких друкував і свої праці поряд зі студіями таких відомих українських науковців, як: М. Ветухів, Б. Крупницький, Д. Горняткевич, М. Міллер, О. Оглоблин та багато інших [6]. Зокрема, у Ганновері та Нью-Йорку Ю. Тищенко надрукував у виданнях УВАН свої праці: «Сірий Ю. З моїх зустрічей (уринок із споминів). О. Олень» [2, с. 78–101]; «Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-Наукового Вісника на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад)»» [7, с. 115–126]; «Тищенко-Сірий Ю. Перші українські масові політичні газети «Село» і «Засів» (1909–1912)» [3, с. 128–147]. Він належав до книговидавничої секції Української вільної академії наук у США (УВАН у США), був вшанований як член-кореспондент цієї поважної інституції. Проте книгарська справа залишалася для Ю. Тищенка головною. У США поновило свою діяльність «Видавниче товариство Юрія Тищенка», яке надрукувало 12 томів творів Лесі Українки, «Географію України», здійснило перевидання

оповідань Ю. Сірого «Про горобця, славного молодця», «Світова мандрівка краплини води» та його переклади казок Р. Кіплінга. Окремі його праці перевидані в незалежній Україні [10].

Помер Ю. Тищенко 5 грудня 1953 р., встигнувши видати свою останню книжку, назва якої для нього – вічного емігранта, була символічною – «Україна земля моїх батьків» [5, с. 601; 8].

Висновки. Друкована продукція з видавництв Ю. Тищенка та інших видавництв, де були видані його книги, а також видання про нього, дають підстави вважати Юрія Пилиповича Тищенка (Сірого) одним із найвидатніших діячів українського книговидання першої половини ХХ ст. Кількісні і якісні характеристики друкованої продукції свідчать про надзвичайну видавничу енергію і відданість українській справі. Діяльність Ю. Тищенка як видавця розпочалася в Україні, а найактивніше проявилася в еміграції, що має кілька періодів: львівський (липень – вересень 1907 р.), віденський (1918–1922 рр.), берлінський (січень – жовтень 1923 р.), празький (1923–1934 рр., 1939–1945 рр.), ужгородський (1934–1939 рр.), гайкендорфський (1945–1950 рр.), нью-йоркський (1950–1953 рр.). Найбільш тривалим і плідним був у житті Ю. Тищенка празький період. Він позначений вагомими видавничими здобутками, видавцеві вдалося видати близько 50 праць різноаспектної тематики й різного цільового призначення, згрупованих у чотирьох серіях, основними з яких є наукові. У віденський період Ю. Тищенко найбільшу увагу надавав виходу навчальної книжки, яка призначалася для учнів народних шкіл у Великій Україні, окремі примірники цих підручників зберігаються у фонді НБУВ. Видавничі проекти невтомного видавця сприяли збереженню націо-нального книговидання навіть у несприятливих суспільно-політичних обставинах.

Видавець багато зробив для розповсюдження своїх видань, самовіддано працював на українську ідею, включившись в книговидавничий процес, створив в еміграції «Вид-во ЮТ», що належало до головних осередків української видавничої справи за межами України.

Упродовж свого життя він тісно співпрацював з відомими українськими діячами, що давало віру в майбутню перемогу української ідеї та сили розвивати українську видавничу справу, популяризувати книжкову продукцію своїх видавництв, зробити вагомий внесок у процес книговидання першої половини ХХ ст. в Україні та еміграції, що послужило важливим фактором відродження української культури.

1. Дорошенко В., Зленко П. Видавництва і преса. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Перевидання в Україні. Київ : НАН України, Ін-т української археографії, 1993. Т. 3. С. 973–981.

2. *Літературно-науковий збірник*. Ч. 2. Ганновер : К. Н. В., 1947. 109 с. (На правах рукопису).

3. *Літературно-науковий збірник I*. Нью-Йорк : Накладом УВАН у США (Українсько-Американське вид-во, Інк.), 1952. 304 с.

4. Мельник О. М. Тищенко Юрій (Георгій) Пилипович. *Енциклопедія історії України* : У 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. 93–94.

5. Мельник О. Щоденник Юрія Тищенко (Сірого) (1919–1924 роки). *Український археографічний щорічник*, 2007. Вип. 12. С. 591–683. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Melnyk_Olha/Schodennyk_Yuriia_Tyschenka-Siroho.pdf

6. *Науковий збірник 1*. Нью-Йорк : УВАН у США, 1952. 160 с.

7. *Науковий збірник*. Ч. 2. Нью-Йорк : УВАН у США, 1953. 200 с.

8. Сірий Ю. Україна земля моїх батьків. Нью-Йорк : Об'єднання працівників дитячої літератури, 1952. 64 с.

9. Тищенко Ю. Із спогадів про українські видавництва. Авгсбург : Товариство прихильників УВАН, 1949. 12 с.

10. Тищенко (Сірий) Юрій. З моїх зустрічей : Спогади. Упорядники О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; передмова М. А. Шудрі. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 1997. 112 с.

11. Юркевич О. Видавнича діяльність Юрія Тищенко Празького періоду (1923–1945). URL: <http://www.isl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2012/JRN/PDF/11.pdf>

References

1. Doroshenko, V., P. Zlenko. (1993). *Vydavnytstva i presa* [Publishing houses and the press]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna. Perevydannia v Ukraini*. Kyiv : NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkhеоhrafii. T. 3. 973–981. (in Ukrainian).

2. *Literaturno-naukovyi zbirnyk. (1947)*. (*Na pravakh rukopysu*). Ch. 2. [Literary-scientific collection. (On the rights of the manuscript). Part 2]. Hannover : K. N. V. 109 p. (in Ukrainian).

3. *Literaturno-naukovyi zbirnyk I*. (1952). [Literary-scientific collection I]. Niu-York : Nakladom UVAN u SSHa (Ukrainsko-Amerykanske vyd-vo, Ink.). 304 p. (in Ukrainian).

4. Melnyk, O. M. (2013). *Tyshchenko Yurii (Heorhii) Pylypovych* [Tyshchenko Yuriy (George) Pylypovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy : U 10 t*. Kyiv : Naukova dumka, T. 10 : T – Ya. 93–94. (in Ukrainian).

5. Melnyk, O. (2007). *Shchodennyk Yurii Tyshchenka (Siroho) (1919–1924 roky)* [Diary of Yuriy Tyshchenko (Siryj) (1919–1924)]. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Melnyk_Olha/Schodennyk_Yuriia_Tyschenka-Siroho.pdf (in Ukrainian).

6. *Naukovyi zbirnyk 1*. (1952). [Scientific collection 1]. Niu-York : UVAN u SSHa. 160 p. (in Ukrainian).

7. *Naukovyi zbirnyk. Ch. 2*. (1953). [Scientific collection. Part 2]. Niu-York : UVAN u SSHa. 200 p. (in Ukrainian).

8. Siryi, Yu. (1952). *Ukraina zemlia moikh batkiv* [Ukraine is the land of my parents]. Niu-York : Obiednannia pratsivnykiv dytiachoi literatury. 64 p. (in Ukrainian).

9. Tyshchenko, Yu. (1949). *Iz spohadiv pro ukrainski vydavnytstva* [From remembrances about the Ukrainian publishing houses]. Avhsburh : Tovarystvo prykhylnykiv UVAN. 12 p. (in Ukrainian).

10. Tyshchenko (Siryi), Yurii. (1997). *Z moikh zustrichei : Spohady* [From my meetings : Remembrances]. Uporiadnyky O. I. Sydorenko, N. M. Sydorenko; peredmov a M. A. Shudri. Kyiv: Doslidnytskyi tsentr istorii ukrainskoi presy. 58–65. (in Ukrainian).

11. Iurkevych, O. (2012). *Vydavnycha diialnist Yurii Tyshchenka Prazkoho periodu (1923–1945)* [Yuriy Tyshchenko publishing activity of the Prague period (1923–1945)]. URL: <http://www.isl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2012/JRN/PDF/11.pdf> (in Ukrainian).

Юрій Беззуб

старший викладач,
Інститут післядипломної освіти,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID: 0000-0002-8259-4978

Email: bezzub-uv@ukr.net

ГРОМАДСЬКІ ТА ОСОБИСТІ ВЗАЄМИНИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ І БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ПОПЕРЕДНІ НОТАТКИ ЗА ЛИСТАМИ ПОЕТЕСИ

Анотація. У статті на основі документів особового походження (ego-документів), насамперед епістолярної спадщини Лесі Українки, досліджуються громадські та особисті взаємини видатних діячів українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. Лесі Українки і Бориса Грінченка. Встановлено, що збережений і опублікований масив листів поетеси є важливим джерелом для висвітлення їхніх стосунків. Доведено, що використання епістолярію сприяє не лише відтворенню фактів, а й кращому розумінню атмосфери подій та концептуальному осмисленню українського громадсько-політичного руху та його окремих постатей. Визначено і схарактеризовано етапи розвитку взаємовідносин Лесі Українки і Бориса Грінченка та показано їх на тлі індивідуальності авторки листів, її особистісного розуміння й бачення українського руху, ставлення до описуваних людей і подій, а також з оглядом на обставини тогочасного суспільного контексту.

Ключові слова: Леся Українка, Борис Грінченко, українське національне відродження, українська нація, громадсько-політичний рух, документи особового походження, ego-документи, епістолярна спадщина.

Yurii Bezzub

Senior Lecturer,
Institute of In-Service Training,
Borys Grinchenko Kyiv University

PUBLIC AND PERSONAL RELATIONS BETWEEN LESYA UKRAINKA AND BORYS HRINCHENKO: PRELIMINARY NOTES OF THE POET'S LETTERS

Abstract. The article examines the public and personal relations of prominent figures of the Ukrainian national revival of the late XIX - early XX centuries Lesya Ukrainka and Borys Hrinchenko based on documents of personal origin (ego-documents), first of all Lesya Ukrainka's epistolary heritage. It is established that the preserved and published array of the poet's letters is an important source for covering their relations. It is proved that the use of epistolary contributes not only to the reproduction of facts, but also to a better understanding of the atmosphere of events and the conceptual understanding of the Ukrainian socio-political movement and its individual figures. The stages of development of the relationship between Lesya Ukrainka and Borys Hrinchenko are defined and characterized against the background of the author's individuality, her personal understanding and vision of the Ukrainian movement, attitude to the described people and events, as well as the circumstances of the social context.

Key words: Lesya Ukrainka, Borys Hrinchenko, Ukrainian national revival, Ukrainian nation, socio-political movement, documents of personal origin, ego-documents, epistolary heritage.

Будь-яка спроба подальшого фактологічного висвітлення і концептуального осмислення українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. неминує зумовлюватиме необхідність поглибленого дослідження життєвого шляху, діяльності й творчого спадку його провідних діячів, а особливо їхніх взаємовідносин. Постаті Лесі Українки і Бориса Грінченка посідають провідне місце в українській літературі, науці, сучасному їм українському культурному й суспільно-політичному ландшафті. Тому без в'яснення як громадських, так і

приватних стосунків двох особистостей складнішою видається справа відтворення ідейних шукань і практичних заходів тогочасної інтелігенції у справі формування модерної української нації.

Досі стосунки Лесі Українки і Бориса Грінченка не поставали предметом окремого спеціального дослідження і вивчалися лише фрагментарно в загальному контексті подій, явищ і процесів українського національного руху. Про їхні взаємини маємо кілька змальованих епізодів у спогадах чоловіка Лесі Українки Климента Квітки [6] та розвідку

М. Мороза «Леся Українка і «Просвіта», присвячену її участі в організації та роботі Київської просвіти в 1906-1909 рр. під головуванням Б. Грінченка [15, с. 522-525].

Наголошуючи властиву Лесі Українці нехить займатися літературною або громадською роботою «для даної хвили», тобто на замовлення, К. Квітка згадував, як Б. Грінченко переконав поетесу написати для редакovanого ним журналу «Нова громада» матеріал «для практичної потреби»: «Б. Грінченко на словах запросив Лесю Українку до співроботи в таких виразах, які їй, вона признавалася, засмутили тим, що вона побачила в них, що статтями, так сказати, практичного характеру – оглядами європейських літератур тощо редактор більше інтересується, ніж її власними творами. Була вражена теж тим, що як по надрукуванні в цьому журналі «Трьох хвилин» [№ 10 за 1906 р. – Ю.Б.] вона спитала Грінченка, якої він думки про сю річ, він признався, що не має часу прочитати, тим часом статтю «Утопія в белетристиці» [№ 11-12 за 1906 р. – Ю.Б.] і перекладом англійської статті про ірландське відродження (переклад Лесі Українки «Справа ірландської мови» статті Ф. Фегі «The Irish language movement» (Лондон, 1901 р.) в № 1 «Нової громади» за 1906 р. – Ю.Б.), які Леся таки зладила до цього журналу, Грінченко дуже втішився і виражав своє втішення *sponse sua* [щиро – Ю.Б.]. До речі, згадаю, – підсумовує К. Квітка, – що особисті відносини Лесі Українки і Грінченка були дуже добрі, але розмови їх майже не виходили поза межі спільних громадських і літературних інтересів, не торкалися чисто особистих справ» [6, с. 247-249].

Згадані К. Квіткою епізоди припадають на пізні часи відносин між Лесею Українкою і Борисом Грінченком. Однак, як побачимо далі, листи поетеси, нещодавно перевидані без купюр у трьох книгах, які й стали документальним підґрунтям цієї розвідки, цілковито спростовують такий спрощений погляд на їхні взаємини [10, 11, 12].

Авторка передмови до нового видання «Листів» В. Агєєва відзначила: «Автентичний епістолярій Лесі Українки змушує нас дещо відкоригувати бачення її творчої еволюції, дасть змогу повніше й глибше зрозуміти її ідеологічні та політичні погляди й переконання. Водночас допоможе скласти ясніше уявлення про ціле покоління, про розмаїті шукання, прагнення, контрверсії модерністської доби, культури *fin de siècle*. Відреставровані, очищені від грубих пізніших нашарувань, по-новому висвітлюються портрети видатних письменників, громадських діячів, людей того кола, з якого вийшло немало знаних творців Української Народної Республіки. Листи можна захоплено прочитати і як... історію становлення нашої модерністської літератури, формування українських ідеологічних, суспільно-політичних рухів...У всіх цих...«порізаних листочках» зацілів дух часу, неповторність доби» [10, с. 27].

У 1888 р. Леся Українка розпочала самостійне «доросле» листування з улюбленим дядьком М. Драгомановим і відтоді активно включається в українське громадське життя. Ведені з ранньої юності «доброзичливі епістолярні діалоги» поєднували їх до смерті дядька в 1895 р. «Спокійне наставництво, надіслані книги, стабільна методична позиція дядька у політичних та наукових питаннях сприяли Лесі в самоосвіті та виробленні власних поглядів на різні життєві сфери. Він був добрим генієм, із судженнями якого вона звикла співставляти власні погляди; його підтримка додавала впевненості у собі, а критика була знаком, що напрям думок необхідно скоригувати» [7].

У листі до Л. М. Драгоманової-Шишманової від 20.IX (2.X).1896 р. Леся Українка зізнавалася: «Часом мої мислі заводять мене у такий лабіринт, з якого міг би мене вивести тільки один чоловік [М. Драгоманов – Ю.Б.], але його вже нема, і сеє нема я чую тепер більш, ніж коли» [10, с. 414]. Пізніше у листі до М. Павлика 28.III (10.IV).1903 р., відповідаючи на його пропозицію «скинутися (зрестися) всякої політики», щоб упорядкувати особистий архів М. Драгоманова, який планувалося перевезти до Львова, вона визнала цю вимогу прикрою і неприйнятною, між іншим висунувши такий аргумент: «Скинутися «всякої політики» в літературі і в моїх зносинах з метрополією ніяк не може, бо не тільки переконання, але темперамент мій того не дозволяє, а ще не дозволяє – знаєте що? – дядьків заповіт. Ми говорили з дядьком не раз про такі теми, і він казав, що хотів би, щоб я через кілька років стала жити десь «на вільнішій землі», з тим щоб, власне, до кінця набратись, а не скинутись політики; з тим, щоб, по змозі моїй, провадити далі те, чого я вчилася у нього і чого мала навчитися від життя за ті «кілька років», прожитих на Україні, а не з тим, щоб стати тільки консерваторкою паперів, хоч і дуже цінних, та все-таки не мою працю писаних. Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною» [12, с. 89].

У кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. в українську національну «політику» стрімко врывається Б. Грінченко. Якраз тоді він спостеріг великий талант в поезіях юної Лесі Українки. У листі до Т. Зіньківського 16.I.1889 р. (за чотири роки до появи друком першої збірки її оригінальних творів «На крилах пісень» (1893)), він відзначав: «Які пишні твори Олени, Лесі й Олесі – Пчілок, Українок і Зірок, – найбільш другої!». Йдеться про поезії Лесі Українки «З Гейне», «Чого?», надруковані в № 1 «Зорі» за 1889 р. [16, с. 93].

Заочному знайомству Лесі Українки і Б. Грінченка сприяли започатковані останнім публічні дискусії, пізніше названі «полеміками про українську національну справу», які зроблять його відомою й помітною фігурою в українському громадському середовищі. На думку П. Соханя, М. Драгоманов

вперше згадує Б. Грінченка (під псевдонімом Чайченка) ще в листі з Женеві до Старої громади в лютому 1887 р. Аналізуючи українські переклади з інших літератур, він висловлює невдоволення послабленням уваги молодих українців до європейської літератури і надмірним захопленням ідеями толстовства, і зазначає: «Толстовське шаманство посилається українцями в Галичину, українофіл Чайченко перекладає й печатає плоди цього шаманства в Галичині» [2, с. 12]. Можливо, вже це викликало певне невдоволення у Б. Грінченка і стало поштовхом до майбутніх диспутів у № 10, 13-14 за 1888 р. та № 4, 8-11 за 1889 р. львівського журналу «Зоря», коли вперше розпочалася полеміка між Б. Грінченком («Вартовим») та М. Драгомановим («Чудаком») щодо питання про ставлення українців до російської літератури [2, с. 12-13]. Однак це був лише вступ до подальших дискусій, що розгорнулися в 1891-1893 рр.

Підтвердження цьому знаходимо в листі Б. Грінченка до О. Кониського 19.VIII.1891 р.: «А що до радикалів ...покійний Трохим [Зіньківський – Ю.Б.] колись казав, що українофілами можуть бути або Дон-Кіхоти або ідіоти. Але він забув ще одну групу – генералів «отъ украинофильства». Ні що інше, як «генеральська» пиха примушує пана Д. [М. Драгоманова – Ю.Б.] не признавати ніякої логіки і вдавати з себе мало не цілоєвропейського рятівника» [1].

У 1891 р. Б. Грінченко зініціював першу публічну загальноукраїнську полеміку про шляхи розвитку української літературної мови, зокрема щодо допустимих меж впливу на неї галицької мови, започаткувавши її статтею «Галицькі вірші» в № 8-10 газети «Правда» за 1891 р. під псевдонімом Василь Чайченко. Крім Б. Грінченка та І. Франка, в ній взяли участь М. Кононенко (М. Школиченко), І. Кокорудз, А. Кримський (А. Хванько), Л. Глібов, І. Верхратський (Лосун), Ом. Огоновський та ін. Історія перебігу цієї гострої дискусії має доволі солідну наукову і науково-публіцистичну літературу. Принагідно відзначимо лише, що у працях мовознавців та літературознавців полемічні статті Б. Грінченка здобули неоднозначні і часом контрверсійні оцінки дослідників [22; 16, с. 85-137; 19; 5].

У травні 1892 р. Б. Грінченко вже під псевдонімом «П. Вартовий» розпочав нову дискусію в «Буковині» у формі «Листів з України Наддніпрянської», що згодом перейшла в пряму полеміку «про українську національну справу» з М. Драгомановим, який мав реноме теоретика українського національного руху і який, як знаємо, користувався великим авторитетом у Лесі Українки. Полеміка тривала протягом 1892-1893 рр., її матеріали видані окремою книжкою, отож відомі сучасним дослідникам [2]. Відомо, що Б. Грінченко ніколи не зустрічався з М. Драгомановим, а останній тривалий час навіть не знав його справжнього прізвища, сприймаючи Грінченкові псевдоніми «Чайченко» і «Вартовий» як двох різних діячів [2, с. 11-12]. Цікаво, що в цій думці утверджував М. Драгоманова й І. Франко. У листі до

нього від 14.II.1894 р. І. Франко зазначав: «Замічу ще, що Вартовий не Чайченко, а катеринославець Катренко, і що надарма Ви його балакання приймаєте за голос «нашої публіки» [20, с. 460-461].

Попри відсутність особистих контактів помітна чимала напруженість в заочних стосунках між Б. Грінченком і М. Драгомановим, яка прямо впливала на гостроту полеміки, визначала часом навіть нещадні взаємні оцінки. Як видається, Б. Грінченко належав до тієї нової української молоді, яка досить критично ставилась до «федералістичної» спадщини М. Драгоманова і намагалася сформулювати ідею державної незалежності для українського народу.

Полемічний запал Б. Грінченка підігрівався також тим, що М. Драгоманов надрукував у галицько-буковинських виданнях кілька критичних рецензій на видані Грінченкові твори, в яких ретельно й прискіпливо розібрав авторські «тенденції». Йдеться, зокрема, про рецензію М. Драгоманова «Сонячний промінь». Повість Василя Чайченка» (1893) [4, 386-392]; статтю «Неправда – не просвіта» (1892) [4, 393-400]; замітку «Інтерес галицько-руської літератури» (1893) [4, 401-402]; рецензію «Твори Василя Чайченка. Том I. Оповідання. Том II. Сонячний промінь. Том III. На розпутьті» (1893) [4, 416-432]. У цих розвідках М. Драгоманов говорить про Б. Грінченка як про «дуже працюючого», «найплодовитішого», «найбільш уталантованого» українського письменника, що з'явилися в Наддніпрянщині з 1880-х рр., однак оцінює його талант «як не дуже сильний, по крайній мірі, не яскравий: він не вирізує своїх образів і осіб так, щоб вони кидались у вічі читателеві, говорили самі за себе, навіть без умисного заміру творця або й противно їм. Такі таланти мають одначе свою ціну, тільки твори їх потребують часто світла ідеї самого автора, і, звичайно, самі автори такі те чують і охоче виставляють при своїх картинах і тенденції. Так робить і д. Чайченко, навіть аж занадто для белетриста, дуже часто переходячи в дидактику і публіцистику» [4, с. 416].

Зроблений стислий огляд взаємин Б. Грінченка і М. Драгоманова важливий, оскільки саме в цьому контексті з'являються вперше оціночні судження Лесі Українки про Б. Грінченка. Останній вперше згадується в її листі до М. Драгоманова 22.VIII (3.IX).1891 р., де вона розмірковує про великий вплив дядькових статей у журналі «Народ» на український інтелектуальний загал Наддніпрянської України [10, с. 153-158]. Негативно відізвавшись про роман О. Кониського «Боротьба», надрукований у 1890-1891 рр. у журналі «Правда», а також про творчість І. Нечуя-Левицького, зокрема про його нову повість «Над Чорним морем» (1891 р.), вона просила: «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. ... Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через різних Нечуїв,

Кониських, Чайченків [йдеться про Б. Грінченка – Ю.Б.] і т. п. «корифеїв», а то, про мене, хоч би їхніми творами греблі гачено» [10, с. 157]. До визивно-ущипливих оцінок представників народницької літератури Леся Українка вдається і в інших листах початку 1890-х рр., постійно зараховуючи і Чайченка-Грінченка до послідовників «Нечуєвої школи».

У листах Лесі Українки добре пояснено саму сутність полеміки молодих письменників з поколінням «літературних батьків», речниками народницької, позитивістської ідеології. За словами В. Агєвої, протистояння генерацій, незгоди Лесі Українки з І. Нечуєм-Левицьким, О. Кониським, Б. Грінченком, П. Мирним, С. Єфремовим були естетичними, а не політичними. «Ішлося про боротьбу літературних генерацій, про зречення українофільства й оборону нових художніх тенденцій і, що дуже важливо, про західницькі, європеїстські переорієнтації та подолання колоніальної відсталості, залежності від російського впливу й посередництва. «Батькам»-українофілам молодь закидає нечутливість до духу часу, неспроможність переорієнтуватися на творення національної, а не народної, рустикальної літератури. Уже у ХХ ст. всі спроби модернізації культури незмінно пов'язані з європеїзмом, з увагою до набутоків західних митців. Вкраз із таких позицій Леся Українка обстоює своє розуміння нового письменства» [10, с. 14-15].

Леся Українка з самого початку уважно спостерігала за полемікою «про українську національну справу» між Б. Грінченком і М. Драгомановим на сторінках галицько-буковинських видань у 1892-1893 рр. У квітнево-травневому 1893 р. листі до М. Драгоманова вона шкодує, що немає можливості дочитати до кінця Грінченкові «Листи з України Наддніпрянської» в «Буковині» і цікаві їй відповіді М. Драгоманова, адже галицькі видання надходять нерегулярно [10, с. 195]. Бідкається, що «листів Вартового читала всього два перших» і «питає по людях продовження їх» під час своєї поїздки до Гадяча, «та й не допиталася», і зазначає, що буде рада, «коли Ви пришлете і сі листи, і Ваші відповіді» (лист до М. Драгоманова 23.VI (5.VII).1893 р. [10, с. 206]. У листі з Одеси 17.VIII (29.VIII).1893 р. ще раз просить дядька «доконче прислати листи Вартового та Вашу відповідь» [10, с. 209].

Показовими є враження Лесі Українки від дискусії, а разом і від самого Б. Грінченка, висловлені нею в дописі до М. Драгоманова 12 (24).XI.1893 р. з Києва: «Тут я бачила частину відповіді Варт[овому], відповідь ся робить на людців враження, принаймні дискусію викликає, а се добре, бо між нашим людом в чимало таких шкаралупників, що їх не хутко проймеш. Чудна людина сей Варт[овий], часом говорить, як чоловік, а часом, як настоящий невіглас! Сі порівняння цілої літератури з «шматом гнилої ковбаси» і т. п. се щось несвітське! Але: в відповіді є помилка при цінванні наших патріотів-літератів; – невже Л[євицький] має більш

талану, ніж К[ониський]?.. Ні, се трудно зважити» [10, с. 231].

У квітнево-травневому 1893 р. листі до М. Драгоманова Леся Українка також різко відгукувалася про Б. Грінченка та його твори: «Не сподівалась я від Франка таких речей хвалебних, які він тепер провадить своїм недавнім ворогам у «Зорі», – невже оце все «для лакомства нещасного»? Чи се так, з великої гречності? Ет, щось не до шмиги виходить! (У статті «Наше літературне життя в 1892 р.» І. Франко позитивно відгукнувся про творчість Б. Грінченка. Хоча ще недавно критикував його у статті «Говоримо на вовка – скажімо й за вовка» (№ 18 «Зорі» за 1891 р.) за погляди щодо української мови та літератури, висловлені Б. Грінченком у статті «Галицькі вірші» (№ 8, 9 «Правди» за 1891 р.) [10, с. 197].

«Правда Ваша, – продовжує поетеса, – що в «Зорі» оскуденіє видно, коли ж там якось так запанувала Левицько-Чайченківська школа, що й протиснутись крізь неї трудно. Чи то ми ще стоїмо на такому низькому ступені розвитку літературного, що у нас іще пишуться, і читаються, і навіть декому подобаються такі речі, як «На розпутті» [повість Б. Грінченка – Ю.Б.], «Поміж ворогами» [повість І. Нечуя-Левицького – Ю.Б.] etc. Чи довго ж ми стоятимем на сьому ступені?!» [10, с. 197].

Описуючи в листі до матері 24.X (5.XI).1893 р. зібрання гуртка «Плеяда», вона, між іншим, повідомляла, що М. Кононенко «читав довгу повість, шкода тільки, що вона скучна і тенденційна до останньої крайности (à la Чайченко!) і до збірника йти не може» [10, с. 224].

Леся Українка активно слідувала за ідеологічними течіями в українському русі першої половини 1890-х рр. і намагалася зорієнтувати в них М. Драгоманова. У листі до нього 23.VI (5.VII).1893 р. вона оцінювала програму «Братерства Тарасівців», заснованого 1891/1892 р. групою студентів у складі І. Липи, М. Байздренка, М. Базькевича, В. Боровика, Б. Грінченка, М. Кононенка, М. Коцюбинського та ін. «Братерство» часто вважають першою українською політичною організацією на засадах самостійності України. «Profession de foi [виклад політичних переконань (франц.) – Ю.Б.] молодих українців, [опубліковано у 4 числі львівської «Правди» за 1893 р. – Ю.Б.] кажуть, походить з Харкова. Не знаю, як прийнята вона у Харкові, а в Києві нею незадоволені за «неповажання старших», виражене в ній. Мені здається, що я вже багато читала таких самих professions de foi в тій же самій «Правді», настільки мало нового я з неї вичитала. Тепер бачу, через що Правда притягає до себе все таки чимало людей, – через те, що на світі, а надто на нашому українському, страх багато тих людей, що, мовляли Ви, ні риба, ні м'ясо, а треба ж і їм десь подітись, то вони і йдуть під той «національний стяг», що розпустила Правда. Я не розумію тільки, як то людина може одважитись лізти в публіцистику та виголошувати різні professions de foi, тоді як їй по настоящому треба ще багато учитись та

привидляться для того, щоб стати на людину похорою» [10, с. 206-207]. Б. Грінченко був активним діячем «Братерства», отже ця оцінка поширювалася і на нього.

У травні 1894 р. Леся Українка виїздить до Софії, де більше року проживає в родині Драгоманова. Одразу після його смерті (20.VI (2.VII).1895 р.) М. Павлик розпочав роботу з підготовки збірки про видатного товариша і Леся Українка переписувала для упорядника листи, що надійшли до Софії на пошану померлого. Ті листи були надруковані в № 12 «Народу» за 1895 р., а пізніше частину з них, у тому числі й лист Б. Грінченка, М. Павлик включив до збірника на пошану М. Драгоманова [13]. Свій лист на смерть М. Драгоманова Б. Грінченко, за словами М. Павлика, «один із найчільніших молодих Українців, – то ще недавній супротивник Покійного», закінчив дуже характеристично: «Він умер. Зникло, розвіялось усе дочасне, все особисте, всі ті випадкові хмарки, що тьмарили цю постать. Зникло – і перед нами встає ясний і чистий образ борця за идею. Схлиємо перед ім чоло низько, низько і – до праці!» [13, с. 152].

У листі до М. Павлика 10 (22).VII.1895 р. з Софії Леся Українка порівнювала отримані листи: «Лист Вартового мене не очарував – риторично і холодноувато. Але лист Хв[анька Кримського] [13, с. 216-219] пройняв до живого серця, до сліз – я дуже б хотіла пізнати сього щирого хлопця. Так, наша молодіж любила його...» [10, с. 364-365].

Після 1895 р. Б. Грінченко тривалий час не згадується у збережених листах Лесі Українки. Однак у 1903 р. між ними розпочалося безпосереднє листовне спілкування. На жаль, за відомими джерелами нам поки що не вдалося встановити, коли саме і за яких обставин сталося особисте знайомство Лесі Українки і Б. Грінченка. Згодом, це могло бути в 1902 р., коли на початку червня на запрошення Старої громади Б. Грінченко переїхав з Чернігова до Києва для укладання словника української мови і спочатку замешкав у М. Лисенка на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 95. Поруч, у 97 будинку в 1899-1909 рр. мешкала родина Косачів [14].

Окремі розлогі листи Лесі Українки до Б. Грінченка і родини Грінченків засвідчують, що розпочате спілкування виходило за рамки виключно громадських справ, оскільки в них ідеться про чимало речей приватного, суто людського характеру. 6 (19).VII.1903 р. Леся Українка просить Б. Грінченка позичити на місяць збірку оповідань І. Франка «В поті чола», терміново потрібну їй, щоб перекласти оповідання І. Франка російською мовою для видавництва «Донская речь». Це лист має підпис: «З правдивою і глибокою пошаною до Вас, Л. Косач» [12, с. 145].

На нашу думку, на початок 1900-х рр. Леся Українка, вже добре знаючи про подвижницьку Грінченкову працю на ниві національно-культурного й політичного відродження, переосмислює його громадську діяльність. Це помітно з її листа до

Б. Грінченка 25.XI (8.XII).1903 р. із Тбілісі, в якому вона дякує за щойно виданий і надісланий їй авторський примірник 1-го тому його поезій «Писання», «що додав мені правдивої віти і розваги тут, на чужині». У листі авторка ділиться з Б. Грінченком своїми переживаннями з приводу «великого горя» – смерті брата Михайла Косача, «що впало раптом, як грім з ясного неба, на нашу родину, відбилосся було на мені тим способом, що на довгий час позбавило мене моральної змоги писати листи, та, властиво, не тільки моральної, але й фізичної до значної міри... Вважаючи на се, може, пробачите мені мою негречність супроти Вас. Найбільше припав мені до серця той розділ з Вашої книги, що зветься «На селі», може, се тому, що я люблю таку чисту, прозору епіку, якої сама зроду не вміла вдати і яку так чудово вдали Ви, а може, ще й тому, що в сих малих і простих образках став, як живий, мені, вічній мандрівниці, той рідний край, що я так зрідка і не надовго бачу останніми роками. Коли Вам не траплялось ніколи жити довго де-небудь в далекому краю, та ще й не так по волі, як поневолі, то, може, Ви й не збагнете, яке то гірке і вкупі солодке те почуття, що збудили в мені Ваші вірші. Я дякую за нього Вам і Вашій музі, але все ж Ви, може, засливіші від мене тим, що будите такі почуття, але самі не дізнаєте, – нехай же і завжди так буде!» Наостанок передавала вітання дружині Б. Грінченка Марії Миколаївні (Загірній) та їхній дочці Насті, додавши при цьому: «Коли буде що таке, в чім я можу допомогти чи стати у пригоді хоч і на чужині, то я завжди готова. З правдивою пошаною до Вас, Л. Косач» [12, с. 163-164].

Наприкінці 1904 р. Леся Українка була стурбована відсутністю друкованих відгуків на тогорічне київське видання своєї збірки «На крилах пісень» і втішилася схвальним листовним відгуком Б. Грінченка, про що повідомляла матері в листі 25.XI (8.XII).1904 р. з Тифлісу [12, с. 207-209].

Від 1905 р. Леся Українка зверталася до Б. Грінченка не лише в різноманітних громадських, але й у приватних справах. Із листа 14 (27).VIII.1905 р. із Зеленого Гаю видно, що Б. Грінченко передав Лесі Українці через К. Квітку авторський примірник другого тому своєї «Писань», видрукованих 1905 р., і вона сподівається віддячити йому задуманим збірником своїх віршів. Далі просить сповістити, чи варто їй спеціально їхати з Гадяча до Києва на зустріч із киянами – «земляками, що вертатимуться з Катеринослава» з екскурсії, організованої Д. Яворницьким; просить перевірити чутку про це на місці [12, с. 229-230].

Свідчення близьких стосунків Лесі Українки з сім'єю Грінченків у 1905 р. в Києві знаходимо в листі до А. Кримського: поетеса висловлює певненість у тому, що коли б її ім'я було згадане А. Кримським під час його відвідин Грінченків, останні обов'язково вказали б на тогочасне перебування її в Києві на Маріїнсько-Благовіщенській, 97 (лист від 3 (16).XI.1905 р.) [12, с. 237].

Особливо близькими стали взаємини Лесі Українки і Б. Грінченка в часи спільної роботи в Київській «Просвіті» в 1906–1909 рр. Очевидно, за дорученням Б. Грінченка, М. П. Левицький писав до Лесі Українки та її сестри Ольги, «призволяючи нас (від імені «Просвіти») взяти на себе номінально або й фактично просвітянську бібліотеку». Рада «Просвіти» з необхідності шукала на це місце людину з потрібним «цензом», тобто без жодних, офіційно «зарєєстрованих провин» перед владою. На думку Лесі Українки, її особа відповідала цим вимогам: «Щодо мене, то за мною нема ніяких зарєєстрованих «првин» (адже труси на кордоні, та ще й без «наслідків», се вже такий мінімум, що й не йде ні в який рахунок), в тюрмі не сиділа, під судом і слідством не була, «гласного надзора» не скуштувала, зостається тільки те «хождение под богом», без якого у нас ні одна жива душа не буває. Сестра моя, як Вам, може, відомо, сиділа в тюрмі два місяці позаторік, була причеплена до якогось «д'їла» і якийсь час малася під «гласним надзором». Тому в листі до Б. Грінченка 22.VII (4.VIII).1906 р. із Зеленого Гаю Леся Українка просила раду «Просвіти» «саму зважити, котру з нас вона вважає за кращу фірму, та тую вже й записати, куди там слід» [12, с. 284-285].

25 червня 1906 р. на загальних зборах до ради «Просвіти» імені Т. Шевченка обрано Б. Грінченка (головою), В. Дурдуківського (скарбником), С.О.Єфремова, Л. Косач (Лесю Українку) (товаришем голови), О. Косач (Олену Пчілку), М. Левицького, В. Степанківського, С. Шемета (тимчасово секретарем). Сестра Лесі Українки Ольга Косач стала головою бібліотечної комісії. Разом вони енергійно взялися за комплектування бібліотеки, яка на кінець 1906 р. нараховувала вже близько 2 тис. томів.

Під час революційних подій 1905-1907 рр. громадське життя в Києві значно активізувалося. У 1906 р. Олена Пчілка увійшла до редакції українського часопису «Рідний Край», а від березня 1907 р. стала його редактором-видавцем. З кінця 1905 р. до кінця серпня 1906 р. в Києві виходила перша щоденна українська громадсько-політична і культурно-просвітницька газета «Громадська думка» (її видавцями були Є. Чикаленко, В. Симиренко і В. Леонтович, а редакторами В. Леонтович, Ф. Матушевський та Б. Грінченко). Безпосереднім продовженням «Громадської думки», забороненої урядом, стала «Рада» – єдина щоденна українська громадсько-політична, економічна і літературна газета українською мовою в Наддніпрянщині, яка виходила в Києві з вересня 1906 р. до липня 1914 р. Офіційним видавцем був Б. Грінченко, а фактично видавав і фінансував її Є. Чикаленко за деякої матеріальної підтримки В. Симиренка, Л. Жебуньова, П. Стебницького, В. Леонтовича. «До речі, «Рідний край» вже не «одинокий», бо тут почала виходити «Рада», правда, досить безпорадна, бо при 3½ співробітниках, але все ж є «щоденна часопись» як не як». ... Думала ще багато написати, та пора в «Просвіту» на збори «бібліотечної комісії», –

ділилася Леся Українка київськими новинами з матір'ю в листі 19.IX. (2.X).1906 р. [12, с. 285-286].

Тема «Просвіти» стає однією з провідних у листах Лесі Українки до різних кореспондентів у 1906-1910 рр., зокрема й у листах до Б. Грінченка. Втішні новини поетеса повідомляє О. Кобилянській в листі 25.IX. (8.X).1906 р.: «У Києві тепер єдиний ясний пункт на темному тлі українського життя – то наша недавно відкрита «Просвіта». Се ж перше легальне українське товариство у Києві, відколи він став «губернським городом російської імперії», а то досі можна було тільки «кієвськія общества» відкривати, борони боже, не українське. «Просвіта» наша хоче мати ширші завдання, ніж галицька, і, крім видавництва книжок для народу, хоче мати свою бібліотеку, книгарню, музей і всяку всячину, а чи воно пощастить, то, звісно, невідомо. Тим часом найбільше заходжуємось коло видавництва та коло бібліотеки. А з бібліотекою найбільше маю клопіт я, бо то я маю бути «відповідальною особою» в тій справі, та хочеться, щоб воно було якось не гірше, ніж у людей». Вона закликає О. Кобилянську пожертвувати для «Просвіти» примірники її творів [12, с. 290].

Леся Українка зверталася з листами до українських письменників і науковців з проханням дарувати до просвітянської бібліотеки видання не лише українською, а й іншими мовами. У листі до А. Кримського у жовтні-листопаді 1906 р. вона захоплено повідомляла: «Наша мета – зробити нашу бібліотеку настільки багатую й розмаїтою, щоб українець, пробуваючи в Києві, не потребував ходити по чужих бібліотеках, а міг би знайти загоду в своїх літературних потребах у рідній інституції. Хотілось би вірити, що Ukraina far[à] da se[ ] [Україна зробить це для себе (італ.) – Ю.Б.] хоч у сій справі... Добре було б якнайскоріше провести всякі просвітні заходи, бо тепер мало хто і мало що сподівається довгого віку, то треба екстенсивність інтенсивністю надолужати» [12, с. 290].

У листі до В. М. Гнатюка 16 (29).I.1907 р. Леся Українка розгортає широко задуману програму діяльності «Просвіти», повідомляючи, що Товариство вже «заходилося ... уряджувати в Києві бібліотеку, читальню, книгарню, музей і видання популярно-наукових книжок. Звичайно, українська бібліотека в Києві, центрі культурного життя російської України, матиме вагу загальнонаціональної інституції, коли буде змога зробити її багатую. Таку саму вагу матиме й музей коло «Просвіти», до якого вже пожертвовано дуже коштовну етнографічну колекцію та інші речі; що ж до видавництва, то воно у всякому разі матиме значення для цілого народу, а не для самої тільки Київщини» [9].

У ніч з 17 (30) на 18 (31) січня 1907 р. в Києві відбулися арешти української інтелігенції, пізніше відомі під назвою «Української ночі». У помешканні Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській, 97 відбувся жандармський обшук. Після турсу Лесю Українку та Ольгу Косач (сестру) заарештували, вранці їх

відпустили, встановивши за старшою гласний нагляд. Короткотривале ув'язнення сестри Косач відбували в одній камері із заарештованим тоді ж Б. Грінченком. У листі 24.I. (6.II).1907 р. Леся Українка з гумором повідомляла матері про «ту халепу»: «Якась чисто божевільна історія: натаскати людей, нераз хворих і старих, по участках і, не спитавши навіть нічогісінько, відпустити восвоєсі, – кому й нащо потрібно, щоб люди сі одну ніч не ночували дома? Нам з Лілею [родинне ім'я сестри Ольги – Ю.Б.] ще сяк-так було: камера більш-менш чиста і товариство не уголовне, та ще Грінченко, що був нашим *vis à vis* по камері, поділився з нами присланою йому з дому стравою (дав пляшку гарячого молока і дві котлети), то, значить, ми й без сніданку не zostались.... Читала я сьогодні в газетах, що й на «Рідний край» був напад. Оце ще халепа! Тут, кажуть, страшенно розруйновано «Раду» і «Вісник ...» [12, с. 293-294]. «Просвіта» наша все-таки «не унывает», оце зараз піду та будемо виробляти план ряду публічних рефератів і писати прошеніє про дозвіл української початкової школи – може, якраз діло вигорить» [12, с. 295].

17 (30).I.1907 р. на засіданні шкільно-лекційної комісії «Просвіти» Леся Українка погодилася підготувати й прочитати два реферати – «Роль юрби в сучасній белетристиці» та «Народницький театр на Заході і в нас». 21.I.(3.II)1907 р. на черговому засіданні члени «Просвіти» вирішили звернутися до міністра народної освіти Російської імперії з проханням дозволити відкрити в Києві народну школу з українською мовою викладання. клопотання підписали П. Житецький, М. Лисенко, Олена Пчілка та Леся Українка [12, с. 295, примітка 1093].

Перебуваючи на лікуванні в Ялті, Леся Українка продовжувала жваво цікавитися київським і взагалі українським життям, особливо новинами «Просвіти». У листі до сестри Ольги 10 (23).IV.1907 р. вона просить прислати номер газети «Рада», де мала бути звістка про зібрання товариства 25.III.1907 р.: «А як ні, то, може б, хоч в коротких словах написала, що там було на тому зібранні? Цікаво теж, який там вечер Шевченка вийшов. ... Я було за своєю бідюю в минулих листах ні про що вже не питала, але мені таки часом дуже хотілось би знати, що і як там діється в Києві. Хто у нас тепер головою на «Просвіті»? Чи поїхав Грінч[енко] за кордон? Якщо ні, то, зустрівши його, скажи, що тепер я могла б переглянути ті його переклади, про які ми з ним говорили, – як хоче, нехай присилає (дай йому мою адресу)» [12, с. 330-332]. Посилаючи після виїзду з Києва в 1907 р. Б. Грінченкові відбиток свого оповідання «Приязнь», надрукованого в 10-й книжці «Киевской Старини» за 1905 р., на обкладинці надписує: «На спомин спільної праці в «Просвіті» [8, с. 161].

У 1907 р., лікуючись у Криму, Леся Українка продовжувала листуватися з Б. Грінченком і його сім'єю, а її листи набували приватнішого характеру.

У листі до Б. Грінченка 4 (17).IX.1907 р. з Балаклави вона ділиться з адресатом своїми літературними планами: «Викінчую тепер аж дві чималі віршовані драми (маю надію, що се такі будуть драми справжні, себто здатні до постановки на сцені) [йдеться про драматичні поеми «У пущі» та «Руфін і Прісцилла» – Ю.Б.]... Другу я могла б і хотіла б дати Вам, тільки боюсь обіцяти зробити се раніш декабрю,...я відношусь до сеї своєї речі дуже серйозно і хотіла б ужити всеї сили, щоб зробити її чимсь людським». Повідомляла про стан свого здоров'я, яке «ніколи не вважало за свій обов'язок бути нормальним, а вже й за те спасибі, що до якого часу воно терпить оці мої «усиленныя литературныя занятія», та надсилала родині Б. Грінченка «щире привітання» від свого чоловіка К. Квітки, повідомляючи, що «здоров'я його все поправляється, є надія, що й зовсім вигоїться». Лист підписано: «З великою пошаною, Леся Українка» [12, с. 340-341].

Особливим є лист Лесі України до подружжя Грінченків з Ялти 8(21).II.1908 р. Після обговорення літературно-видавничих справ вона вперше, як близьким людям, переповідала подробиці проблем зі своїм здоров'ям: «А я, на лихо собі, знов «почала спочатку» свою туберкульозну епопею і моя енергія від сього не збільшується.... Ліля, певне, мала Вам розказати, що я тепер серйозно хвора і хотіла лізти під хірургічний ніж, та послухала Лілиної поради і відклала трохи надалі цю справу до консультації з більшими медичними авторитетами, ніж ялтинські. Воно, справді, вирізати нирку недовго, та вже назад не пришиєш «в разі помилки», а такі «помилки» трапляються... Можливо й те, що мене вже і різати запізно, тоді прийдеться кудись в Каїр мандрувати або й далі... Найприкріша мені та перспектива, що коли б не прийшлося дожити віку на чужині, бо туберкульоз нирок найбільше вимагає дуже сухого і гарячого клімату, а де ж його взяти на Україні? Ну, та, може, ще врятує «залізо» («медикаменти» щось не дуже помагають), а як ні, тоді вже подумаю про «вогонь». Поки що живу собі та літа жду. Настрій не з приємних, «работоспособность» мінімальна. Навіть листи не дуже добре писати, бо я вже була одвикла від лежачого писання, то тепер ніяк не наломлюся, а сидіти довго мені вадить, так само як і ходити. При тому всьому таки трохи пишу» [12, с. 372].

Щиро дякувала Б. Грінченку за його надіслані книжки з авторськими написами – «се справді було нам великим дарунком!» [12, с. 371]. Була втішена, що «Ялта вигоїла таки одного з нас: Клим, здається, солідно поправився, а може, й видужав, за се вже Кримві дякувати. Ну, а таким, як я, либонь ніякий Крим не поможе: «не було змалку, не буде й до 'станку». Все-таки, певне, «два віка» проживу... Простіть за нудний лист і будьте здорові, дужі та веселі. Коли обізветесь ще, будемо дуже раді [12, с. 372].

Дуже щирим і сімейним був лист Лесі Українки до подружжя Грінченків 16 (29).VI.1909 р. із Телави Тифліської губернії. Вона знала про низку трагедій в його родині: 1 (14) жовтня 1908 р. від туберкульозу легенів померла єдина донька Грінченків Анастасія; у лютому 1909 р. немовлям помер її син Володимир; у тому ж році письменник втратив і матір. Леся Українка зізнається, що не наважувалася писати до Грінченків: «Ще якби могло писане слово справді вимовити все, що так глибоко почувається, а то воно все виходить наче холодне чи офіціальне, може тому, що живе слово часто німіє перед величчю горя». Тепер же зважилася обізнатись, думаючи, що чимось може стати Грінченкам у пригоді. Так письменниця намагалася порадами підтримати і підбадьорити близьких їй людей.

Знаючи про загострення у Б. Грінченка туберкульозу легенів і його наміри виїхати на зиму на лікування, вона, «гірким досвідом умудрена», детально описує найкращі для цього відомі їй місця – Крим, італійське Сан-Ремо, Єгипет, «курортник» у Кам'янці понад Дністром, який «тепер дуже вилюднів, з гарними кліматом околицею і «рідним народом»; порівнює умови проживання й лікування; аналізує можливі матеріальні витрати; береться допомогти влаштувати місце лікування через своїх знайомих – «коли б же Вам такі треба було щось більше довідатись про такі справи, то я з охотою і сама напишу, що знаю, і людей допитаюсь по дальших світах» [12, с. 443]. «Коли б Ви наважились туди [в Єгипет – Ю.Б.] поїхати, то я була б рада, бо й мені конче треба в Єгипет на сю зиму, а то я сього року так ниділа, що вже, здається, гірше нікуди [12, с. 442].

Переповідала Леся Українка також подробиці боротьби з власною та чоловіковою недугою: «Поки там Єгипет, то ми з чоловіком уприскуємо собі антитуберкульозну сироватку д[окто]ра Spendler'a. Мені, сказати правду, користі щось невидко з того (бо, кажуть, туберкульоз нирок якось мало сим способом піддається), а Климові таки є користь, бо груди видимо зміцніли, відколи став міцніший розчин уприскувати. ... Найгірше мені те, що я тепер і писати не завжди можу, бо часто од виснаження голова не служить, і то так, як ще зроду у мене не бувало, хіба після операції. Проте все ж дещо пишу, та от і лежить воно «втунь», бо речі все великі, а в «Вістнику», – хвалиться, – «залежи», от і жде воно слушного часу, бо де инде довшої речі не можна примістити, а сама видавати я не вмю, та воно і трудно з такої далечі, як оцей Телав....А найгірше не служить мені чужина. Стільки вже я на їй жила, а ніяк непривикну... Хоча рідному красві з мене тепер небагато користи було б, хоч би я й там була. Я ж «большею частию лежу на кровати» [12, с. 443].

Знаючи про переїзди в Київській «Просвіті», пов'язані з хворобою Б. Грінченка, письменниця тривожилася, «який то там лад тепер буде?.. Боюся, що ніякого, бо стали на чолі люде може й добрі, та

без досвіду і без престижу, а се для товариства в наші часи дуже погано» [12, с. 444].

Леся Українка листувалася з Б. Грінченком фактично до кінця його життя. В останньому з відомих листів до нього 20.I (2.II).1910 р. з Гелуана в Єгипті вона переповідає подробиці свого перебування на Villa Continental, з певним оптимізмом повідомляє про покращення її стану, маючи навіть «дерзку надіжду» зовсім покинути в Єгипті свої недуги, «коли не тепер, то на той рік, а, може, таки й тепер». Водночас вона інформує про нормалізацію температури і значно більшу енергію в організмі, про плановане лікування ін'єкціями туберкуліну та інші подробиці, відзначає якусь особливу лагідність колориту та легкість повітря, чого ніде в Європі не завважувала. Усе це піднімало дух Лесі Українки, от тільки земляків їй бракувало: «Воно то є дехто gente ruthenus [українець за походженням (лат.) – Ю.Б.], але се мало потішає, бо таки хотілось би, щоб і natione [за національністю (лат.) – Ю.Б.] був свій чоловік» [12, с. 465].

Письменниця знову намагалася підбадьорити Б. Грінченка: «Шкода, що Ви не поїхали зо мною в Єгипет. Ми б тоді, може, й без санаторій обійшлись, а взяли б собі якусь хатку та й жили б колонією українських письменників. Та, може б, воно ще й тепер не пізно? Я чувала від людей, що поприїздили сюди з Капрі, з Корфу, з Рів'єри, що таки всі ті місця проти Єгипту (а надто нашого Гелуана) нічого не стоять» [12, с. 465]. Леся Українка висловлювала жаль, що їй нічого не відомо про стан Б. Грінченка, бо з Києва звістки «поки дійдуть, то мають вже не сучасний, а хіба історичний інтерес, тим часом рада була б довідатися щось сучасного. Хоча, – зазначає, – знаю по собі, що про здоров'я дуже нудно писати» [12, с. 466].

Смерть Б. Грінченка 23.IV (6.V).1910 р. в італійському містечку Оспедалетті поклала край спілкуванню двох видатних особистостей.

Таким чином, за листами Лесі Українки можна виділити два періоди в її взаєминах із Б. Грінченком. Перший охоплює кінець 1880-х – 1890-і рр. Тоді, особисто не знаючи Б. Грінченка, молода поетеса критично відгукувалася про його літературну творчість і громадську діяльність. Незгоди між ними були виявом протистояння генерацій в українській літературі й, очевидно, мали естетичне, а не політичне підґрунтя: йшлося про боротьбу літературних поколінь, необхідність зречення українофільства й відстоювання нових модерністських художніх тенденцій. До цього варто додати публічні полеміки, які Б. Грінченко вів на сторінках преси з М. Драгомановим, якого дуже любила і поважала поетеса.

Другий період стосунків охоплює початок 1900-х – 1910 рр.: відбулося їхнє знайомство, відійшов у минуле молодечий полемічний запал в оцінках творчості, прийшло взаємне розуміння ваги і місця кожного в національному розвої українства. Їх об'єднувала спільна громадська робота і мета –

незалежність духу і чину українців як нації. З тих пір між Лесею Українкою і Борисом Грінченком склалися теплі людські взаємини, які тривали до останніх днів письменника.

1. Возняк М. Матеріяли до історії українського письменства XIX в. *Zbruč.* URL: <https://zbruc.eu/node/57479>

2. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. 189 с.

3. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 531 с.

4. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 2. 592 с.

5. Друль О. Право на галицькість. *Zbruč.* URL: <https://zbruc.eu/node/57752>

6. Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки. *Спогади про Лесю Українку*. К.: Радянський письменник, 1963. С. 220–265.

7. Левченко Г. L'amis de la sainte poesie: особисті контакти Лесі Українки та Івана Франка. URL: <http://ifnan.gov.ua/publish/1/812/>

8. Леся Українка. Документи і матеріали 1871–1970. К.: Наукова думка, 1971. 488 с.

9. Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1907/19070129.html>

10. Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упоряд. Прокіп (Савчук) В.А. К.: Комора, 2016. 512 с.

11. Леся Українка. Листи: 1898–1902 / упоряд. Прокіп (Савчук) В.А. К.: Комора, 2017. 544 с.

12. Леся Українка. Листи: 1903–1913 / упоряд. Прокіп (Савчук) В.А. К.: Комора, 2018. 736 с.

13. Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів: с портретом небіжчика / упоряд. М. Павлик. Львів, 1896. 442 с.

14. Мовчун А. Борис Грінченко в Києві: адреси, життя і діяльність. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/18577/1/A_Movchun_Ukr_mova_2012_NDLG.pdf

15. Мороз М. Леся Українка і «Просвіта». «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. *Збірник наукових праць*. 2010. Випуск 19. 784 с.

16. Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. Питання ідейно-естетичної еволюції. К.: Либідь, 1990. 232 с.

17. Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковесем: із додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях. Львів: Хортиця, 1938. 78 с.

18. Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки. *Вибрані твори*. К.: Наукова думка, 2000. С. 741–763.

19. Статєєва В. Місце Б. Грінченка в дискусії про українську мову 1891–1892 років. *Zbruč.* URL: <https://zbruc.eu/node/57726>

20. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. Т. 49: Листи (1886–1894). К.: Наукова думка, 1986. 810 с.

21. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. К.: Києво-Могилянська Академія, 2003. 157 с.

22. Шерех Ю. Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка. *Рідне слово*. Мюнхен, 1946. Ч. 6. с. 73–79.

References

1. Vozniak M. *Materialy do istorii ukrainskoho pysmenstva XIX v.* [Materials on the history of Ukrainian literature of the XIX century]. *Zbruč.* URL: <https://zbruc.eu/node/57479> (in Ukrainian).

2. Hrinchenko B., Drahomanov M. (1994). *Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu* [Dialogues on the Ukrainian national cause]. K.: In-t ukrainskoi arkheohrafii NAN Ukrainy. 189 p. (in Ukrainian).

3. Drahomanov M. P. (1970). *Literaturno-publitsystychni pratsi: u 2 t.* [Literary and journalistic works: in 2 vols]. K: Naukova dumka. Vol. 1. 531 p. (in Ukrainian).

4. Drahomanov M. P. (1970). *Literaturno-publitsystychni pratsi: u 2 t.* [Literary and journalistic works: in 2 vols]. K: Naukova dumka. Vol. 2. 592 p. (in Ukrainian).

5. Drul O. *Pravo na halytskist* [The right to Galicianity]. *Zbruč.* URL: <https://zbruc.eu/node/57752> (in Ukrainian).

6. Kvitka K. (1963). *Na rokovyny smerti Lesi Ukrainky* [On the anniversary of Lesya Ukrainka's death]. *Spojadi pro Lesiu Ukrainku*. K.: Radianskyi pysmennyk. P. 220–265 [in Ukrainian].

7. Levchenko H. *L'amis de la sainte poesie: osobysti kontakty Lesi Ukrainky ta Ivana Franka* [L'amis de la sainte poesie: personal contacts of Lesya Ukrainka and Ivan Franko]. URL: <http://ifnan.gov.ua/publish/1/812/> (in Ukrainian).

8. Lesia Ukrainka (1971). *Dokumenty i materialy 1871–1970* [Documents and materials 1871–1970]. K.: Naukova dumka. 488 p. (in Ukrainian).

9. Lesia Ukrainka. *Entsyklopediia zhyttia i tvorchosti* [Encyclopedia of life and work]. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1907/19070129.html> (in Ukrainian).

10. Lesia Ukrainka (2016). *Lysty: 1876–1897* [Letters: 1876–1897]. Kyiv: Komora. 512 p. (in Ukrainian).

11. Lesia Ukrainka (2017). *Lysty: 1898–1902* [Letters: 1898–1902]. Kyiv: Komora. 544 p. (in Ukrainian).

12. Lesia Ukrainka (2018). *Lysty: 1903–1913* [Letters: 1903–1913]. Kyiv: Komora. 736 p. (in Ukrainian).

13. *Mykhailo Petrovych Drahomanov 1841–1895: Yeho yubylei, smert, avtobiohrafii i spys tvoriv: s portretom nebihzchyka* (1896). [Mikhail Petrovich Drahomanov, 1841–1895: His anniversary, death, autobiography and list of works: with a portrait of the deceased]. Lviv. 442 p. (in Ukrainian).

14. Movchun A. *Borys Hrinchenko v Kyievi: adresy, zhyttia i diialnist* [Boris Grinchenko in Kiev: addresses, life and work]. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/18577/1/A_Movchun_Ukr_mova_2012_NDLG.pdf (in Ukrainian).
15. Moroz M. (2010). *Lesia Ukrainka i «Prosvita»* [Lesya Ukrainka and Prosvita]. «Prosvita» – *oberih nezalezhnosti ta sobornosti Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*. Vypusk 19. 784 p. (in Ukrainian).
16. Pohribnyi A. H. (1990). *Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia XIX – pochatku XX st. Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii* [Boris Grinchenko in the literary movement of the late XIX – early XX century. Questions of ideological and aesthetic evolution]. K.: Lybid. 232 p. (in Ukrainian).
17. Simovych V. (1938). *Lystuvannia Lesi Ukrainky z Y. Makoveiem: iz dodatkom lystiv Oleny Pchilky ta vlasnykh spomyniv pro pobut Lesi Ukrainky v Chernivtsiakh* [Lesya Ukrainka's correspondence with J. Makovei: with the addition of Olena Pchilka's letters and her own memories of Lesya Ukrainka's life in Chernivtsi]. Lviv: Khortytsia. 78 p. (in Ukrainian).
18. Starytska-Cherniakhivska L. (2000). *Khvylyny zhyttia Lesi Ukrainky* [Minutes of Lesya Ukrainka's life]. *Vybrani tvory*. K.: Naukova dumka. P. 741–763 (in Ukrainian).
19. Statieieva V. Mistse B. *Hrinchenka v dyskusii pro ukrainsku movu 1891-1892 rokiv* [The place of B. Hrinchenko in the discussion of the Ukrainian language of 1891-1892]. *Zbruč*. URL: <https://zbruc.eu/node/57726> (in Ukrainian).
20. Franko I. Ya. (1986). *Zibrannia tvoriv u 50 t. T. 49: Lysty (1886-1894)* [Collection of works in 50 vols. Vol. 49: Letters]. K.: Naukova dumka. 810 p. (in Ukrainian).
21. Shevelov Yu. (2003). *Vnesok Halychyny u formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy* [Galicia's contribution to the formation of the Ukrainian literary language]. K.: Kyievo-Mohylianska Akademiia. 157 p. (in Ukrainian).
22. Sherekh Yu. (1946). *Movna dyskusiiia 1891–1893 rokiv i uchast u nii Ivana Franka* [Language discussion of 1891-1893 and the participation of Ivan Franko]. *Ridne slovo*. Part 6. Miunkhen. P. 73-79 (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.4>
УДК 13 +122

Юлія Бродецька

доктор філософських наук, доцент кафедри філософії
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро

ORCID: 0000-0001-9186-0767
Email: yuliyabrod@gmail.com

ВІДЧУЖЕННЯ ВІД СЕБЕ ЯК РОЗРИВ ЖИТТЄВИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗІ СВІТОМ

Анотація. Аналітика дослідження зосереджена на розгляді однієї з основних екзистенційних проблем розвитку індивідуального та суспільного буття – відчуженні. В якості феномена, що описує онтологічну ситуацію порушення або розриву зв'язків особистості зі спів-буттям, відчуження виступає умовою ненабуття чи втрати сенсу життя. Відтворюючись генетично в іудео-християнській традиції, феномен характеризує ситуацію втрати зв'язку особистості перш за все зі своїм духовним потенціалом, вірніше, не розкриттям його. Тому зазначається, що внаслідок цього людина відмовляється брати відповідальність за своє життя. Використовуючи внутрішні ресурси не на розвиток потенцій душі, а на досягнення матеріальних благ, що виставляються сучасною соціально-політичною системою в якості маркерів «успіху», людина зраджує себе. Вона, таким чином, підпорядковує своє життя владі зовнішніх сил, чужих, непритаманних її природі. Це й призводить до розриву між сутністю й існуванням, до формування відчуття незадоволеності, безсилля, невідповідності належному.

Автор фокусує увагу на тому, що цілісність, спів-буттєвість, спів-причетність, затребуваність особистості народжуються саме у стосунках. Тому будь-яке порушення, деформація чи симуляція цих духовних зв'язків, створює проблеми як індивідуального, так і соціального розвитку. Сучасний простір стосунків, у якому переважають «дальні зв'язки», лише констатує актуалізацію проблеми відчуження особистості, що з індивідуального простору транслюється на всі види соціальних відносин. Вирішення ж проблеми, на думку автора, лежить у просторі екзистенційної проблематики, тобто долання тенденцій до самовідчуження особистості. Саме цей ракурс дослідження проблем соціального й індивідуального розвитку і вимагає розробки методології дослідження питання.

Ключові слова: самовідчуження, смисловтрата, спів-буття, криза особистості, культ бажання, конформність.

ALIENATION FROM ITSELF AS A BREAK OF TIES WITH THE WORLD

Abstract. *The study analysis focuses on one of the main existential problems of the individual and social life development, namely the problem of alienation. As a phenomenon that describes the ontological situation of violation or rupture of the individual's ties with the common being, alienation is a condition of non-acquisition or loss of meaning in life. Reproduced genetically in the Judeo-Christian tradition, the alienation phenomenon characterizes the situation of connection loss of the individual with his spiritual potential. That is, we are talking about the non-disclosure of the inner potential of human. Therefore, it is noted that as a result, a person refuses to take responsibility for his life. In this situation, internal resources are directed not to the development of the soul potential, but to the achievement of material goods. The latter are presented by the modern socio-political system as markers of "success". Thus, a person betrays himself. It, therefore, subordinates its life to the power of external forces, alien, inherent in its nature. This leads to a gap between essence and existence, the formation of dissatisfaction feelings, helplessness, inadequacy.*

The author focuses on the fact that integrity, co-existence, co-involvement, demand for personality are born in the relationship. Therefore, any violation, deformation or simulation of these spiritual connections causes problems of both individual and social development. The modern relations space, in which "distant connections" predominate, only states the actualization of the individual alienation problem, which is transmitted from the individual space to all types of social relations. The solution to the problem, according to the author, lies in the space of existential issues, overcoming tendencies to self-alienation of the individual. It is this perspective of the study of the social and individual problems development and requires the development of a methodology for studying the issue.

Key words: *self-alienation, loss of meaning, co-existence, personality crisis, cult of desire, conformity.*

Стан та розвиток сучасної соціокультурної ситуації визначається з точки зору особистісного її сприйняття, як кризовий, конфліктний, тобто такий, що з одного боку мобілізує наші внутрішні ресурси до активізації, а з іншого – проявляє ті духовні проблеми, що заважають особистості реалізуватися в просторі спів-буття, роблять її залежною від ілюзорного світу. Так, на думку В. Белінського, людина, яка живе почуттям дійсності, вище тієї, що живе думкою в примарності, але та людина, яка живе думкою в дійсності (конкретною), вище того, хто живе в ній тільки своєю безпосередністю [1]. Мова йде про ті екзистенційні проблеми людського життя, що порушують простір цілісної, гармонійної спів-буттєвості. Отже, **метою дослідження** виступає аналітика феномену самовідчуження та виявлення фундаментальних причин його виникнення.

Спів-буття, що розкриває себе у просторі наших зв'язків, комунікації, здатне надавати сенс людському буттю. Іншими словами, осмисленості життя людини набуває лише у тих зв'язках, які розкривають її творчу комуніальну природу. Родинні, дружні, професійні відносини, що вибудовуються у просторі любові, творчої реалізації, взаємодопомоги, формують відчуття моєї спів-причетності, спів-еднання з оточуючим світом. Тому **осмисленість життя співвідноситься з унікальністю і продуктивністю** (якістю, довгостроковістю, різноманіттям, глибиною, довірливістю) **наших зв'язків зі світом. Феноменом, що описує онтологічну ситуацію порушення або розриву зв'язків спів-буття, внаслідок ненабуття / втрати сенсу, є смислове відчуження.**

Генезис поняття «відчуження» своїм корінням сягає витоків релігійної традиції. Так, в іудео-християнстві стан відчуження символізує ситуацію гріхопадіння, в результаті чого людина стала відчужена (тобто розірвала зв'язок, відвернулася) від Бога (як люблячого Батька, Джерела істинного блага), закрила серце, позбавляючи себе радості, любові, світла тощо. Саме таке значення знаходимо в одному з послань апостола Павла: «Будучи запаморочені розумом, відчужені від життя Божого через невігластво серцець» [2, (Еф.4: 18)]. Тому, синонімічний ряд до слова «відчуження» поповнюється поняттями «дефект розуму, невігластво, жорстокосердя», тобто все те, що призводить до «сліпоти й глухоти серця»¹.

Про проблему відчуження, як «винесення свідомості за межі буття, суцього, відрив чистої свідомості від реальної людини як суб'єкта пізнання – деонтологізації особистості», з одного боку, і «зведення всього суцього, буття тільки до речовинності» [3] – з іншого, говорить С. Рубінштейн. При цьому, етичний аспект відчуження, на думку дослідника, полягає у самому призначенні людського

¹ В античній філософській традиції термін «відчуження» виступає синонімом «виключення, відмови». Так, у Аристотеля грецькими відповідниками слова виявляються: «*виключений із спільноти*» або «*переданий у власність*». Наприклад, у перекладі фрагменту «Політики» С. Жебелева зустрічаємо: якщо ж будуть якісь інші люди, відмінні від воїнів, обробляють землю для себе, то в державі вийде нова, четверта частина населення, яка залишилася поза участю у ній, має чуже громадянство [4, с. 518].

життя – подолати «відчуження від себе». С. Рубінштейн відмічає, що проблема виникає при зведенні людини до певної «суспільноприйнятної маски», в той час, як подолання полягає в розкритті взаємозумовленості, єдності людини з оточуючим світом. Дослідник зазначає, що людина знаходить всю повноту свого буття і виявляється у всіх своїх людських якостях в міру того, як вона виступає по відношенню до всіх сторін буття, життя ... Людина, відчужена від природи, від життя, непричетна до гри його стихійних сил, не здатна співвіднести себе з ними, перед лицем цих сил знайти свою думку і стверджувати свою людську гідність – це жалюгідна, маленька людина [3].

Причиною відчуження, як передумови не набуття, позбавлення себе можливості сенсу життя, виступає втрата зв'язку зі своїм духовним потенціалом, вірніше, не розкриття його, внаслідок чого людина відмовляється брати відповідальність за своє життя. Уважно ставлячись до поклику, прагнень, голосу власного серця, людина відновлює зв'язок із собою справжньою, відкриває себе для себе і для довколишнього світу. Натомість, використовуючи внутрішні ресурси не на розвиток потенцій душі, а на досягнення матеріальних прагнень, зраджуючи себе, вона, таким чином, *підпорядковує своє життя владі зовнішніх сил, обставин, чужих її природі. Це й призводить до розриву між сутністю й існуванням, формування відчуття незадоволеності, безсилля, невідповідності належному.* Подібна втрата зв'язку, за словами С. Рубінштейна, немов би призупиняє, перериває безперервний процес життя і виводить людину подумки за її межі. Людина немов займає позицію поза ним. Це вирішальний, поворотний момент ... Тут починається або шлях до душевної спустошеності, до нігілізму, до скептицизму, до цинізму, до морального розкладу ... або інший шлях – до побудови людського життя на новій свідомій основі [3]. Дезактуалізація універсальних цінностей життя, втрата усвідомленості його сенсу, підвищена чутливість до хворобливих переживань, втеча у віртуальний світ, криза ідентичності, стають «альтернативною реальністю» того світу, що руйнується у мені. Маска стає другим Я особистості².

² Філософська традиція інтерпретації феномену відчуження, аналізує ті його форми, що притаманні людині, позбавленій «своєї людяності». Тому індикаторами відчуження виступають: безсилля, відчуття того, що доля особистості вийшла з-під її контролю і знаходиться під впливом зовнішніх сил; уявлення про безглуздість існування, про неможливість змінити ситуацію; культурний та етичний релятивізм; відчуття самотності, «позбавленості» людини існуючих соціальних зв'язків (маргіналізація); почуття втрати свого «справжнього Я», руйнування автентичності особистості, тобто самовідчуження. Так, аналізуючи проблему в класичній філософській традиції, Л. Фейербах розглядає феномен у площині релігійної проблематики. На його думку, в релігії людина відчужує від себе свою реальну чуттєву сутність. Л. Фейербах підкреслює, що теологія роздвоює і відчужує людину, щоб цю відчужену сутність

Проте екзистенційна сутність людини не вміщується в рамки тієї чи іншої «маски». Оскільки, як зазначає В. Франкл, людина вільна знайти і реалізувати сенс життя, вільна взяти на себе відповідальність за свою долю, навіть якщо її свобода об'єктивно обмежена обставинами, а отже, вона здатна подолати відчуження. Ця здатність обумовлена її природними духовними якостями, такими як, по-перше, здатність до *самотрансцендентності*, тобто можливості уявного виходу людини за межі самої себе, спрямованості на щось, що існує ззовні; по-друге, до *самоусунення*, тобто можливості в будь-якій ситуації піднятися над ситуацією, подивитися на себе з боку. Однак воля людини до сенсу може бути уражена. Мова йде про «екзистенціальний крах»³, що веде до психічних розладів, патологій, деструкцій (у логотерапії В. Франкла, наприклад, «ноогенних неврозів»)⁴, оскільки «людина живе ідеалами і цінностями» [6, с. 285] і прагнення до сенсу є первинною рушійною силою її життя. Отже, відсутність сенсу життя загрожує кризою особистості.

Цілісність, спів-буттєвість, спів-причетність, затребуваність особистості народжуються у стосунках. Як зазначає М. Бубер, будь-яке життя – це зустріч, отже відсутність реальної зустрічі означає відсутність життя у всій його повноті й цілісності. Відчуженість перших людей від Бога «запустила» весь довгий список властивостей *алієнації*⁵ – від турботи і нудьги, до страху смерті. І ось, людина, що опинилась кинutoю в цей світ в певне місце і час, таким же випадковим чином випадає з нього. Вона розуміє безпорадність і обмеженість власного існування, передбачає його кінець.

знову з нею ототожнити [5]. Власні сили людина переносить на надприродні, що панують над нею. Основна ж причина відчуження зосереджена в психологічному стані людини – страху, відчутті залежності. У свою чергу чуттєвість розглядається дослідником як «невідчужений» фундамент, тому відчуженому людському світу він протиставляє світ любові.

³ Термін «екзистенціальний» може використовуватися в трьох значеннях: по-перше, по відношенню до існування (existence) самому по собі, тобто до конкретно людського образу життя; по-друге, по відношенню до сенсу життя; і, нарешті, по-третє, по відношенню до прагнення знайти конкретний зміст власного життя, тобто волі до сенсу.

⁴ Для цього типу неврозів логотерапія створила термін «ноогенного неврозу», на відміну від неврозів в традиційному сенсі слова, тобто психогенних. Ноогенний невроз зароджується не в психологічному, а в «ноологічному» (від грецького nous – розум) просторі людського існування.

⁵ Латинське слово *alienatio* (у Середньовіччі «alienati mente» буквально – «відчужені в розумі») є еквівалентом терміна «відчуження» й буквально перекладається як «божевілля, тобто психопатологічний стан роздвоєння особистості, втрата особистості тотожності». У своїй французькій версії (alienation) це слово відповідає поняттю «folie» (божевілля), а в англійській форма слова закладена в понятті «alienist» (психіатр), рідше – alienation (божевілля) [7].

Е. Фромм зазначає, що у західній культурі ідея відчуження сягає корінням в старозавітні сюжети про служіння ідолам – «Є у них очі, і не бачать, мають уші й не чують» [2, (Пс. 113)], і проявляється в основній заповіді: «Не сотвори собі кумира». Будь-яке відвернення уваги людини на когось іншого, окрім Господа, веде до ідолослужіння – створення собі кумира для поклоніння. Ідоли, як зазначає Е. Фромм, – це речі, творіння людських рук, людина ж схиляє коліна і молиться речам, тобто тому, що сама вона створює своїми руками. І в цьому своєму акті, людина сама перетворюється в річ. Вона переносить атрибути свого власного життя на створені нею речі і, не бачачи себе в якості творця, до себе самої ставиться як до істоти... Людина виступає як істота підпорядкована, позбавлена своїх життєвих сил, багатства своїх можливостей [8, с. 375 – 414]. Чим більше людина підносить свого ідола, приписуючи йому власну духовну потенцію, надаючи йому перебільшеного значення, тим слабшою вона стає, і тим сильнішою стає її залежність від «влади» кумирів. Ідолом може стати будь-що: фігурка-талісман, ікона, церква, держава, гроші. Головне те, що таке служіння поневолює особистість, відчужує від реалізації власної духовної потенції, перетворює на раба духовно (а у більшості випадків і фізично) мертвої речі. Це служіння завжди є фанатичним безглуздим обожнюванням того, у що сама людина вклала свою унікальність, творчість, і забувши про це, почала сприймати «своє творіння» як щось, що стоїть над нею, як зовнішню силу.

Цікавою з цього приводу є аналітика К. Хорні, яка розглядає проблему відчуження як, перш за все, стан *самовідчуження*. Феномен відчуження, на думку дослідниці, означає *відмову від істинного я людини – від себе, що рівнозначно продажу душі*. Самовідчуження це по суті *втрата відчуття самоідентичності і орієнтації, за якої відбувається загальне погіршення здатності до свідомого переживання. Тобто в цілому мова йде про слабке відчуття себе, мізерність власних почуттів, у зв'язку з чим відсутній зв'язок з собою* [9]. Дослідниця зазначає, що за такого стану стирається (затуманюється) все, що дійсно проявляє мою сутність, чим я наділений, включаючи навіть існуючі зв'язки мого теперішнього з моїм минулим. *В серцевині відчуження від справжнього Я знаходиться відмова (поступове віддалення) від своїх власних почуттів, прагнень, вірувань і потенцій. І врешті це призводить до втрати відчуття, що людина сама здатна активно визначати своє життя. Тобто це втрата відчуття себе як єдиного органічного цілого, неможливість взяти відповідальність за своє життя.*

Справжнє я, за К. Хорні, це «початкова» сила особистісного зростання і самоздійснення, з якою людина повинна себе ототожнити, щоб «знайти себе». Це базовий елемент конструювання цілісності особистості, на основі формування якого і відбувається її перспективний розвиток. Саме з огляду на цю важливість С. К'єркегор зазначає, що відмова від «справжнього я» є «хворобою до смерті», відчаєм

від відсутності у людини усвідомлення себе самої або відчаєм від її небажання бути собою. Справжнє я – джерело безпосереднього інтересу і припливу енергії, «джерело зусилля і уваги, з якого виходять накази волі», здатність бажати і сподіватися; це та наша частина, яка хоче рости, розвиватися, здійснитися. Все це вказує, що наше справжнє я, коли воно сильне і активне, дозволяє нам приймати рішення і нести за них відповідальність. Отже, воно веде нас до справжньої інтеграції і відчуття своєї цілісності, єдності. Тіло і розум, справи і думки або почуття при цьому не тільки співзвучні і гармонійні, але функціонують без серйозних внутрішніх конфліктів. На противагу штучним засобам збирання себе воєдино, що здобувають значення в міру ослаблення справжнього я, справжня інтеграція якщо і пов'язана з якоюсь напругою, то з мінімальною⁶[9].

⁶ Аналізуючи витоки *самовідчуження*, К. Хорні акцентує увагу на тому, що *імпульсом проблеми стає потяг людини до слави*. Таке віддалення, як наслідок прагнення людини переробити себе в того, ким вона не є, й спричинює відмову від власного я. І ось людина починає відчувати, любити й бажати те, що «треба відчувати, бажати, любити». Таким чином, диктат «треба» несамовито тягне її бути кимось іншим, а не тим, хто вона є або могла би бути. І людина починає старанно вималювати у своїй уяві себе іншу – настільки іншу, що її справжнє я стирається. Справжня загроза цього, як підкреслює К. Хорні, – відмова від власних внутрішніх ресурсів. Замість того щоб докладати зусиль у відносинах, невротик наполягає, щоб інші пристосовувалися до нього, замість сумлінної праці самому, він вважає себе вправі вимагати, щоб хтось інший зробив цю роботу для нього. Тобто його конструктивні сили пропадають, і він все менше щось визначає у своєму житті. Невротична гордість віддаляє його ще далі від себе, оскільки він тепер соромиться себе справжнього (своїх почуттів, здібностей тощо), він активно відводить свій інтерес від себе.

Активні ж кроки проти справжнього себе, починаються з ненависті до себе. Дослідниця зазначає, що відправивши справжнього себе на заслання, ми стаємо нікчемними каторжниками, яким загрожує повне знищення. Сама ідея бути собою стає жажливою. В якості захисту проти цього жаху невротик «змушує себе зникнути». У нього є несвідома зацікавленість в тому, щоб не сприймати себе чітко, щоб зробити себе глухим, німим і сліпим. Він ... ховає правду про себе, – і цей процес притуплює його чутливість до того, де правда, а де брехня, не тільки в ньому самому, а й поза ним. Він зацікавлений, щоб ця неясність зберігалася, хоча на свідомому рівні може страждати від неї. ...Результат усіх цих кроків – відчуження від себе. Його ставлення до себе стає безособовим; і таким же стає ставлення до життя в цілому... це процес знеособлення і, отже, смертвління [9]. У такому стані самовідчуження усвідомленість, сила і характер почуттів визначаються гординою, яка душить ті щирі почуття, які грають проти неї, і роздуває ті, які їй на руку. Так, наприклад, якщо людина в своїй зарозумілості вважає себе вищою за інших, вона не може дозволити собі відчувати заздрість, або ж радість. Гордість абсолютною стійкістю може заморозити будь-яке почуття страждання. Але якщо страждання грає важливу роль в рамках гордині (як засіб вираження засудження і основа невротичних вимог), воно не тільки перебільшується перед іншими, але і насправді відчувається глибше [9]. Таким чином, зазначає

Отже, проблема відчуження заявляє про себе тоді, коли зв'язок людини з собою справжньою, знання себе, переживання справжніх почуттів – щирості, безпосередності, безкорисності, позбавлені для неї сенсу, ціннісного наповнення і, таким чином, не здатні виступати підставою для продуктивної, відповідальної взаємодії у світі. Підсумком відмови ставлення до всього, що несе сенс, життя, стає зубожіння та примітивізація реального буття особистості. У цьому випадку взаємини людини зі світом регулюється переважно біологічними потребами і конформізмом. А отже, залучення людини у взаємодію зі світом (природи, інших людей, культури, з власним внутрішнім світом) є обмеженим.

Таким чином, поняття *самовідчуження* в онтологічному аспекті характеризується як *стан розпаду зовнішніх і внутрішніх зв'язків особистості, що з'єднують її життя зі світом і сферою транцендентного, тобто формують її внутрішню цілісність, її причетність до Цілого*. Іншими словами, йдеться про те, що будь-яке відчуження являє собою результат внутрішнього зубожіння. Неповнота і обмеженість відносин з оточуючим світом переживаються людиною як *смисловтрата*⁷. На думку А. Маслоу, який для дослідження

феномена *смисловтрати* застосовує поняття «*метапатологія*», якщо немає цінностей, що керують життям, то можна й не бути невротиком, але тим не менше страждати від когнітивних і духовних розладів, оскільки певною мірою зв'язок з дійсністю спотворено і порушено [10, с. 189].

Відчуження власних потенційних сил, що приводить до ситуації втрати чи ненабуття сенсу, переживається людиною як *екзистенціальний вакуум* (екзистенціальна фрустрація). Зокрема на думку В. Франкла, екзистенціальна фрустрація є наслідком «екзистенціального вакууму»⁸ – «занепаду універсальних цінностей» суспільства, в результаті чого людина опиняється в ситуації невизначеності, коли «ніякі умовності, традиції і цінності не говорять, що їй треба робити» [6, с. 295]. Дослідник зазначає, що у сучасному суспільстві феномен екзистенціального вакууму став наслідком «подвійної втрати», яку перенесла людина. На початку своєї історії людина втратила частину тваринних інстинктів, які визначали поведінку тварини і служили їй охороною. Така охорона, як і Рай, назавжди втрачена для нас; нам доводиться приймати рішення свідомо. До того ж, сталася ще одна втрата, причому на зовсім недавньому щаблі розвитку: традиції, які довго служили надійною опорою поведінки людини, сильно ослабли. Тепер ні інстинкти не говорять їй, що потрібно робити, ні традиції – як слід чинити, іноді вона навіть сама не знає, чого їй хочеться. Замість цього людина або прагне чинити так, як інші (конформізм), або робить те, що інші від неї хочуть (тоталітаризм) [6].

Таким чином, апатія до життя, алкоголізм, депресія, нав'язливість, різноманітні форми девіантної поведінки, гіпертрофована сексуальність, суїцид, наркотична залежність тощо, проявляють весь спектр руйнуючих можливостей втрати сенсу життя. Людина, яка не усвідомила цю кризу як крик душі, намагається «компенсувати» її псевдозамінниками: прагненням до влади, накопиченням матеріальних благ, ресурсів, сексуальних партнерів і т.д. Однак весь казус ситуації полягає у тому, що цю внутрішню тугу неможливо

дослідниця, гордість грає роль цензора, що заохочує певні почуття і перешкоджає небажаним. *Чим більше гордість захопила владу, тим більше людина здатна до емоційної відповіді життя тільки з позицій гордості*.

⁷ Зв'язок між відчуженням і втратою сенсу розкривається в ряді теоретичних підходів. Найбільш розроблені уявлення про цей зв'язок в екзистенціальній персонології С. Мадді. Спираючись на погляди Е. Фромма і Ж.-П. Сартра, Мадді вводить поняття «екзистенціального неврозу» як хронічного стану, що характеризується такими симптомами, як: втрата сенсу, нездатність людини повірити в істину, знайти інтерес до будь-якої діяльності, якою людина займається, або яку може собі уявити, млявістю і нудьгою, а також епізодами депресій, частота яких з часом знижується. З точки зору поведінки, перебуваючи в цьому стані, людина може підтримувати низький або середній рівень активності, зміст якої, однак, вона не обирає або ж обирає за принципом мінімізації витрат зусиль. Так, на думку С. Мадді, людина, що страждає екзистенційним неврозом, відчужена від себе і від суспільства. Але такі зовнішні ознаки відчуження як невдоволення соціальними умовами, бунтарство і громадянська непокоря не є симптомами екзистенціального неврозу. Людину, яка намагається змінити суспільство, не можна назвати відчуженою. Як приклад екзистенціального невротика С. Мадді наводить персонаж роману «Сторонній» А. Камю Мерсі, який веде «вегетативне існування, порівнянне з психологічною смертю» [11, р. 314]. С. Мадді виділяє риси «преморбідної особистості», схильної до екзистенціального неврозу. На його думку, це людина, що не володіє ідентичністю: її ідентичність фрагментарна, тобто зводиться до набору соціальних ролей і біологічних потреб. Така людина є прагматичною і матеріалістичною (споживаючою); в афективному плані вона найчастіше відчуває тривогу і страх; а прагнення до поверхневих відносин з іншими призводить її до самотності і розчарування.

⁸ Феномен екзистенціального вакууму лежить в основі таких феноменів як «невроз вихідного дня», «професійне вигорання», криза пенсіонерів і людей похилого віку. У своєму індивідуальному прояві це переживання нудьги, апатії, відчуття порожнечі і безглуздості існування, що зумовлюються такими більш глибокими феноменами як: переживання незадоволеності життям, негативним емоційним фоном; втрата відчуття значущості намірів, цілей і діяльності, які здійснює людина (наміри людини, як правило, не переходять в конкретні цілі, а самі цілі короткострокові і не структуровані); обмеженість мотивації, що приводить до фрагментації діяльності людини; знецінення, зведення змістовної, ціннісної сторони діяльності людини до задоволення базових потреб, тощо. В цілому, проявом розпаду смислових зв'язків людини стає конформістська споживча орієнтація, що зводить життєву мотивацію особистості до задоволення матеріальних та фізіологічних потреб, пристосування, зацикленості на «суспільно схвалених» ролях.

компенсувати таким чином – за допомогою формування все нових залежностей від матеріальних «благ». Сама по собі втрата сенсу це глибинна духовна проблема, яку необхідно вирішувати такими ж духовними способами – пізнавши свої справжні прагнення й цілі. Іншими словами, компенсувати вакуум здатне лише набуття справжнього сенсу, що сповнює та якісно перетворює життя людини, а не робить з неї ненажерливого споживача, стурбованого лише задоволенням власних бажань.

1. Виноградов В. История слов: действительность, действительный. URL: <http://wordhist.narod.ru/dejstvitelnost.html>
2. Біблія в перекладі Івана Огієнка. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/>
3. Рубинштейн С. ОСНОВЫ ОБЩЕЙ ПСИХОЛОГИИ. СПб: Питер, 2000. URL: <http://psylib.org.ua/books/rubin01/index.htm>
4. Аристотель. *Политика. Аристотель. Сочинения: В 4 тт.* Т. 4. М.: Мысль, 1983. 830 с.
5. Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2 тт. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. Т. 1. 676 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
7. Головистикова А., Дмитриев Ю. Проблемы теории государства и права: Учебник. М.: ЭКСМО, 2005. 649 с.
8. Фромм Э. Концепция человека у К. Маркса. *Душа человека.* М.: Республика, 1992. С. 375-414. URL: <http://psylib.org.ua/books/fromm01/txt05.htm>
9. Хорни К. Невроз и личностный рост: борьба за самоосуществление. К.: PSYLIB, 2006. URL: <http://psylib.org.ua/books/hornk03/txt06.htm/>
10. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М.: Смысл, 1999. URL: <http://psyberia.ru/book/maslow01.pdf>
11. Maddi S. R. The Existential Neurosis. *Journal of Abnormal Psychology*, 1967, Vol. 72, No. 4. Pp. 311-325.

References

1. Vinogradov V. *Istorija slov* [History of words]. Moscow: Tolk. URL: <http://wordhist.narod.ru>. (in Rus.)
2. *Bibliya v perekladi Ivana Ogiyenka* [The Bible translated by Ivan Ogiyenko]. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/> (in Ukr.)
3. Rubinstein S. (2000). *Osnovy` obshhej psikhologii* [FOUNDATIONS OF GENERAL PSYCHOLOGY]. SPb: Peter. URL: <http://psylib.org.ua/books/rubin01/index.htm> (in Rus.)
4. Aristotle. Policy (1983). *Aristotle. Sochinenija: V 4 t.* [Aristotle. Works in 4 Volumes], Vol. 4. Moscow: Think. (in Rus.)
5. Feuerbach L. (1955). *Izbranny`e filosofskie proizvedeniya: v 2 t.* [Philosophical works in 2 Volumes]. Moscow: State publishing house of political literature. Vol. 1. 676 p. (in Rus.)
6. Frankl V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla zhizni* [Man's Search for Meaning]. Moscow: Progress. 368 p. (in Rus.)
7. Golovistikova A., Dmitriev Yu. (2005). Problemy` teorii gosudarstva i prava [Problems of the state and law theory]. Moscow: EKSMO. 649 p. (in Rus.)
8. Fromm E. (1992). *Koncepcziya cheloveka u K. Marksa* [Karl Marx's concept of man]. *Dusha cheloveka.* Moscow. URL: <http://psylib.org.ua/books/fromm01/txt05.htm>. (in Rus.)
9. Horney K. (2006). *Nevroz i lichnostny`j rost: bor`ba za samoosushhestvlenie* [Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization]. Kiev: PSYLIB. URL: <http://psylib.org.ua/books/hornk03/txt06.htm/> (in Rus.)
10. Maslou A. (1999). *Novye rubezhi chelovecheskoj prirody* [New frontiers of human nature]. Moscow: Smysl. 425 p. URL: <http://psyberia.ru/book/maslow01.pdf> (in Rus.)
11. Maddi S. (1967). The Existential Neurosis. *Journal of Abnormal Psychology*, Vol. 72, No. 4. Pp. 311-325

Ольга Власова

кандидат філософських наук, доцент
Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені
академіка В. Лазаряна, м. Дніпро

ORCID: 0000-0001-5040-5733

Email: 358358olga@gmail.com

ГЕНДЕРНА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК ВИМІР СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. Стаття присвячена аналізу сутності сучасного наукового розуміння гендерних аспектів часу в контексті соціальної конфліктології. Наголошується на тому, що життя української спільноти нині визначається двома культурними кодами: з одного боку, вона перебуває у стані завершення проекту модерну, а з іншого – західний культурний постмодерн активно конструює моделі суспільних практик на її теренах. Відтак, суперечності модерну та конструктивістські практики постмодерну впливають на специфіку виникнення й розв'язання соціальних конфліктів у сучасній Україні. Типологія соціальних конфліктів і причини їх виникнення розглядаються у взаємозв'язку з гендерною темпоральністю. Як спроба управління соціальним часом вона є виміром соціальної конфліктності. Авторкою зауважено, що в науковій літературі виділяються такі превалюючі моделі часу: мобілізаційна, модель середнього та есхатологічного часу. Дві моделі гендерної темпоральності – мобілізаційна і есхатологічна – виділені й проаналізовані як такі, що активно впливають на формування конфліктогенного ландшафту сучасності. У статті доведено, що гендерна темпоральність як вимір соціальних конфліктів нині є одним із визначальних чинників їх вирішення, а «політика спільності у відмінностях», яка є основою феміністської політики часу, і етика піклування повинні прийти на зміну суспільному прогресизму і стати моделлю для подальшого розвитку українського соціуму.

Ключові слова: темпоральність, модерн, постмодерн, конструктивізм, соціальний конфлікт, гендер, феміністська політика часу, етика піклування.

Olha Vlasova

Candidate of Philosophic Sciences, Associate Professor,
Dnipro National University of Railway Transport named after
Academician V. Lazarian of Dnipro

GENDER TEMPORALITY AS MEASUREMENT OF SOCIAL CONFLICTS: UKRAINIAN CONTEXT

Abstract. The article presents the analyses of the contemporary scientific understanding of the time gender aspects in the context of the social conflicts theories. It is accentuated that nowadays the life of the Ukrainian society is determined by two cultural codes: on the one hand, it is still the phase of the non-completed modernity project; on the other, – the western cultural postmodernity has been actively constructing its models of social practices in Ukraine for quite a number of recent years. Hence the specificity of social conflicts transformations in our country: contradictory modern and postmodern modes in their interrelation have a great impact on the social conflicts in Ukraine. It is significant that the typology of social conflicts and the motives for their origin are presented in this paper in their close interconnection with the aspects of the phenomenon of gender temporality, an attempt to manage the social temporality as the definite measurement of the social conflicts processes and their results. It is stressed that in the scientific literature the two temporality models prevail now: the mobilizing model and the model of the medium and eschatological time. These two models of gender temporality, namely, the mobilizing and eschatological ones, are analyzed and defined as such models that greatly influence the formation of the contemporary conflict-oriented social landscapes. The assumption of the gender temporality as a definite measurement of social conflicts and is accentuated by the concluding ideas of its actual capacity to be a kind of *modus vivendi* to their solution. The policy of the “unity of differences”, which is a basis of the contemporary feminist agenda, and the “ethics of care” should become a model for the current development of the Ukrainian society and the supposed future transformations.

Key words: temporality, modernity, postmodernity, constructivism, social conflict, gender, feminist agenda, ethics of care.

Постановка проблеми. Актуальність запропонованої до розгляду теми полягає в тому, що дослідження гендерного аспекту часу дозволить не лише виявити ті проблеми соціальної конфліктології, які зазвичай перебували на маргінесі гуманітарної аналітики, а й запропонувати нові методологічні підходи до розв'язання соціальних конфліктів. Відтак, формування і поглиблення уявлень про багатоманіття моделей гендерної темпоральності, притаманних культурі українського модерну і постмодерну, допоможе реалізувати нові гендерні стратегії вирішення соціальних конфліктів сьогодення, а також дозволить українській гуманітаристиці загалом і філософії зокрема вписатися в контекст сучасних європейських досліджень.

Аналіз наукових публікацій. Ступінь розробленості проблеми свідчить про те, що темпоральна багатокодовість гендеру у вітчизняній гуманітаристиці залишається малодослідженою проблемою, українські науковці системних окремих розвідок феномену гендерної темпоральності не присвячували. Зауважимо також, що постановка проблеми гендерної темпоральності в контексті формування й розв'язання соціальних конфліктів у сучасній українській спільноті є новаторською і в дослідницькій літературі в такому ракурсі проблема досі не розглядалася.

Аналіз наукових публікацій. Методологічно вагомими для проведення аналітики заявленої проблеми є філософські роздуми М. Гайдеггера з приводу часу як філософської категорії. Розглядаючи темпоральну сутність явищ, філософ дійшов висновку, що завдяки плинності часу буття визначається як наявне [10, с. 392].

Сучасні конфліктологічні теорії Дж. Александера, Е. Гідденса, Ю. Габермаса, П. Бурдьє, П. Блау, Н. Лумана, у яких увага акцентується на особливостях визначення ситуації акторами дії, дозволяють виявити логіку конфліктної суспільної взаємодії.

Також зауважимо, що науковці, заангажовані в конфліктологічну проблематику, нині зосереджують увагу на конфліктності соціальних груп, які не належать до «авангардних». Досліджуючи різні моделі соціальної темпоральності, представники феміністичної критики наголошують на конфліктогенному потенціалі гендерної складової хронотопу маргінальних соціальних прошарків. У цьому плані слід виокремити дослідження представниці сучасної британської політології і політичної соціології Валері Брайсон «Гендер і політика часу. Феміністська теорія і сучасні дискусії» [1].

Зауважимо також, що розгляд гендерних аспектів соціальної темпоральності неможливий без розуміння сутності сучасної наукової інтерпретації проблеми справедливості. У цьому аспекті слід відзначити, зокрема, аналітики Сьюзен Моллер Оукін [7] і Мері Ліндон Шеллі [14].

Вітчизняні науковці інтерпретують феномен часу як чинник соціальної поведінки індивідів в умовах суспільних трансформацій [8], досліджують «всезагальні» причини соціальних конфліктів [5], акцентують увагу на феномені соціального часу в контексті формування соціокультурних нерівностей [4], виділяють конфліктогенні чинники, які в сучасних цивілізаціях згубно впливають на сферу сімейних стосунків [15, с. 155-158] тощо. Олена Ходус, вітчизняна дослідниця феномену приватності, приділяла увагу багатокодовості та різновимірності соціокультурної темпоральності, наполягаючи на аномативності й суб'єктивній індетермінованості сучасної культури [11, с. 349]. Т. Власова, І. Грабовська і Т. Талько у своїй аналітиці новітніх релігійних рухів зауважили, що намагання завершити процес модернізації в Україні подекуди натикається на позицію антиглобалістського ізоляціонізму, що призводить до виникнення конфліктних ситуацій у нашій спільноті [15]. Монографічне дослідження «Актуальний гендер: міжнародний та український контекст» виявляє пласт дискусійних проблем. Зокрема, у ньому розглянуто особливості формування гендерного дискурсу в культурі постмодерну, що є важливим моментом у процесі виявлення конфліктних аспектів впливу таких культурних конструктів постмодерну, як нью ейдж і гендер на загострення соціальних конфліктів у сучасній Україні [3]. Т. Талько слушно зазначає: «... сформовані у західній культурі нові принципи соціалізації статі, які спровокували зміну гендерного порядку постмодерних суспільств, нині активно проникають у нашу культуру і усталюються в ній, змінюючи традиційний гендерний устрій українського соціуму. Відповідно, традиційні есенціалістські погляди на сутність статевого і особливостей формування гендерних стратегій, зокрема у процесі формування гендерної ідентичності особистості, стають неактуальними» [9, с. 164].

Конфліктність буття людини в сучасному світі яскраво відбито в описі Дж. Холлісом очевидної для кожного нашого сучасника суперечності між високим рівнем матеріального забезпечення, якого досягло людство, і відчуттям особистого щастя чи, радше, відсутністю останнього. «Кожному відомо, – підкреслює дослідник, – що при всьому нашому матеріальному прогресі, щастя віддаляється від нас все більше і більше; моральні орієнтири залишаються в руках вузьколобих і настраханих людей, які відчувають величезний екзистенційний страх, що виникає внаслідок бездуховності, відчуження і самотності, так характерних для нашого часу. Досягнувши високого рівня матеріального благополуччя, ми втратили значно більше порівняно з тими, хто жив до нас» (*переклад авт.* – О. В.) [12, с. 129]. Це превалююче розходження між матеріальною забезпеченістю консюмеристських суспільств і відчуттям незадоволеності життям знаходить віддзеркалення в конфліктності нашого

сьогодення, яка найяскравіше виявляється у сфері соціальних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи причини соціальних конфліктів у їх темпоральному вимірі, слід зауважити, що науковці виділяють загальні (позачасові, чи, радше, всечасові) і ситуативні (визначені конкретним хронотопом) причини і фактори, які їх провокують. Наукова конфліктологія традиційно виділяє загальні (позачасові) причини соціальних конфліктів, підкреслюючи, що вони відтворюються в будь-якій спільноті на будь-якому етапі її існування. До них належать: соціальні наслідки дефіциту певних матеріальних ресурсів, особливості розподілу владних повноважень у суспільстві, а також світоглядні, ідеологічні та соціокультурні відмінності між людьми. Сучасні дослідники до вказаної «тріади» додають як позачасові (всезагальні) причини соціальних конфліктів ще декілька факторів. Наприклад, це недостатня ефективність координації і цілеспрямованої організації колективних дій. Конфлікт, спровокований вказаною причинністю, називають організаційним, підкреслюючи, що за наявності певних умов він може перерости у виробничий. Науковці зауважують, що конфлікти цього типу своїми наслідками нині загрожують самому існуванню людства. Відтак говорять про техногенну або соціальну катастрофічність як специфічну рису сучасного соціального конфлікту [5, с. 172]. До загальних причин виникнення соціальних конфліктів також відносять суперечність між людиною і природою; незбіг між особистими й суспільними потребами, інтересами й цінностями. Людську ірраціональність, пов'язану з нашою інстинктивною природою, вияв якої подекуди набуває антисоціальних форм, і статево-вікові відмінності між людьми також розглядають як повсякчасно існуючі конфліктогенні фактори. Зауважимо, що гендерні конфлікти як складова соціальних конфліктів в умовах пандемії Covid19 набули особливої гостроти.

Є очевидним, що в українському суспільстві зберігається структурна нерівність між чоловіками і жінками. Як зауважують науковці, структурне пригноблення жінок базується на синтезі індустріального (капіталістичного) суспільства й феномену патріархату. Це призводить до такої організації владних відносин, за якої існує залежне положення жінок, чия праця експлуатується і привласнюється чоловіками. Відтак, можна говорити про постійну гендеризацію соціальних конфліктів.

Слід наголосити, що в недалекому минулому теза про універсальний характер жіночої субординації стала одним із базових засновків феміністської антропології, у межах якої було запропоновано цілий спектр неординарних теорій, концептів і нових методологічних підходів до вивчення гендерної складової культури. Причини, які на думку дослідниць цього напрямку сформували і підтримували гендерну нерівність у культурі, можна визначити через притаманну традиційним

суспільствам патріархатність, що базується на есенціалістському баченні сутності жіночого і чоловічого. О. Кісь, дослідниця становища жінки в традиційній українській культурі, слушно зазначала щодо есенціалістських уявлень: «Есенціалістський погляд на жінку ґрунтується на біологічному редукціонізмі, який виводить усі «типово жіночі» риси вдачі, поведінки, смаки, цінності, види діяльності, способи самореалізації, тощо з особливостей її фізіологічних, гормональних, репродуктивних характеристик» [6, с. 46]. Констатуємо, що есенціалізм і донині суттєво впливає на гендерну сферу буття українців і є одним із чинних факторів, які провокують соціальні конфлікти.

Виявлення впливу гендерної темпоральності на формування соціальних конфліктів у сучасній Україні потребує хоча б побіжного опису притаманного тут і зараз стану соціокультурного розвитку вітчизняної спільноти. У цьому аспекті слід зауважити, що сучасне українське суспільство перебуває у стані світоглядного конфлікту між старшим поколінням, яке сформувалося під тиском модерної моделі суб'єктивності, для якої є характерною «дисциплінарна соціалізація», і молоддю, орієнтованою на постмодерну суб'єкту індетермінованість і анормативну самореалізацію, що особливо яскраво виявляється у сфері гендерних відносин. Показовим у зазначеному плані є приклад, який наводить у своєму дослідженні О. Ходус. Вона описує цікаву ситуацію, яка наочно демонструє зрушення у сфері сучасних гендерних відносин і практик. Дослідниця пише: «Там, де раніше автоматично виникала детермінована, жорстко підпорядкована «приватна поведінка», що припускала наявність деякої норми, тепер простягається поле для вибору й індивідуальних уподобань. Щоб позначити проблему в актуальному ракурсі, пошлемося на реальну життєву ситуацію, свідком якої нам власне довелося бути. Цілком доросла компанія. По телевізору – музичний кліп групи «Тату». Під фразу із синглу «Я сошла с ума, мне нужна она» підлітки на екрані починають цілуватися: дівчинка з дівчинкою, хлопчик із хлопчиком. На хвилину зависає мовчання, потім слідує збентежене: «Все-таки має бути межа. Уявляєте, скільки дівчаток тепер спробують одна з другою просто із цікавості?..» У відповідь репліка: «А що, краще, якщо після Зікіної вони не спробують взагалі ні з ким?..» [11, с. 260]. О. Ходус зауважує, що старше покоління потребує доведення необхідності змін. Це стосується насамперед сфери гендерно-рольових відносин. У цьому виявляється притаманна суспільствам модерного типу дисциплінарна соціалізація. Моралізаторський просвітницький пафос модерних спільнот, – зауважує дослідниця, – встановлює патернальні моделі прийнятної поведінки. Вона підкреслює, що нині на зміну жорсткому регулюванню різних форм життєвої активності приходять індетермінованість суб'єктів соціальної дії [11, с. 260–261].

Наведений аналітикою приклад яскраво демонструє, що в умовах пережитої українцями зміни суспільного устрою відбулася трансформація багатьох гендерних установок і стереотипів. Серед іншого це спровокувало виникнення в середовищі носіїв масової свідомості, орієнтованих на традиційні патріархатні цінності, такого явища, як «кризова ментальність». У ній відображається і відтворюється депресивна масова свідомість, для якої характерною є втрата позитивних життєвих орієнтацій. Тобто йдеться про певний ціннісний колапс. Відтак, побудова позитивної життєвої стратегії з урахуванням особливостей поточної суспільної темпоральності й перспектив на майбутнє стає чинником розв'язання багатьох соціальних колізій. В основі моделі позитивної ціннісної орієнтації сучасної людини як базова лежить вимога особистісної самореалізації на основі етичного ставлення до світу і до людей. Одночасно, одним із суттєвих недоліків установки на етику самоздійснення (автентичності) є її надмірний раціоналізм, який спонукає нове покоління керуватися прагматикою користі у визначенні пріоритетності суспільних стосунків і практик. Як зазначають науковці, навіть приватні практики нині переорієнтовані на «технологічний підхід». Зокрема наголошується, що навіть шлюб, інфікований логікою «ефективної організації», «перетворюється на «економічне підприємство»; кохання уявляється окремим видом діяльності, що вимагає «роботи над стосунками»; зовнішність (ширше – тіло) стають об'єктом інвестицій (наплив клієнтів у незліченні салони краси цілком відповідає такому формату самості); чуттєві задоволення підпорядковуються законам товарної розваги; емоції вимагають управління» [11, с. 264].

Не можна забувати і про конфлікти, які спровоковані в нашому соціумі наявністю постколоніальних практик і уявлень. Науковці описують феномени, у яких виявляється постколоніалізм як вимір нашого сьогодення. Це відсутність науково обґрунтованого проекту розбудови державності, її засад і ціннісних орієнтирів; існування певної невизначеності економічних моделей, наявність залишків ідеології двовекторності, особливо на регіональному рівні; невиробленість національно свідомих еліт, особливо це стосується політичної еліти, яка була б здатна ставити пріоритети національного розвитку вище за власні інтереси; переважання до недавнього часу компрадурської буржуазії; наявність колоніальної ментальності; збережена олігархічно-кланова держава, що свідчить про відсутність кардинальних змін у сфері державотворення; орієнтованість частини населення на колишню імперію СРСР та на сучасну путінську Росію; порушення прав людини у зв'язку з відсутністю правової держави, що провокує існування антиправового суспільства, в якому порушуються базові для ЄС норми захисту прав людини; відсутність розвинутого громадянського суспільства; патерналістські настрої частини

спільноти, яка намагається перекласти вирішення власних проблем на державу або ж Захід; існуючі архаїчні форми мислення, несумісні з вимогами сучасного світу тощо. Відтак, формування постколоніального дискурсу в сучасній українській соціогуманітаристиці, як підкреслюють науковці, є нагальною науковою та науково-практичною проблематикою. Постколоніальна доба існування української спільноти характеризується тим, зазначають дослідники, що в ній ще не запроваджено повноцінні гендерні стосунки та практики [3, с. 127].

Розглядаючи вищеозначені проблеми, зауважимо, що різні типи соціальної темпоральності безпосередньо впливають на формування гендерних аспектів часу. Є очевидним, що в процесі суспільної модернізації сформувалися суттєві відмінності між представниками авангардних груп, які виступають лідерами суспільного розвитку і є престижними. Саме вони визначають стандарти життя. Їх називають носіями так званого «серединного» часу. У межах чоловічого гендеру це передусім представники гегемонної і транснаціональної (глобальної) маскулінності. На наших теренах носіями середньої темпоральності є також представники традиційної маскулінності. Традиційно орієнтовані чоловіки демонструють цілий спектр позитивних рис, як то: трудоголізм, емпатійність, відповідальність, налаштованість на виконання ролі годувальника у сім'ї. Одночасно, патріархат на маскулінність приписує жіночому гендеру гру в межах неактивістської моделі часу, що витісняє ремінне на маргінес суспільного життя і провокує конфлікти. Чоловіків, які не мають бажання або нездатні зайняти позицію гегемонної маскулінності й жити відповідно до моделі авангардних груп, відносять до продуцентів маскулінності співучасників (complicit masculinity). Зазвичай цю поведінкову модель розглядають як конформістську. Вона виявляється у підлеглості чоловіків і вторинності їх соціальних практик.

Дослідники зазначають, що групи, які відстали від «лідерів прогресу», можуть опинитися у полоні есхатологічного часу, чи, навпаки, потрапити в мобілізуючий прискорений час. Науковці підкреслюють, що представники маргінальних груп, які не здатні, або не хочуть наздоганяти лідерів, часто є провокаторами суспільних конфліктів і схильні застосовувати деструктивні способи зміни соціального ладу.

Гендерна темпоральність найяскравіше виявляється на прикладі тих соціальних груп, які намагаються наздогнати авангардні групи. Докладаючи надзусилля і розвиваючи активно свої творчі здібності заради досягнення мети, ці суб'єкти суспільного розвитку живуть у межах мобілізаційної темпоральності. Останнім часом вагомою складовою цих соціальних груп є жінки, які докладають вдвічі більше зусиль порівно з чоловіками, намагаючись досягнути відповідного соціального рівня. Н. Васильєва і С. Виноградова слушно зауважують, що

помилково вважати, нібито усім сучасним жінкам притаманна саме ця темпоральність, вони живуть і в есхатологічному, і в руйнівному часі, і в часі, який задає темп поступального розвитку суспільства. Зауваживши, що наш час став свідком зростаючого бажання жінок добитися успіху в найпрестижніших сферах зайнятості, а прагнення до успіху набуло небувалого прискорення в ХХ і ХХІ ст., аналітикині підкреслюють: «Бажання представниць прекрасної статі оволодіти тими видами професійної діяльності, які вважались суто чоловічими, поступово перетворилося на стійку тенденцію» [2].

Існування певної спорідненості жінки й часу відзначає В. Брайсон. Вона вважає, що обов'язки жінок приводять їх до розуміння часу як спорідненого за своєю суттю, спільного і витраченого на інших, тоді як чоловіки розглядають час як належний їм і використовують його як їм заманеться. Дослідниця зазначає, що необхідність поєднання чоловічих і жіночих перспектив, про яку говорять прибічники теорії етики піклування, призведе до того, що жінки будуть поглинуті вимогами інших і втратять можливість контролювати свої життя [1, с. 70]. І все ж нам видається, що ідея спільності у відмінностях, яка є основою феміністської політики часу, може стати моделлю суспільного розвитку. Вона прийде на зміну прогресизму і сформує новий тип суспільних відносин, який дійсно базуватиметься на гендерній паритетності. Поки що її запровадження є утопічною мрією.

Висновки та пропозиції. У висновках зазначимо, що між чоловіками і жінками існують відмінності у різних аспектах, одним з яких є відмінність у темпоральних культурах. Це є відображенням їх соціальних ролей, а не вроджених особливостей.

Неусталеність поняття гендерної темпоральності і відсутність широкої аналітики феномену гендерної темпоральності свідчить про те, що наукова думка не встигає за зрушеннями у сфері гендерних відносин.

Феномен гендерної темпоральності в контексті соціальної конфліктології розглядається в трьох пріоритетних напрямках. Це дослідження розподілу робочого і вільного часу між жінками та чоловіками; винагороди за час, витрачений жінками і чоловіками на вирішення суспільних проблем; забезпечення балансу часу, витраченого жінками і чоловіками на виконання обов'язків зі сфери етики піклування як вияв темпоральної справедливості.

У ході вирішення гендерних конфліктів чоловіки поступово будуть все ширше залучатися до виконання обов'язків, визначених етикою піклування, тим самим гендерна темпоральність набуватиме паритетності.

Часова наповненість соціостатевого в українському суспільстві несе на собі родові плями модерну і суперечності постмодерну, а саме: з одного боку, спроба абсолютної регламентації гендерної темпоральності, а з іншого – ситуативна

індивідуальна стратегія опору, вислизання від спроб регламентації і раціоналізації гендерних темпоральних практик.

У сучасних спільнотах немає єдиного для всіх соціальних груп часу. Темпоральність сучасності багатокодова й варіативна. Українські жінки активно входять у мобілізаційну темпоральність.

1. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии : пер. с англ. Киев, 2011.

2. Васильева Н. А., Виноградова С. М. Пространство и время в гендерном измерении. URL: cyberleninka.ru

3. Власова Т., Грабовська І., Галицька Ю. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст : монографія. Київ, 2018.

4. Голяков О., Денека О. Соціальний час та соціокультурні нерівності: феноменальність, прояви, взаємовплив, знання про час. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, (999). 2012. 14–21.

5. Казаков В. С. Всеобщие причины социальных конфликтов. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 15. 171–177.

6. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Львів, 2008.

7. Оукін С. М. Джон Ролз: справедливость как честность – для кого? *Феминистская критика и ревизия истории политической философии*. Москва, 2005. 249–274.

8. Скок Н.С. Час як чинник формування соціальної поведінки індивіда за умов суспільних трансформацій. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр.* 2009. Вип. 15. 187–190

9. Талько Тетяна. Актуальні гендерні дослідження (Рецензія на монографію: Власова Тетяна, Грабовська Ірина, Галицька Юлія. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст. Монографія. К.: Міленіум, 2018). *Українознавчий альманах*. 2018. Вип. 23. 163–167.

10. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: пер с нем. Москва, 1993.

11. Ходус О. В. Феномен приватності: досвід соціально-філософського дослідження. Дніпро, 2018.

12. Холлис Дж. Жизнь как странствие: Вопросы и вопросы / пер. с англ. В. Мершавки. Москва, 2009.

13. Шаталович А. М. Метафизика семьи: опыт историко-философской реконструкции : монография. Днепропетровск, 2015.

14. Шелли М. Л. Рабство и дружба в браке: «Подчинение женщин» Джона Стюарта Милля. *Феминистская критика и ревизия истории политической философии*. Москва, 2005. 249–274.

15. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. New religions as the postsecular

epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. 2020. Vol. 76, № 1. DOI: <https://doi.org/10.4102/hts.v76i1.5711>

References

1. Brayson V. (2011). *Gender i politika vremeni. Feministskaya teoriya i sovremennye diskussii* [Gender and politics of the time. Feminist theory and contemporary debate]: per. s angl. Kiev. (in Russian).
2. Vasileva N.A., Vinogradova S.M. (2013). *Prostranstvo i vremya v gendernom izmerenii* [Space and time in a gender dimension]. URL: cyberleninka.ru (in Russian).
3. Vlasova T., Hrabovska I., Halytska Yu. (2018). *Aktualnyi hender: mizhnarodnyi ta ukraïnskyi kontekst* [Current gender: international and Ukrainian context]: monohrafiia. Kyiv. (in Ukrainian).
4. Holikov O., Deneka O. (2012). *Sotsialnyi chas ta sotsiokulturni nerivnosti: fenomenalnist, proiavy, vzaiemovplyv, znannia pro chas* [Social time and socio-cultural inequalities: phenomenality, manifestations, interaction, knowledge of time]. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriiia «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody»*. (1999). 14–21. (in Ukrainian).
5. Kazakov V.S. (2009). *Vseobshchie prichiny sotsialnykh konfliktov* [Common causes of social conflicts]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva : zb. nauk. pr.* 2009. Vyp. 15. 171–177. (in Russian).
6. Kis O. (2008). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Woman in traditional Ukrainian culture (second half of the XIX - beginning of the XX century)]. Lviv. (in Ukrainian).
7. Oukin S.M. (2005). *Dzhon Rolz: spravedlivost kak chestnost – dlya kogo?* [John Rawls: justice as honesty - for whom?]. *Feministskaya kritika i reviziya istorii politicheskoy filosofii*. Moskva, 2005. 249–274. (in Russian).
8. Skok N.S. (2009). *Chas yak chynnyk formuvannia sotsialnoi povedinky indyvida za umov suspilnykh transformatsii* [Time as a factor in shaping the social behavior of the individual in terms of social transformations]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva : zb. nauk. pr.* Vyp. 15. 187–190. (in Ukrainian).
9. Talko Tetiana. (2018). *Aktualni henderni doslidzhennia (Retseziia na monohrafiuu: Vlasova Tetiana, Hrabovska Iryna, Halytska Yuliia. Aktualnyi hender: mizhnarodnyi ta ukraïnskyi kontekst. Monohrafiia. – K.: Milenium, 2018)* [Current gender research (Review of the monograph: Vlasova Tetyana, Grabovska Iryna, Halytska Yuliya. Current gender: international and Ukrainian context. Monograph. - K.: Millennium, 2018)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 23. 163-167. (in Ukrainian).
10. Khaydegger M. (1993). *Vremya i bytie: Stati i vystupeniya* [Time and Being: Articles and Speeches]: per s nem. Moskva, 1993. (in Russian).
11. Khodus O.V. (2018). *Fenomen privatnosti: dosvid sotsialno-filosofskogo doslidzhennya* [The phenomenon of privacy: the experience of socio-philosophical research]. Dnipro. (in Ukrainian).
12. Kholis Dzh. (2009). *Zhizn kak stranstvie: Voprosy i voprosy* [Life as a journey: Questions and questions]/ per. s angl. V. Mershavki. Moskva. (in Russian).
13. Shatalovich A.M. (2015). *Metafizika semi: opit istoriko-filosofskoy rekonstruktsii* [Metaphysics of the family: the experience of historical and philosophical reconstruction] : monografiya. Dnepropetrovsk. (in Russian).
14. Shelli M.L. (2005). *Rabstvo i druzhba v brake: «Podchinenie zhenshchin» Dzhona Styuarta Millyia* [Slavery and friendship in marriage: "Submission of women" by John Stuart Mill]. *Feministskaya kritika i reviziya istorii politicheskoy filosofii*. Moskva. 249–274. (in Russian).
15. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. (2020). New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. Vol. 76, № 1. DOI: <https://doi.org/10.4102/hts.v76i1.5711>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.6>
УДК 304(477)

Ірина Грабовська

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Центр українознавства філософ. ф-ту,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

ПОШУКИ ШЛЯХІВ ТА МЕТОДІВ ПРОТИСТОЯННЯ ПУТІНІЗМОВІ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Анотація. Досліджено путінізм як головний конфліктогенний фактор у житті сучасної української спільноти та держави. Проведено аналіз необхідних методів та заходів боротьби з вказаною загрозою існуванню української незалежної держави і самостійної нації. На основі вивчення найновішої вітчизняної та зарубіжної аналітики та наукових робіт виявлено найефективніші напрямки протистояння путінському режиму новітньої імперії Кремля. Відзначено, що сучасна світова наукова та науково-популярна аналітика активно займається проблемами путінізму, у тому числі і питаннями боротьби із цим небезпечним для світу феноменом. Логічні висновки, які витікають із цих досліджень, полягають у необхідності трансформації такої «несучасної» моделі державності, якою є путінська Росія сьогодні.

Сучасна Україна є реальним фронтом боротьби з путінізмом, тому їй насамперед варто подбати про стратегічні та тактичні напрямки боротьби з небезпечним ворогом. Авторка наголошує на необхідності консолідації української нації довкола спільних цінностей: незалежності, самостійності, свободи, європейського вибору. Зроблено висновок, що потрібна спільна робота усієї нації по створенню цивілізованої, успішної країни у політичному, економічному, культурному вимірі. Повинна перемогти у масовій свідомості українців рішуча й однозначна орієнтація на перемогу у війні із російським агресором. Потрібно проводити постійну серйозну аналітичну й наукову роботу по вивченню путінізму як феномена. Величезне значення має активне відстоювання правоти власної позиції на внутрішній і зовнішній арені; боротьба з капітулянтськими настроями в середині українського соціуму; виховання молоді у дусі українського дієвого патріотизму; боротьба із внутрішніми проблемами-загрозами: корупцією, зрадництвом, безвідповідальністю, продажністю еліт і утилітаристською обмеженістю мас тощо.

Ключові слова: Україна, Росія, путінізм, конфлікти, загрози, боротьба, тимократія, преторіанський режим.

Iryna Grabovska

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

SEARCH FOR THE WAYS AND METHODS OF RESISTANCE TO PUTINISM: UKRAINIAN REALITIES

Abstract. The article examines Putinism as the main conflict-causing factor in the life of the modern Ukrainian community and state. The author analyzed the necessary methods and measures to combat this threat to the existence of an independent Ukrainian state and an independent nation. Based on the study of the latest domestic and foreign analytics and scientific works, the most effective ways of opposing the Putin regime of the Kremlin's newest empire have been identified. It is noted that modern world scientific and popular science analytics is actively engaged in the problems of Putinism, including issues of combating this dangerous phenomenon for the world. The logical conclusions that emerge from these studies are the need for a practical transformation of the "outdated" model of statehood that Putin's Russia is today.

Modern Ukraine is a real front in the fight against Putinism, so it should first of all take care of the strategic and tactical directions of the fight against a dangerous enemy. The author emphasizes the need to consolidate the Ukrainian nation around common values: independence, autonomy, freedom, European choice. The article concludes that the joint work of the whole nation to create a civilized, successful country in the political, economic, cultural

dimension is needed. In the mass consciousness of Ukrainians, a decisive and unequivocal focus on victory in the war with the Russian aggressor must prevail. Ukraine needs to carry out constant serious analytical and scientific work to study Putinism as a phenomenon. Of great importance for the fight against Putinism is the active defense of the rightness of one's own position in the internal and external arena; struggle against capitulatory sentiments in the middle of Ukrainian society; educating young people in the spirit of Ukrainian effective patriotism; fight against internal problems-threats: corruption, betrayal, irresponsibility of elites, etc.

Key words: *Ukraine, Russia, Putinism, conflicts, threats, struggle, timocracy, Praetorian regime.*

Постановка проблеми. Визначенню засобів боротьби та методів протистояння путінізму як «системі владарювання» та «ефективній ідеологічній доктрині сучасності» (В. Сурков) й одночасно «ідеології майбутнього» (все той же В. Сурков) в сучасній Україні, вочевидь, має бути приділена пильна увага. Звичайно, праві ті, від політиків до пересічних громадян, хто стверджує, що українцям варто зосередитись на власних внутрішніх, насамперед, економічних проблемах, а не переживати постійний конфлікт із Росією в якості основного змістовного стрижня загальнонаціонального життя. У теорії це справді так, успішна Україна може бути найкращим дієвим аргументом проти політики путінізму та його ідеології та практики. Але внаслідок надзвичайної ваги проблеми путінізму для долі України відсунути її на другий план ніяк не вийде. Зокрема і тому, що неоімперія Кремля ніколи не дасть відбутися успішній Україні як державі і нації. Українці можуть просто не отримати достатньо часу на самореалізацію в якості повноцінного історичного суб'єкта.

Все частіше на сторінках різних видань висловлюються судження експертів про невідворотність широкомасштабної війни, розпочати яку може путінська Росія у будь який момент. Більше того, аналітики висловлюють думку, що третя світова війна а) не лише можлива, а й невідворотна; б) розпочата Путіним війна буде носити глобальний характер; в) охопить всю територію України, завдавши їй найсильнішого, можливо, нищівного удару. Так, О. Демченко у статті «Нова стаття Путіна. Росія починає глобальну війну» стверджує, що сам В.В. Путін у статті, присвяченій щорічному (2020 р.) Дню перемоги, висловлює думку про близькість і невідворотність великої війни. «Це та червона лінія, яка проходить крізь тіло статті Путіна» [9], - зазначає експерт. В ситуації, що склалася, розмисли над ефективними засобами боротьби проти путінізму є одночасно і пошуком шляхів самозбереження та самоутвердження для української нації та держави.

На особливу увагу тема боротьби проти путінізму заслуговує й у світлі подій, що відбуваються у сучасній Беларусі. Ця країна переживає свою революції гідності і свободи. Попри те, що із самої Беларусі та з-за кордону лунають голоси проти повторення в країні українського Майдану, важко не помітити, що саме поприрає почуття достоїнства, приниження гідності та прагнення свободи, а не утилітарні вимоги «хліба і видовищ» вивели людей на вулиці та площі міст. І в цьому протести в Беларусі таки дуже схожі на перший серйозний поштовх, що підняв у 2013 році Україну на Революцію Гідності.

Саме у ті дні прозвучало гасло «Не дозволимо бити нас і наших дітей!» Воно й вивело на вулиці Києва майже мільйон громадян.

Беларуські протести сьогодні – це закінчення летаргійного сну, навіяного «останнім диктатором Європи», «бацькам Лукашенко» цілому народові. Звичайно, були і передумови такого розвитку подій, зрештою, як і населення, яке підтримало саме такий вибір для цілої країни. І це все добре проаналізовано за усі 26 років безперервного правління президента Лукашенка. Сьогодні ситуація в Беларусі куди менш прогнозована (якщо в революціях взагалі можливий прогноз), ніж то було з українським Майданом проти Януковича. І таке розуміння існує не лише у аналітиків та спостерігачів, прихильних до опозиційного руху в сусідній країні. Самі активні учасники протестів у Беларусі цілком усвідомлюють, що питання навіть найближчого майбутнього для них є відкритим. Чи перемаже революція? Малоімовірно. Скоріше за все варто очікувати аншлюсу Беларусі з путінською Росією. Російські пропагандисти захопили беларуське телебачення. Моральний тиск через телевизор на жителів, особливо села, жахливий. Вони щиро починають вірити в те, що опозиція знищила вулиці міст, напала на ОМОН, хотіла спершу продати Беларусь Росії, а тепер – Заходу. З екрану переконують, що польські та американські шпигуни, злочинці, наркомани та повії протистоять Лукашенкові та його силовикам.

Беларуські громадяни насправді протистоять одній людині – Лукашенкові - та її охоронцям - номенклатурі. І номенклатура повністю залежить від волі однієї людини і розуміє, що більшість з них не буде займати свої посади в рамках нового порядку. Їм є що втрачати. Питання партизанщини та громадянської війни замаєчили на горизонті беларуських подій.

У частини активістів безумовно є розуміння, що у разі перемоги Лукашенка революція в Беларусі відкриє для них найстрашніше питання: особистого життя і смерті. Диктатор вже довів, що кров беларуських громадян не зупинить ні його, ні його сатрапів. Адже увесь час, коли йдуть протести, люди зникають безслідно, а потім їх знаходять мертвими, або не знаходять зовсім.

Та беларуська революція відкрила і питання для українців. І питання таке: чи вдарять вони у спину сьбрам, коли «бацька Лукашенка» покличе їх на підприємства замість громадян своєї країни, як то він заявив нещодавно. На жаль, відповідь може бути позитивною з боку певної когорти наших співгромадян. Недаремно ж Чеслав Мілош казав, що

кожен народ має право на власну частку мерзотників і дурнів. Зрештою, це випробування для українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Сучасна світова наукова та науково-популярна аналітика активно займається проблемами путінізму, у тому числі і питаннями боротьби із цим небезпечним для світу феноменом. Усіх авторів, які так чи інакше працюють над даною проблемою, важко перелічити. Проте, серед найостанніших публікацій, важливих для розкриття заявленої теми, на думку авторки варто звернути увагу на роботу Р. Вахітова «Путінізм як тимократія». У цій розвідці автор, послуговуючись методологією та категоріально-понятійним апаратом Платона, проводить політологічний та філософський аналіз сутності путінізму, загроз, які несе цей режим та способів їх подолання [3].

Цікавою є і стаття французького науковця Ж-Р. Равіо «Путінізм як преторіанська система» [14]. Логічні висновки, які витікають із цієї розвідки, полягають у необхідності трансформації такої «несучасної» моделі державності, якою є путінська Росія сьогодні.

Важливими є й матеріали розслідувань та аналітики таких серйозних ЗМІ, як «Радіо “Свобода”» України, Росії та Білорусі. Про специфіку боротьби сучасної Європи проти путінізму варто дізнатись з матеріалу «"Гроші для них важливіші за совість"». Ольга Литвиненко про боротьбу з путінізмом у Європі» [11].

Теоретико-методологічною основою аналізу концепту путінської Росії як «терористичної держави» може бути ґрунтовна стаття М. Акіфа «Еволюція та динаміка розвитку тероризму», видрукована у польському науковому журналі 2020 р. [18].

Серед робіт українських науковців при вивченні даного питання на особливу увагу заслуговує монографія колективу авторів Інституту стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: український фронт» [16], а також книга Є. Магди «Гібридна агресія Росії: уроки для Європи» [12].

Серед робіт авторки даної розвідки певним чином розглянуто цю проблему у статтях «Українство перед викликами путінізму» [4]; «Неоімперськість сучасної Росії як історичний виклик для українських постколоніальних еліт» [5]; «Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів» [6].

Метою даної роботи є виявлення ефективних шляхів та методів боротьби України проти путінізму як найнебезпечнішої загрози для країни, держави і нації.

Виклад основного матеріалу. Україна сьогодні є реальним фронтом боротьби з путінізмом. Ф. Фукуяма заявив: «Я переконаний, що Україна вкрай важлива, так чи інакше. Адже це велика країна, яка зараз знаходиться на передньому краї в боротьбі проти путінізму» [17].

Вочевидь, процес протистояння путінізмові у всіх його вимірах, передбачає вироблення

спеціальної стратегії та тактики боротьби з боку української держави та суспільства. Швидка й ефективна реакція з боку влади та спільноти на конкретні дії Кремля – це ті реальні дії, які робляться й повинні робитись постійно, оскільки, на противагу утопічним планам примирення з путінською Росією, потрібно мати на увазі, що конфлікт із таким сусідом буде довготерміновим і важким. До того ж він не передбачає простих і легких рішень типу «надо просто перестать стрелять» (В. Зеленський). Одним із найдієвіших засобів подолання конфлікту з путінською Росією є, безумовно, послідовний і наполегливий спротив агресії Кремля на всіх «фронтах»: політичному, економічному, ідеологічному тощо. Наполегливі дії по створенню консолідованої української нації, готової до відстоювання своєї свободи і незалежності перетворились сьогодні на найголовнішу задачу. Особливого значення набула і буде мати в майбутньому політика України щодо Москви на зовнішній арені. Капітулянтські настрої та поступки агресорові ні до чого позитивного для України не приведуть, про що вже не раз попереджали українську спільноту найсвідоміші українські патріоти з різних прошарків суспільства.

Зі стратегічних завдань – спротив «руському миру» у всіх його проявах та усіяке протистояння поширенню впливу Кремля на внутрішній та зовнішній арені. Адже не потрібно забувати, що Путін намагається реалізувати не лише проект «руського мира», але й утвердити Росію як ядро так званої серединної землі. Як відомо, він сам є давнім прихильником теорії Гартленду (теорія «серця світу» Маккіндера, оприявлена вперше у 1904 р.) [Див. детальніше: 2].

Успішність боротьби із путінізмом залежатиме і від глибокого розуміння цього явища, його сутності, перебігу та перспектив, що, у свою чергу, передбачає серйозні наукові дослідження у цьому напрямку. Сталість путінського режиму базується на цілій низці факторів. Дослідник сутності путінізму Рустем Вахітов пише: «Поскольку путинизм стал своеобразным разрешением противоречий 1990-х и в значительной степени адекватным ответом на внешние и внутренние вызовы тогдашней России, он на время стал почти неуязвимым. Его враги и справа, и слева в течении целого десятилетия не имели шансов свалить его». І далі: «*В определенной мере путинисты осуществили синтез идеологии либерализма и левого патриотизма 90-х, но синтез очень своеобразный. От сторонников Гайдара и Чубайса они взяли рынок, капитализм, отказ от пересмотра итогов приватизации, неприятие возврата к социалистической экономике, от Зюганова и Анпилова – идею российского и русского антизападного патриотизма, апологию сильного, авторитарного, нелиберального государства, и вообще — критику либеральной демократии и Запада. Тем самым они ослабили две главные силы 90-х и нашли себе множество сторонников в*

обществе, особенно, в провинции, в малых и средних городах. Это была часть общества, которая также кое что поучила в постсоветские годы (от приватизированных квартир до мелких ларьков и магазинчиков) и не хотела возвращения старого. Но она и была не готова мириться с шельмованием и очернением всего, что было раньше, поскольку они тоже были людьми старого закала и по-своему консерваторами. Они составили социальную базу путинизма. В 1990-е они металась между либералами и красно-коричневыми, а в 2000-е обрели свой политический голос» [3].

Сьогодні епоха Путіна йде до власного кінця. Яким він буде, не знає ніхто. Та «тріщини» в системі путінізму і початок його занепаду відкривають Україні додаткові шанси на самоздійснення як повноцінного політичного суб'єкта.

Проте, нічого не спрацює на користь українства, якщо не буде абсолютної консолідованої більшості україноцентричного населення в самій країні. Не можна перемогти країну, абсолютна більшість громадян якої переконана у своєму праві на свободу і незалежність та готова ці цінності захищати усіма можливими способами. На жаль, як вже говорилось у низці авторських розвідок [Див.: 5;7;8], такої однаковості немає ні в діючих українських очільниках, ні в елітах, ні в населенні (щоправда, варто відзначити однозначно національно орієнтовану позицію українських достойників, які й є тими, хто зветься «моральними авторитетами нації»). За доказами ходити далеко не доводиться. 73% виборців (навіть при врахуванні реальної 46% явки громадян на виборах), які проголосували за діючого президента В. Зеленського разом із тим проголосували й за мир із Росією будь-яким способом, чим, зрештою, і скористалась нова владна верхівка, йдучи на поступки В.В. Путіну. І цей факт реально посилює конфліктність в теперішньому українському соціумі.

Певний оптимізм щодо вирішення конфлікту з путінізмом на користь українства вносить той факт, що все ж в Україні хоч і повільно, але неухильно зростає кількість «бандерівців» («справжніх українців», «щирих українців», «мазепинців»), тобто, справжніх патріотів української незалежності та самостійності. Усі попередні тридцять років української незалежності доводять, що формування свідомого українського патріотизму є найнеобхіднішою і, можливо, найреальнішою запорукою того, що Україна в черговий раз не потерпить поразку на шляху до себе самої як самодостатньої історичної реальності та суб'єктності.

Особливу увагу у вище зазначеному плані потрібно приділити вихованню дітей та молоді, прищеплюючи їм змалечку патріотичні цінності. Адже вся попередня історія людства доводить, що дієвий патріотизм широких мас громадянства є найкращою запорукою відстоювання народом своєї незалежності та свободи. Чи не найяскравішим прикладом цього

стала війна ССРСР проти маленької Фінляндії у ХХ ст., яка закінчилась поразкою сталінської держави.

На думку щодо неможливості примирення між традиційною Росією, якою її активно вибудовує путінський режим, та Україною наштовхують дослідження історії стосунків обидвох країн у попередні часи, зокрема, знаковою тут є історія довкола особистості гетьмана Івана Мазепи та ставлення до нього з боку Росії. О. Пахльовська висловлює цікаву думку, що «в епоху Мазепи єдиновірні Москва і Київ уперше відверто проголосили себе ворогами. Православна риторика, яка частково ще мала обіг в епоху Хмельницького, поступилася жорсткій прагматичній стратегії з обох сторін. Однак насправді задеклароване з боку України військове та політичне протистояння Росії було ознакою вкрай складного процесу розходження двох цивілізацій, або, якщо хочете, ознакою культурно-політичної зрілості української та російської цивілізацій, їхньої свідомої самоідентифікації, їхнього рішучого вибору двох антагоністичних еволюційних парадигм, які, навіть якщо й мали спільний корінь у давньокіївській культурі, - у добу зіткнення Мазепи й Петра поляризувалися назавжди» [13, с. 591]. У такому разі розрив стосунків із імперською Росією було лише питанням часу. І тепер цей час настає.

Україна, яка остаточно вирветься з лабет Кремля, може потрапити у ситуацію вічного протистояння з небезпечним ворогом. Адже не виключено, що навіть у разі смерті Путіна путінізм не закінчиться, а набуде ще радикальнішої форми, якщо правити постпутінською РФ буде так звана «партія війни» й новий лідер Росії буде вибраний (реально - призначений) з теперішнього оточення президента В.В. Путіна. Сучасні експерти цілком серйозно розглядають варіанти, коли «...жертви «русского мира», «які прикипіли до власних ланцюгів», до останнього захищатимуть не стільки В. Путіна й кампанію, а власний «дикий, лихий, жадібний, жорстокий» (але такий рідний) суспільний устрій. Абсолютно реальним видається дрейф російського народу до реальності «Братів мусульман», «ІДІЛ», «Аль-Каїди» й подібних антидемократичних спільнот і поступове перетворення його на своєрідний ксенофобний і фанатичний «халіфат»» [10, с.256].

Зрештою, боротьба проти пунінської держави значною частиною як українських, так і зарубіжних інтелектуалів розглядається як спротив «терористичній державі» - загрози всьому світові.

І звичайно, потрібно увесь час вчитися, засвоювати світовий кращий досвід. До того ж краще вчитись на помилках інших, ніж страждати від власних. Адже у сучасному світі існує чимала кількість талановитих дослідників, аналітиків, чиї роботи здатні наштовхнути на правильне рішення, або ж навіть вказати вірний шлях для вирішення проблеми цілій країні. Так, наприклад, українцям не завадить знати «Чому нації занепадають?». Саме так називається книга Д. Аджемоглу та Д. Робінсона [1].

Вирішувати свої економічні проблеми Україні, безумовно, доведеться самій. Але зрозуміти як це роблять високорозвинені суспільства можуть допомогти наступні дослідження: Ш. Ручір «Передові країни. В очікуванні нового "економічного дива"» [15].

Ще одним напрямком боротьби із путінізмом, яким не повинна нехтувати Україна є необхідність постійно доводити європейцям правду про загрозу для них, а не тільки для України, путінізму. Із агресії Росії проти України сучасна Європа має зробити адекватні висновки [12].

Висновки. Отже, для розгортання ефективної боротьби проти путінізму з перспективою перемоги у цьому історичному протистоянні Україна повинна відповідально, усвідомлено і наполегливо працювати у багатьох напрямках. Серед них найголовнішими є такі:

- консолідація української нації довкола спільних цінностей: незалежності, самостійності, свободи, європейського вибору;
- спільна робота усієї нації по створенню цивілізованої, успішної країни у політичному, економічному, культурному вимірі;
- рішуча й однозначна орієнтація на перемогу у війні із російським агресором;
- постійна серйозна аналітична й наукова робота по вивченню путінізму як феномена;
- активне відстоювання правоти власної позиції на внутрішній і зовнішній арені;
- боротьба з капітулянтськими настроями в середині українського соціуму;
- виховання молоді у дусі українського дієвого патріотизму;
- боротьба із внутрішніми проблемами-загрозами: корупцією, зрадництвом, безвідповідальністю, продажністю еліт та світоглядною обмеженістю мас тощо.

1. Аджемогду Д., Робінсон Д. *Чому нації занепадають*. 2-е вид., випр. К.: Наш формат, 2017. 440 с.

2. Арабаджи Ю.І. Криза українсько-російських взаємовідносин. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Політологія»*. Вип. 24(1). Т.22, 2014. С.41-46.

3. Вахитов Р. Путинизм как тимократия. URL: <https://politconservatism.ru/articles/putinizm-kak-timokratiya>

4. Грабовська І. Українство перед викликами путінізму. *Українознавчий альманах*. Випуск 22. К.: «Міленіум+», 2017. С. 29-36.

5. Грабовська І. Неоімперськість сучасної Росії як історичний виклик для українських постколоніальних еліт. *Українознавчий альманах*. Випуск 22. К.: «Міленіум+», 2017. С. 100-105.

6. Грабовська І. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів. *Українознавчий альманах*. Випуск 24, 2019. С.111-115.

7. Грабовська І.М. Проблема національної самозради в українських реаліях сьогодення. *Zbiór artykułów naukowych. «Aktualne naukowe problemy: rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Gdańsk. № 6. 2019. С. 93-97.

8. Грабовська І. Українські еліти: конфлікт між «кочубеїзмом» і «мазепинством» (спроба філософсько-світоглядного аналізу). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. №29(1), 2020. С. 37-43.

9. Демченко А. Новая статья Путина. Россия начинает глобальную войну. URL: <https://lb.ua>

10. Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. *Наукові записки. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 2(94). 2018. С. 241-256.

11. "Деньги для них важнее совести". Ольга Литвиненко о борьбе с путинизмом в Европе. URL: <https://www.svoboda.org/a/29161667.htm>

12. Магда Є. *Гбридна агресія Росії: уроки для Європи*. К. КАЛАМАР, 2017. 268 с.

13. Пахльовська О. Мазепа – архітектор європейської України? *Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди*. К.: Вид-во ПрАТ «Українська прес-група», 2011.

14. Равио Ж-Р. Путинизм как преторианская система. *Russia. Nei. Visions*. №106, Иффри, март, 2018. 34 с.

15. Ручір Ш. Передові країни. В очікуванні нового «економічного дива». К.: Наш формат, 2018. 296 с.

16. *Світова гібридна війна: український фронт: монографія*. Харків: Фоліо, 2017, с. 7.

17. Україна знаходиться на передовій боротьби проти путінізму — Фукуяма. URL:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2655433-ukraina-znahoditsya-na-peredovij-borotbi-proti-putinizmu-fukuama.html>

18. Akif M. Evolution and Development Dynamics of the terrorism. *«Colloquium-journal»*. #7(59), 2020. С. 19-25.

References

1. Adzhemogdu D., Robinson D. (2017). *Chomu nacyi zanepadayut'* [Why nations are declining]. 2-e vy'd., vy'pr. K.: Nash format. 440 s. (in Ukrainian).

2. Arabadzhy' Yu.I. (2014). *Kry'za ukrayins'ko-rosijs'ky'x vzayemovidnosy'n* [Crisis of Ukrainian-Russian relations]. *Visny'k Dnipropetrovs'kogo universy'tetu. Seriya «Politologiya»*. Vy'p. 24(1). T.22. S. 41-46 (in Ukrainian).

3. Vahitov R. *Putinizm kak timokratija* [Putinism as timocracy]. URL: <https://politconservatism.ru/articles/putinizm-kak-timokratiya> (in Russian).

4. *Grabov's'ka I. (2017). Ukrayinstvo pered vy'kly'kamy' putinizmu* [Ukraine before putinism calls]. *Ukrayinoznachy'j al'manax*. Vy'pusk 22. S. 29-36 (in Ukrainian).

5. *Grabov's'ka I. (2017). Neoimpers'kist' suchasnoyi Rosiyi yak istory'chny'j vy'kly'k dlya*

ukrayins'ky'x postkolonial'ny'x elit [Neo-imperialism of modern Russia as a historical challenge for Ukrainian postcolonial elites]. *Ukrayinoznavchyj al'manax. Vy'pusk 22*. K.: «Milenium+». S. 100-105 (in Ukrainian).

6. Grabovs'ka I. (2019). *Putinizm yak konfliktogennyj faktor svitovogo znachennya ta ukrayins'ka specy'fika jogo proyaviv* [Putinism as a conflicting factor of world importance and the ukrainian specificity of its manifestations]. *Ukrayinoznavchyj al'manax. Vy'pusk 24*. 114 – 118 (in Ukrainian).

7. Grabovs'ka I.M. (2019). *Problema nacional'noyi samozrady' v ukrayins'ky'x realiyax s'ogodennya* [The problem of national self-betrayal in today's Ukrainian realities]. *Zbiór artykułów naukowych. «Aktualne naukowe problemy: rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Gdańsk. # 6. S. 93-97 (in Ukrainian).

8. Grabovs'ka I. (2020). *Ukrayins'ki elity': konflikt mizh «kochubeyizmom» i «mazepy'nstvom» (sproba filofs'ko-svitoglyadnogo analizu)* [Ukrainian elites: the conflict between "Kochubeism" and "Mazepinism" (an attempt at philosophical and ideological analysis)]. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i texnyk'*. #29(1). S. 37-43 (in Ukrainian).

9. Demchenko A. *Novaya stat'ya Putina. Rossiya nachinaet global'nyuyu vojnu* [Putin's new article. Russia is starting a global war]. URL: <https://lb.ua> (in Russian).

10. Dem'yanenko B., Dem'yanenko V. (2018). *«Putinizm» yak riznovy'd avtory'tarnogo polity'chnogo rezhy'mu* [Putinism "as a kind of authoritarian political regime]. *Naukovi zapy'sky' IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny'*. Vy'pusk 2(94). S. 241-256. (in Ukrainian).

11. "Den'gi dlya nih vazhnee sovesti". *Ol'ga Litvinenko o bor'be s putinizmom v Evrope* ["Money is more important to them than conscience." Olga Litvinenko on the fight against Putinism in Europe]. URL: <https://www.svoboda.org/a/29161667.htm> (in Russian).

12. Magda Ye. (2017). *Gibry'dna agresiya Rosiyi: uroky' dlya Yevropy* [Russia's hybrid aggression: lessons for Europe]. K.: KALAMAR. 268 s. (in Ukrainian).

13. Paxl'ovs'ka O. (2011). *Mazepa – arxitektor yevropejs'koyi Ukrayiny'?* [Is Mazepa the architect of European Ukraine?]. *Sy'la m'yakogo znaka, abo Povnennya Rus'koyi pravdy'*. K.: Vy'd-vo PrAT «Ukrayins'ka pres-grupa». (in Ukrainian).

14. Ravio Zh-R. (2018). *Putinizm kak pretorijskaya sistema*. [Putinism as a Praetorian System]. *Russia. Nei. Visions. №106, Ifri*. 34 s. (in Russian).

15. Ruchir Sh. (2018). *Peredovi krayiny'. V ochikuvanni novogo «ekonomichnogo dy'va»* [Advanced countries. In anticipation of a new "economic miracle"]. K.: Nash format. 296 s. (in Ukrainian).

16. *Svitova gibry'dna vijna: ukrayins'ky'j front: monografiya* [World Hybrid War: Ukrainian Front: Monograph] / za zag. red. V.P. Gorbulina. (2017). K.: NIDS. 496 s. (in Ukrainian).

17. *Ukrayina znaxody't'sya na peredovij borot'by' proty' putinizmu — Fukuyama* [Ukraine is at the forefront of the fight against Putinism – Fukuyama]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2655433-ukraina-znahoditsa-na-peredovij-borotbi-proti-putinizmu-fukuama.html> (in Ukrainian).

18. Akif M. (2020). Evolution and Development Dynamics of the terrorism. «Colloquium-journal». #7(59). S. 19-25.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.7>
УДК 304(477)

Сергій Грабовський

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Відділ філософських проблем етносу та нації
Інститут філософії імені Г.Сковороди НАНУ, м. Київ

Email: HrabovskyS@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3041-8945

КОНФЛІКТОГЕННІ ЧИННИКИ РОСІЙСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: ПОГЛЯД ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Анотація. Стаття присвячена одній із іпостасей спадщини Олеса Гончара – його осмисленню колоніального статусу України в Російській імперії та ССРСР й окресленню цього статусу як джерела зовнішніх і внутрішніх конфліктів. Автор звертається до «Щоденників» Гончара, опублікованих уже на початку XXI століття, в який упродовж більш, ніж півстоліття Гончар занотовував, поряд зі спостереженнями та намітками для художніх творів, ідей та висновки концептуального плану. Зокрема, що стосується ества російського і советського колоніалізму, тоталітарної системи, цілеспрямованого нищення української національної культури, репресій по відношенню до національної інтелігенції, процесів занепаду традицій української еліти, а разом із тим – що стосується Опору українців тоталітарно-імперській системі.

У статті акцентована увага на сув'язі двох головних проблем, осмислених Олесем Гончаром, – імперського вивищення Росії-ССРСР і колоніального статусу України у складі цієї наддержави; проблем, які, у свою чергу, спричиняли (і спричиняють донині) різного ґатунку конфлікту як усередині українського суспільства, так і докола нього. Автор відстежує еволюцію поглядів Гончара на проблеми російського імперіалізму, його советського продовження, колоніального стану України та спричинених цим соціальних і політичних конфліктів. У статті охарактеризовані як особиста протидія Олеса Гончара всім зазначеним чинникам, так і запропоновані ним парадигми соціокультурної та політичної активності, здатні зіграти важливу роль у деколонізації України. Автор доводить, що інтелектуальна спадщина Гончара залишається актуальною до сьогодні, але вона, на жаль, не затребувана претендентами на роль політичної еліти країни.

Ключові слова: Олесь Гончар, російський імперіалізм, советський тоталітаризм, колоніалізм, Опір, національна культура, внутрішні і зовнішні конфлікти.

Serhiy Hrabovsky

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H.Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

CONFLICTING FACTORS OF RUSSIAN COLONIALISM: THE VIEW OF OLES HONCHAR

Abstract. The article is devoted to one of the manifestations of Oles` Honchar's legacy – his understanding of the colonial status of Ukraine in the Russian Empire and the USSR and outlining this status as a source of external and internal conflicts. The author refers to Honchar's "Diaries", published at the beginning of the XXI century, in which for more than half a century Honchar wrote down, along with observations and sketches for literary works, ideas and conclusions of the conceptual plan. In particular, there are the nature of Russian and Soviet colonialism, the totalitarian system, the deliberate destruction of Ukrainian national culture, repression of the national intelligentsia, the decline of the traditions of the Ukrainian elite, and at the same time the resistance of Ukrainians to the totalitarian-imperial system.

The article focuses on the connection between the two main problems considered by Oles` Honchar – the imperial rise of Russia-USSR and the colonial status of Ukraine as part of this superpower; problems, which, in turn, have caused (and still cause) conflicts of various kinds both within Ukrainian society and around it. The author traces the evolution of Honchar's views on the problems of Russian imperialism, its Soviet continuation, the colonial state of Ukraine and the resulting social and political conflicts. The article describes both Oles` Honchar's personal opposition to all these factors and the paradigms of socio-cultural and political activity proposed by him, which can play an important role in the decolonization of Ukraine. The author argues that Honchar's intellectual heritage remains relevant to this day, but it is, unfortunately, not in demand by candidates for the role of the country's political elite.

Key words: *Oles' Honchar, Russian imperialism, Soviet totalitarianism, colonialism, Resistance, national culture, internal and external conflicts.*

Традиційно Олесь Гончар в українській гуманітаристиці розглядається як літератор-прозаїк, а також як громадський діяч і публіцист. І за його життя, і після смерті (від якої минуло вже чверть століття) під такими ракурсами на нього дивилися і критики, й апологети Гончаревої творчості. Натомість Гончара-мислителя відкрили суспільству три томи його щоденників, писаних від воєнних років і до останніх днів й упорядкованих його дружиною Валентиною Гончар. Причому присутньо, хоч і не декларативно християнського мислителя, який розмірковував і діяв у сенсі не євразійсько-православної, а Шевченкової «протетичної віри», як її описав Іван Дзюба [4], євангельсько-української.

Олесь Гончар осмислював багато які проблеми. У цій статті в центрі уваги будуть дві з них у їхній сув'язі – проблеми імперського вивіщення Росії-СССР і колоніального статусу України у складі цієї наддержави; проблеми, які, у свою чергу, спричиняли (і спричиняють донині) конфлікти як усередині українського суспільства, так і довкола нього.

Тривалий час прямо окреслювати та називати ці проблеми Гончар уникав навіть у щоденниках, хоча бачив їх. Скажімо, ще у полоні він зазначає для себе: «06.1943. Величезна більшість солдатів сучасних армій знає, що війна їм не потрібна, що це злочини, з жиру затіяні їхніми вождями-кретинами, але все ж війна іде. Народ загнуданий, закований у пастки законів і обов'язків. Він не в змозі чинити опір своїм катом, що посилають його на братовбивство» [1, с.20]. А у 1950 році, вже ставши лауреатом Сталінської премії, пише: «Свобода самою природою своєю безмежна; вона протилежна всякому утискові і обмеженню. Вона також не статична. Може зростати і ростиме, досягаючи апогею при утвердженні по всій земній кулі нового, гуманістичного...» [1, с.137]. Маємо присутньо християнський гуманізм, за формою абстрактний, але, якщо зважити на зовнішні обставини, цілком конкретний. А водночас цей гуманізм не може бути повною мірою втілений в умовах війни тоталітарних режимів між собою та «побудови комуністичного суспільства» під орудою Сталіна.

Після смерті Сталіна Гончар у «Щоденниках» стає відвертішим: «Невже в історії культури нашої мові судилося зостатися лише діалектом? Хай великим і прекрасним, але тільки діалектом...» [1, с.174]. Це вже відверто антиколоніальний дискурс. Маємо й формулювання політично-антиімперські на кшталт: «Французи казали:

- Генії народжуються в провінції, помирають в Парижі.

Про геніїв наших 20-30-х років точніше було б сказати:

- Народжувались в Україні, вмирали на Воркуті» [1, с.344].

Проте до певного часу Гончар навіть про «класичну» Російську імперію та її шовіністичну

політику прямим текстом писав рідко. Адже офіційна лінія була іншою – «возз'єднання України з Росією», «братні народи». А щоденники невідь куди могли потрапити, тим більше, що в другій половині 1960-х, після появи роману «Собор» і відмови його автора докорінно переробити та публічно покаятися в «допущених помилках», і на київському, і на московському політбюро ЦК з подачі «ревних малоросів» усерйоз обговорювалося питання про арешт Гончара [8, с.223]. Але і без арешту щоденники могли зникнути або бути сфотографовані з певними наслідками не лише для самого письменника. Тим більше не можна було писати про колоніальний статус України в Російській імперії. Хоча до війни, у студентські свої роки, Гончар не міг не читати книг, де про цей статус прямо писалося, навіть у першому виданні «Большой советской энциклопедии» [7, с. 818]. Проте такий статус не відзначали тоді навіть деякі знані нащадки емігрантів з числа професорів провідних західних вишів. Але де-факто про колоніальний статус України і про спричинені цим проблеми – без слова «колонія» - Гончар писав: «Я не співець сентиментальних лантухів. Хочу бути співцем бойових, метких, відважних – таких теж має нація. Позбавити народ мови його – підірвати в ньому почуття власної гідності. Недорікуватим мусить почувати себе вживач суржику, отже – неповноцінним» [1, с.338]. І в продовження цих тез: «Якщо людина не вірить у повноцінність своєї мови, вона не вірить і в свою повноцінність, такі мусять вважати себе людиною другого сорту» [1, с.338]. Нарешті: «Той, хто зрікається рідної мови, часто й не розуміє, що в цьому вже є елемент відступництва, елемент зради» [1, с.352]. Інакше кажучи, рідна мова виступає як один зі стрижнів внутрішнього буття людини, тому відмова від неї під тиском іззовні спричиняє конфлікт усередині людського «Я», який вихлюпується назовні у цілу гаму соціокультурних конфліктів.

Роман Гончара «Собор» був опублікований у першій половині 1968 року і став неабияким явищем у суспільному житті України. Мільйонна аудиторія, яка прочитала його, за небагатьма винятками високо оцінила цей твір і прагнення його позитивних героїв захистити і зберегти як побудований ще в добу козаччини собор на Придніпров'ї, так і «собори людських душ». Але серед цих небагатьох винятків виявилось ледь не все політбюро ЦК КПУ, наслідком чого стало гоніння на письменника та вилучення книги з бібліотек. Автор не писав роман з демонстративно релігійних позицій, проте «Собор» увесь пронизаний токами української християнської культури, тож партійні бонзи певною мірою мали рацію, вважаючи цей твір викликом партійній ідеології. Як справедливо зауважив у своєму поширюваному у Самвидаві есеї «Собор у риштованні» Євген Сверстюк, «основним сенсом роману Олесь Гончара є пошук опори духовності,

пошук живих джерел людяності, розгадування народних традицій і святинь, за які тримається народ у розхитаному світі стандартизації, в прагненні зберегти своє ество, своє обличчя» [6, с.29]. Саме на цій основі має рятуватися від розпаду і зміцнюватися «щось вище», «людське начало». Тому й ведеться атака на реальний та символічний Собори – задля упокорення вільного українського духу. Загалом же пафос роману – антитоталітарний та антиімперський. Як писав Леонід Рудницький у передмові до англомовного перекладу роману, роман виходить за межі особистісного та національного, відтак собор перетворюється на символ «усесвітнього», а роман «стає універсальним твором мистецтва» [9, р. XIII].

А разом із тим Гончар залишався у межах Системи, чинної в СРСР, хоча не тільки відчував її незручність і шкідливість для себе і свого народу, а й нерідко прямо опонував їй. Скажімо, він постійно захищав письменників-шістдесятників від Системи у межах самої Системи, а тому у цілій низці ситуацій захист цей не міг бути ефективним. Ба більше: Гончар продовжував залишатися членом КПСС і виступати з реверансами на адресу керівників партії, водночас у «Щоденниках» нещадно відгукуючись про багатьох із них і про партійну доктрину. Це засвідчують численні записи брежнєвської доби, то іронічною, то трагічною тональністю, як-от: «Літо, 1969. Ходить вислів в Одесі: «Комунізм – це радянська влада плюс русифікація». [...] «На кожній тайній вечері є свій іуда» - гіркий афоризм нашого часу» [2, с.51]. Чи інший: «І в наші часи відбувається процес формування націй. Не кажучи вже про молоді африканські республіки, бачимо, як відроджується і на нових засадах формується нація єврейська в Ізраїлі, нація австрійська в Європі... То хіба ж не безглуздо говорити про згасання національних почуттів, про «відмирання» і повсюдне «злиття» націй і т.д. Ні, не за догмами розвивається дерево життя народів» [2, с.46]. «Ідеологічна нарада відбулася в Києві. Відкривав В.В. [Щербицький – С.Г.]. За всю нараду слова не було мовлено по-українському. Це ж саме відбувається і при інших офіційних дійствах. Принижувати, зневажати укр[аїнську] мову зараз стало модним, це – як паспорт благонадійності. Оце «ленінці», оце «патріоти». Відцурайся рідної мови, потопчи її, зневаж, зрадь – отоді будеш для нас підходящий. Змагання в холуйстві, розгул нової валуєвщини... І все це подається під знаком відданості російському народові, ніби для нормальних, справді братських стосунків неодмінно потрібна ось така жертва, неодмінно треба, щоб «менший» без кінця клявся у своєму холопстві, зрікався святинь та само опльовувався в приступах юродства та незрозумілої довічної покути» [2, с.197]. Останнє речення засвідчує наявність в Олеся Гончара у ті роки певних ілюзій щодо основної маси російського народу – мовляв, усі негаразди від «чиновницької зарозумілості», «великодержавного міщанства», «ексцесів сталінської доби» тощо. Звільнення від цих

ілюзій – як і від віри в «істинного Леніна» - відбуватимуться поступово, аж до часів незалежності. Разом із тим, коли Щербицький 1976 року виступив на з'їзді КПУ російською мовою (до цього з середини 1950-х перші секретарі ЦК виступали українською), виступи всіх інших ораторів в одну ніч були перекладені на «великий и могучий». Відмовився виступати російською мовою лише Гончар.

Містять «Щоденники» й висновки високого ступеня узагальнення, наведу деякі з найголовніших. «Деякими доктринами людство повинно перехворіти, як кором або скарлатиною. [...] Світ переживає розквіт диктатур. Але майбутнє за демократіями» [2, с.63]. «Найгірша форма дискримінації, гірша за південноафриканську, - це коли дискримінований мусить ще й обстоювати своє приниження, дякувати за нього» [2, с.98]. «Ніколи ще, мабуть, нація не плодила стільки холуїв і відступників, як у наші часи» [2, с.121]. «Є термін е т н о ц и д. На відміну від геноциду він означає ліквідацію певної нації не шляхом фізичного винищення, а поступовим руйнуванням її укладу життя, історичної і культурної спадщини. Хіба не актуально?» [2, с.385].

Такий конфлікт з Системою, притаманний не лише Гончареві «зовнішньому» та «внутрішньому», а й значній частині української інтелігенції, не міг не позначитись на всьому соціокультурному житті тодішньої УРСР. Звідси – загальний занепад творчості, самогубства знакових діячів культури, тяжке пияцтво інших; усе це відображене в «Щоденниках». Хоча, на думку Гончара, не все так безнадійно: «У суспільстві мовби відбувається подвійний процес. Раз у раз даються взнаки духовний склероз, окостеніння і водночас розвивається гуманістична література, пробивається крізь вапняки догм жива творча думка» [2, с.196]. А разом із тим він зазначає: «Суду нема на тих, хто сьогодні цькує українську культуру, хто тебе цькує, обріджує... По суті ми беззахисні, ніякий закон нас не захищає. Ти «винен» уже тим, що ти письменник український і що мова творів твоїх – українська...» [2, с.175].

У 1970-ті підцензурна літературна творчість Олеся Гончара не принесла суспільству якихось значущих одкровень, навіть перша, автобіографічна частина роману «Циклон», де описувалося перебування у нацистському таборі для військовополонених у Харкові. Автор наче стримував себе, щоб не вийти за межі усталеного. Але не забуваймо, що його змусили навіть змінити назву останнього, опублікованого 1980 року, роману – зі «Шляху до Мадонни» на «Твою зорю». Що ж казати про зміст, про самі тексти, які піддавалися жорсткій державній цензурі й самоцензурі.

У «Щоденниках» початку 1980-х домінують утома від банальності зла і його могутності: «Не байдужий я до краси, що є, але ще більше щемить душа за красою, що була і зникла. Де вони, оті народні свята наші полтавські, ярмарки, весілля? Як

догасали вони десь на Ігарці, в переселенських – з України – бараках?» [3, с.22]. «Переселенських» - то евфемізм, бо до Ігарки нікого не «переселяли» інакше, ніж у концтабори. І далі: «Як часом у звичних буденних речах проглядає потворність взаємин, відсутність елементарної справедливості. Ось є в Дн[іпропетров]ську парк, улюблений нами, якому вже двісті років. Парк названий іменем Чкалова, який ніколи тут не бував, парку цього і ввічі не бачив. Чудовий льотчик, хвала йому, кожен третій колгосп названо його ім'ям, але чому ще й цей міський сад, чиїм засновником був цілком реальний запорізький козак Лазар Глоба? Досі живе перший дуб, ним посаджений, під яким його й поховано...» [3, с.25]. Як бачимо, Гончар послідовно дотримується антиімперської візії, чітко бачить абсурдизм колоніального режиму в УРСР («кожен третій колгосп...»), але лише ставить майже риторичні запитання, відповіді на які йому зрозумілі, та перенести їх на папір означає остаточно розставити крапки над «і» й у моральному плані відрізати собі всі шляхи назад, піти в політичну опозицію. Та людині, яка пройшла в молодості нацистський табір смерті, нелегко у зрілі роки наважитися добровільно піти в советські концтабори, чи не так? Тому, видається, «внутрішній» Гончар, для якого і як для християнина, і як для письменника Слово є дія, й обмежує себе на письмі запитально-ствердною констатацією наявності соціокультурної катастрофи: «Невже так багато безнадійності в повітрі, так багато туги за чимось?» [3, с.40].

Але настала перебудова, коли Гончар «внутрішній» і «зовнішній» злилися, нарешті, в одну людину, завершивши багаторічний внутрішній конфлікт, сліди якого в тій чи іншій формі відчутні у літературній творчості. Тепер фактами стають яскраві виступи і статті з вимогою державного статусу української мови, постановка екологічних питань, участь у створенні Руху, у боротьбі за незалежність і відповідні формули у «Щоденниках».

На самому початку 1985 року Гончар записує: «Читаю Пікуля «фаворит». Багатюще знання історії. І водночас – шовінізм брутальний, махровий, неприхований. Виправдання віроломства Катерини щодо Січі і навіть незрозуміле в устах письменника злорадство. А знищувалися ж рештки свободи, рештки республіки» [3, с.44]. Слова «імперія» й «колонія» не використані, але головне сказано. А рефлексією на прихід Горбачова до влади стає запис: «Рано чи пізно, але кара наздоганяє злочинців будь-де. І не пробуйте нікого реабілітувати з тих, хто вчинив злочини проти людства. Виморування народу голодом, руйнування шедеврів, табори в тайзі і Бухенвальди в центрі Європи – все це явища одного порядку, і саме так трибунал Історії їх має розглядати, Сталінові не буде винятку» [3, с.54]. Це написано тоді, коли Горбачов іще не сказав публічно жодного слова з засудженням Сталіна та більшовицьких тоталітарних злочинів.

Переломним стає, мабуть, 1989 рік – соціально-політичні явища, як минувшини, так і сьогодення починають не тільки чітко описуватися, а й прямо називатися своїми іменами. Так само на початку року Гончар пише, аналізуючи внутрішньо українські конфлікти: «Згадуючи 1947-й і пізніше, скажімо, цькування «Любів Україну», розумію тепер, що розбрат в середовищі інтелігенції (як і в усьому народі) тоді сіявся навмисне, атмосфера взаємної ворожнечі, ненависті були потрібні Сталінові, такі явища – це неодмінні супутники тиранії. Чи стане цей уроком для молодших – наукою на майбутнє?» [3, с.219]. І продовжує, беручи інший бік справи: «Гоголь, звичайно, знав про українську історію набагато більше, ніж про неї писав. Як нащадок козацької старшини, не міг він не знати, яку різанину вчинив у Батурині Меншиков, які звірства чинив по всій Гетьманщині верховний самодур Петро, ліквідовуючи козацькі вольності, впроваджуючи на Україні колоніальні порядки... Той, кого Пушкін так звеличував, в очах Гоголя мав бути катом, бо Гоголь був із того середовища, яке добре знало свою недавню історію, знало, з якою жорстокістю була потоплена в крові незалежність України» [3, с.220]. Втім, тут відкритим залишається питання про вибір Гоголя – хоча й із певними застереженнями, проте служіння імперії-колонізатору, імперії-кату. До цих сюжетів, присвячених ревним малоросам, навіть із неабиякими талантами, Гончар звернеться дещо пізніше.

Цього ж року Гончар починає прямо писати і про советський імперіалізм і колоніалізм, які знаходять утілення в численних явищах. По-перше, у переведенні низки провідних вишів УРСР у безпосередню підлеглість Москві: «В союзне підпорядкування тихцем забрали університети Харківський і Дніпропетровський. Чим не колоніалізм? Нам – університети, а Україні полишимо ферми та свинокомплекси» [3, с.225]. По-друге, у дивному з погляду декларативною «рівності націй» персональному складі союзного комітету конституційного нагляду: «Від України двоє іонаціоналів і жодного українця» [3, с.269]. По-третє, в намаганні Москви накинути УРСР украї реакційний закон про вибори до Рад – «найреакційніший, в дрімучо-брежневському та підступно-щербицькому дусі» [3, с.252]. По-четверте, у зв'язному розгоні в Києві, на тодішній площі Жовтневої революції, а нині Майдані, студентського мітингу: «Все починалося мирно, студенти співали «Заповіт», і раптом звідкись налетіли. накинулись оці молоді спецкати... Стали бити людей без розбору, з винятковою жорстокістю... [...] Оце перебудова, оце соціалізм з людським обличчям» [3, с.260] – і силі-силенній інших ситуацій.

Ще в лютому 1989 році Гончар робить висновок, що найліпше було би «цій імперії розділитись – рівно, безкровно – на суверенні республіки», що в ній є «штучне поєднання того, що не єднається». І закінчує його стислим афоризмом: «Розпад імперії – тільки в цьому порятунку» [3, с.227-228].

А ось більш розгорнений підсумок: «Належу до тих, кому довелося довгими роками жити в пеклі. І ми звикали до пекла! Навіть не уявляли іншого життя (хоч, гадаю, чорним африканцям було легше, ніж нам). І так тривало не лише за сталінщини, ежовщини, ждановщини. Навіть у роках 70-х ми залишалися на становищі колонії» [3, с.263]. Тут Гончар прямо суперечить модним на Заході концепціям колоніалізму, за якими колоніями є, по-перше, заморські території, по-друге, заселені людьми інших рас, ніж колонізатори. А він, між тим, не міг нічого не знати про ці концепції, тривалий час (майже 20 років) пробувши членом Всесвітньої Ради Миру та постійно спілкуючись із культурницькими та політичними діячами країн «третього світу». Мабуть, із цього досвіду народилися постійні ремінісценції Гончара щодо паралелей у житті африканських колоній та України, щодо напруги викликаних діями колонізаторів і їхніх місцевих пахолків культурних і політичних конфліктів.

Нарешті, вочевидь тримаючи у підсвідомості популярний у ті часи образ «звільненої Африки», автор «Щоденників» формулює, можливо, не надто політкоректну, але пророчу під оглядом сьогодення констатацію: «Над нашою ніжною Україною ще й досі нависає грізна, пильна, волохата горילה...» [3, с.251].

При цьому аж ніяк не випадає записати Гончара до т.зв. «русофобів». Ось як у середині грудня 1989 року він відгукнувся на смерть свого колеги-депутата академіка Андрія Сахарова: «Раптово помер Сахаров. Втрата для демократії величезна, ніким її замінити. Один з найвизначніших гуманістів ХХ віку. Для нас, національних республік, це втрата особливо відчутна, бо він послідовно виступав за реальний суверенітет кожної нації; чуття справедливості підказало йому виступати навіть на захист УГКЦ, не кажучи вже про те, скільком українським правозахисникам він допомагав вистояти, зберегти мужність за колючим дротом концтаборів» [3, с.267]. До останньої можливості Гончар намагався порозумітися з російськими письменниками-фронтовиками і представниками «деревенской прозы», залагодити конфлікти з ними (не особисті, а політичні, пов'язані з невизнанням ними права українців на вихід з імперії, на свободу), проте у більшості випадків ці спроби були марними. І це викликає в нього сум: «Складне в мене сьогодні ставлення до Росії. Власне, тільки російська класична література й музика є для мене тим, чим я дорожитиму завжди. [...] А тепер? Хіба є в них така інтелігенція, яка мислить широко, гуманістично, яку не засліплює агресивне бажання будь-що зберегти імперію, яка справді виродилась в імперію зла. Трагедія більшості великоруських інтелектуалів сьогодні в тому, що вони не в змозі збагнути хід історії, законність прагнення націй до незалежності, вимоги суверенітету розглядають, як посягання на саме існування Росії. Люди, які покладаються на силу армії, на диктатуру генералів, яка ніби б то врятує

імперію від розвалу, - хіба таких людей я можу назвати інтелігентами?» [3, с.287].

Водночас украй різку оцінку дає Гончар опублікованій у 1990-му статті «Как нам обустроить Россию»: «Уявивши себе проповідником, Солженіцин тільки й товче про «нравственность русского народа», вірніш про його теперішню «безнравственность»... Йому навіть на думку не спадає, що найбільша «безнравственность» багатьох росіян (і самого проповідника теж) – у їхній імперській психології, виправданні загребуцості, у відмовлянні сколонізованим націям у їхньому природному праві на суверенне, цілком вільне й незалежне життя» [3, с.319].

При цьому Олесь Гончар демонструє об'єктивний і тверезий погляд на постколоніальну та посттоталітарну Україну: «Національне прозріння в Україні ще не торкнулося багатьох. Народ ще тільки отямлюється після пережитих терорів. Мають сформуватися цілі покоління людей з вищим рівнем самосвідомості» [3, с.258]. Не випускає з поля уваги він і найскладніші, позначені внутрішніми та зовнішніми конфліктами, більш чи менш розтягнені у часі варіанти історичних трансформацій: «Процес суверенізації України, як і самий розпад імперії, затримує історичний розвиток і, мабуть, коштуватиме Україні чималих втрат» [3, с.344].

У наступні роки Олесь Гончар поглибить візію колоніальної минувшини та постколоніальної сучасності України, класичного і советського російського імперіалізму. А разом із тим – і чинного стану українського народу, і його найближчих і віддалених перспектив, і необхідних для нації дій. Ось лише два його концепти – перший 1992-го, другий – 1993-го років: «Ніякі зовнішні сили Україні не будуть страшні, якщо досягнемо внутрішньої національної єдності. Найстрашніший наш ворог – розбрат, розбухлі амбіції, чвари і нетерпимість» [3, с.416]. Й інший, не менш актуальний: «Росію погубить ненависть, яку вона розпалює в собі, - ненависть до України... Хоч, може, погубить і нас. У Сімферополь полетіла ватага шовіністів на чолі з генералом Макашовим, нібито збираються роздмухати «друге Придністров'я»... А наші державці ні кують, ні мелють. Кретини в державних кріслах! Для чого ж ми вас обирали? Щоб товкли воду у ступі?» [3, с.468]. Але хто не лише з тодішніх, а й нинішніх можновладців чи бодай знакових політиків хоча б прочитав Гончареві щоденники?

Зауважу відтак, що надто багато відзначених Гончарем проблем за минулі роки так і залишилися нерозв'язаними тому, що постколоніальний статус України, а разом із ним – необхідність виходу «з тіні» колишньої метрополії та необхідність протистояння її спробам знову накласти на нас свої лапища, так і залишились неосмисленими і владою, і більшістю інтелектуальних середовищ України. Ба більше – колоніальний статус «класично-імперських» і советських років ледь не з піною у рота

заперечувався деякими «просунутими» мислителями, а іншими, не менш просунутими, зводився до статусу мови – мовляв, «чорна шкіра» українців – то їхня мова, позбавляючись її, вони стають «білими». «Ці люди починають соромитися своєї упослідженості. Вони не хочуть бути «чорними», вони хочуть бути «білими». Це типовий колоніальний синдром, тільки з тою різницею, що функцію «чорної», нібито гіршої «шкіри» відіграє мова, українська мова» [5]. Та хіба все так просто? Гончар дуже багато писав і говорив про мову, але ніколи не зводив усе до неї. Ну, а про західних дослідників я просто мовчу – не рахуючи кількох професорів українського походження у США та Канаді, здається, лише Ева Томпсон, дослідниця зі США польського походження, ґрунтовно розбирається в цьому. Водночас визнаючи історичні провини не лише Росії, а й Польщі як суб'єкта колоніального визиску українців: «...Польща була й у певному сенсі залишалася країною-колонізатором (мова про Україну, Литву та Білорусь), яка сама була колонізована» [10, str. 114].

Загалом видається справедливим не тільки шанувати Олеса Гончара як знаного письменника, а й вчитуватися в його тексти, передусім у «Щоденники», в яких унаочнені його роздуми, що, у свою чергу, спонукають аудиторію до власних роздумів і допомагають розставляти крапки над «і» з тим, щоб Україна ніколи вже не була «зневолена, сколонізована».

1. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д.Гончар. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2008. Т. 1 (1943–1967). 455 с.

2. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д.Гончар. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2008. Т. 2 (1968–1983). 607 с.

3. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2008. Т. 3 (1984–1995). 646 с.

4. Дзюба І.М. У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами): Літ-критич. нарис. К.: Рад. письменник, 1989. 371 с.

5. Микола РЯБЧУК: «Українці мають проблему ціннісної емансипації» URL: <https://zbruc.eu/node/60693>

6. Сверстюк Є. Собор у рихтованні. *Собор у рихтованні, передмова Марка Антоновича*. Перша Українська Друкарня у Франції, Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1970. 174с.

7. Хмельницький Богдан Зиновий Михайлович. БСЭ. Т.59. М., ОГИЗ СССР, 1935. С. 816-818.

8. Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / П. Шелест; упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін. К.: Генеза, 2004. 808 с.

9. Rudnitsky L. Oles' Honchar: The Man and His Mission. *The Cathedral. A novel by Oles' Honchar. Translated from the Ukrainian by Yuri Tkach and Leonid*

Rudnytsky. Washington – Philadelphia – Toronto, 1989. P. VII–XIII.

10. Thompson Ewa. Postkolonialne refleksje. *Porównania. Komparatystyka I studia postkolonialne*, vol. 5 (2008). str. 113–126.

References

1. Honchar O.T. (2008). *Shchodennyky: U 3-kh t.* [Diaries: In 3 volumes] / uporyad., pidhot. tekstiv, ilyustr. materialu V.D.Honchar. 2-he vyd. Kyiv: Veselka. T. 1 (1943–1967). 455 s. (in Ukrainian).

2. Honchar O.T. (2008). *Shchodennyky: U 3-kh t.* [Diaries: In 3 volumes] / uporyad., pidhot. tekstiv, ilyustr. materialu V.D.Honchar. 2-he vyd. Kyiv: Veselka. T. 2 (1968–1983). 607 s. (in Ukrainian).

3. Honchar O.T. (2008). *Shchodennyky: U 3-kh t.* [Diaries: In 3 volumes] / uporyad., pidhot. tekstiv, ilyustr. materialu V.D. Honchar. 2-he vyd. Kyiv: Veselka. T. 3 (1984–1995). 646 s. (in Ukrainian).

4. Dzyuba I.M. (1989). *U vsyakoho svoya dolya (Epizod iz stosunkiv Shevchenka zi slov"yanofilamy): Lit-krytych. Narys* [Everyone has their own destiny (Episode from Shevchenko's relations with Slavophiles): Lit-critical. Sketch]. K.: Rad. pys'mennyk. 371 s. (in Ukrainian).

5. Mykola RYABCHUK: «Ukrayintsi mayut' problemu tsinnisnoyi emansypatsiyi» [Mykola RYABCHUK: "Ukrainians have a problem of value emancipation"]. URL: <https://zbruc.eu/node/60693> (in Ukrainian).

6. Sverstyuk YE. (1970). *Sobor u ryshtovanni. Sobor u ryshtovanni, peredmovva Marka Antonovycha* [Cathedral in scaffolding. Cathedral in scaffolding, foreword by Mark Antonovich]. Persha Ukrayins'ka Drukarnya u Frantsiyi, Ukrayins'ke Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka. S.16-96. 174 s. (in Ukrainian).

7. *Khmel'nytsky Bohdan Zynovyy Mykha'ylovych* [Khmel'nitsky Bohdan Zinoviy Mikhailovich]. *Bol'shaya sovet-skaya éntsyklopedyya*. M., State Institute "Soviet Encyclopedia". OGIZ of the RSFSR. 1935. 816-818 (in Russian).

8. Shelest Petro. (2004). «*Spravzhniy sud istoriyi shche poperedu*»: *spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy* / P. Shelest; uporyad.: V. Baran, O. Mandebura ta in. ["The true court of history is still ahead": memories, diaries, documents, materials / P. Shelest; edited by: V. Baran, O. Mandebura and others]. K.: Heneza. 808 s. (in Ukrainian).

9. Rudnitsky L. (1989). Oles' Honchar: The Man and His Mission. *The Cathedral. A novel by Oles' Honchar. Translated from the Ukrainian by Yuri Tkach and Leonid Rudnytsky*. Washington – Philadelphia – Toronto. P. VII–XIII.

10. Thompson Ewa (2008). *Postkolonialne refleksje* [Postcolonial reflections]. *Porównania. Komparatystyka I studia postkolonialne*, vol. 5 str. 113–126. (in Polish).

DOI: [https:// doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.8](https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.8)
УДК 304(477)

Ірина Грабовська

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Центр українознавства філософського ф-ту,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

Лариса Наливайко

проректор, доктор юридичних наук, професор,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
м. Дніпро

ORCID: 0000-0002-7696-4223
Email: larysa-nalyvaiko@ukr.net

Микола Обушний

доктор політичних наук, професор,
директор Центру українознавства філософського ф-ту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-9121-5095
Email: mobushnyy@gmail.com

ГЕНДЕР В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКИХ ВИШІВ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНА СКЛАДОВА КОНФЛІКТИЗАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Анотація. У статті з позицій філософсько-світоглядного підходу аналізується питання викладання феміністичної та (або) гендерної проблематики у вищих навчальних закладах сучасної України. Автори ставлять за мету дослідити історію становлення гендерної освіти у вищій школі України; проаналізувати реальний стан гендерної освіти в українських вищих навчальних закладах; з'ясувати існуючі проблеми та виявити перспективи розвитку даного процесу в Україні, а також осмислити його конфліктизуючу/деконфліктизуючу роль у реальних соціальних процесах українського сьогодення. Для поглибленого осмислення проблеми до опитування з приводу необхідності/непотрібності викладання феміністичної та гендерної проблематики у вузах було залучено групу студентів-політологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Авторами статті охарактеризовано ставлення студентської молоді до вказаної проблематики та виявлено деякі конфліктизуючі моменти у позиції щодо викладання даного предмета в університеті. Зокрема, і з позиції релігійної орієнтованості деяких представників молодіжного студентського середовища. Що, зрештою, було досить очікуваною реакцією. Загалом, на основі проведеного тестування, зроблено висновок щодо необхідності гендеризації вузівської освіти в Україні як невід'ємної складової євроінтеграційного процесу. А також виявлено зацікавленість молоді даною тематикою, що є вагомим аргументом на користь її викладання у вузах країни. У той же час авторами статті наголошено на необхідності відслідковування всіх новітніх тенденцій процесу гендеризації, які протікають у західному світі та оцінюванні придатності імплементації їх досягнень та практик в життя українського соціуму.

Ключові слова: вища освіта в Україні, філософсько-світоглядний аналіз, гендеризація освіти, студентська спільнота, феміністичні/гендерні студії, конфліктизаційна проблематика.

Iryna Grabovska

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Larysa Nalyvaiko

Prorector, Doctor of Juridical Sciences,
Professor. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs of Dnipro

Mykola Obushnyi

Doctor of Political Science, Professor,
Chef Research Associate of the Center of Ukrainian Studies,
Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv

GENDER IN THE EDUCATIONAL PROCESS AT UKRAINIAN HIGH SCHOOLS AS PHILOSOPHICAL AND WORLD-VIEW COMPONENT OF CONFLICT STUDIES

Abstract. *Ukraine's Euro-civilization choice, which took place as a result of the Revolution of Dignity, posed a number of challenges to Ukrainian society, without adequate answers to which EU accession will remain a rather distant prospect for Ukrainians.*

One of such challenges is the genderization of the social life of Ukrainians, in particular in the field of education, which presupposes, first of all, the formation of a gender-sensitive space for the existence of the country's citizens; mass involvement of Ukrainian women in all spheres of society on an equal footing with men and the creation of equal opportunities for this. The philosophy of this process is to recognize as the greatest value of human capital, existing in the form of two social sexes (gender) - female and male - with different life experiences, differences and personal strategies of self-realization.

The article analyzes, among other, the issue of teaching feminist and (or) gender issues in higher educational institutions of modern Ukraine from the standpoint of philosophical and worldview approach. The author aim is to investigate the real state of gender education in Ukrainian higher education institutions, to analyze the existing problems and identify prospects for the development of this process in Ukraine. A group of political science students from the Taras Shevchenko National University of Kyiv was involved in an in-depth survey of the need / no need to teach feminist and gender issues in universities. It was concluded that exist the need of genderization higher education in Ukraine as an integral part of the Euro-integration process.

Key words: *higher education in Ukraine, philosophical and worldview analysis, genderization of education, student community, feminist / gender studies, conflict issues.*

Вступ. Євроцивілізаційний вибір України, який відбувся внаслідок Революції Гідності, поставив український соціум перед цілою низкою викликів, без адекватних відповідей на які вступ до ЄС залишиться для українців досить віддаленою перспективою.

Одним із таких викликів є гендеризація суспільного життя українців, зокрема і сфери освіти, що передбачає, насамперед, формування гендерно-сенситивного простору існування громадян країни; масове задіяння українського жіноцтва у всіх сферах життєдіяльності соціуму нарівні із чоловіками та створення для цього рівних можливостей. Філософія даного процесу полягає у визнанні як найбільшої цінності саме людського капіталу, існуючого у формі двох соціальних статей (гендерів) – жіночого та чоловічого – з різними життєвими досвідами, відмінностями та особистісними стратегіями самореалізації.

Знаний вітчизняний філософ Сергій Кримський, роздумуючи над причинами активного зростання значимості жіноцтва, казав: «Питання про те, які

філософські підстави оцінки майбутнього жіночого фактора в XXI столітті — це, по суті, питання про майбутнє людства. Справа в тому, що, за сучасними даними, все людство рухається до того стану, якого вже досягли жінки. Жінка випередила в антропологічному відношенні розвиток людства: середня тривалість її життя довша, ніж у чоловіка, вона легше переносить холод, голод, хвороби, біль і т.п. Це більш стійкий організм, більш стійка система. Адаже саме в цьому напрямі рухається антропологічна еволюція. Але справа не тільки в цьому. Я хочу сказати трошки про інше: справа в тому, що жінка часто була і залишається символом вітальності, тобто символом життєвості. Це завжди було, має еволюційне обґрунтування, і саме з цього боку роль і справа жінки будуть посилюватися» [1].

Все частіше у науковій аналітиці звучать думки про те, що успішність суспільств розвиненого світу забезпечується у тому числі і радикальною зміною гендерних ролей у соціумі. А визнання гендеру як ідентифікаційної характеристики нарівні із расою, етнічністю, національністю та класовістю є ознакою

того, що розвинений світ здатен адекватно сприймати зміни, які відбуваються у ньому.

Варто зазначити, що процес вироблення новітніх підходів до розуміння рольового розподілу між статями має вже досить довгу історію, зокрема і як історію становлення та розвитку фемінізму у світі.

Сучасні дослідники-економісти прийшли до висновку, що «гендерна нерівність виступає не лише свідченням низького рівня соціального розвитку певної країни, дискримінаційним індикатором організації внутрішнього соціокультурного середовища, а й чинником економічного пригнічення, своєрідним "інгібітором" прогресивних суспільно-економічних перетворень, властивих глобалізаційній економіці... Тобто, наявність проявів гендерної нерівності обумовлює негативні наслідки для економіки на мікро- та макрорівнях» [5, с. 33].

Одним із найефективніших способів створення адекватних відповідей на сучасні цивілізаційні виклики, безумовно, є відповідним чином спрямована та організована освіта, зокрема, вища. Особливо така, яка не обмежується чисто вузько спрямованою професійною підготовкою спеціаліста, а включає в себе виховання особистості з певною світоглядною настановою та власною стратегією цілісної самореалізації [2].

Зрештою, саме це і передбачає в ідеальному варіанті університетська освіта. Не можна не погодитись із думкою, що «на сучасному етапі суспільного розвитку заклади освіти стали одними з основних засобів досягнення гендерної демократії. Європейська інтеграція – нині головний пріоритет зовнішньої політики України, а гендерна рівність – одна з умов її вступу до Європейського Союзу. Тому гендерний підхід у педагогіці необхідний для вирішення ряду соціальних та демографічних проблем і визнання України як розвинутої демократичної держави» [8, с. 16].

Виклад основного матеріалу. В Україні сьогодні існують всі правові підстави для впровадження гендерної освіти у вищі навчальні заклади країни. Насамперед це наступні документи: Закон «Про вищу освіту» [12]; Програма «Освіта: гендерний вимір – 2021» [14]; Національна доповідь Уряду України 2017 р. «Цілі сталого розвитку України 2016-2030» [13]. Базовим також є документ Ради Європи 2018 р. «Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки» [9]. При характеристиці реальної ситуації з гендерною освітою в Україні можна погодитись із думкою дослідниці О. Гривкової про те, що «...на сьогоднішній день зафіксовані позитивні зрушення на державному рівні України стосовно імплементації гендерно-орієнтованого підходу в національну освітню політику, проте ухвалені документи мають декларативний характер та не містять норм прямої дії. У сучасній Україні гендерно-орієнтована освіта знаходиться у процесі формування, а впровадження гендерної складової в систему освіти в цілому та у вищу педагогічну освіту зокрема відбувається дискретно, здебільшого в

зкладах соціально-гуманітарного профілю, завдяки діяльності та ентузіазму окремих викладачок та викладачів, за ініціативи громадських спілок та за підтримки міжнародних організацій. Найбільш розробленими курсами гендерно-орієнтованої спрямованості серед дисциплін, що забезпечують професійну підготовку вчителів, є курси соціально-гуманітарного спрямування. ...Ідея популяризації гендерно-орієнтованого підходу дуже невпевнено та повільно розглядається в контексті так званих SNEM-дисциплін (наука, технології, інженерії, математика)» [3, с. 227-228].

До того ж сучасна Україна зіштовхнулася зі специфічними викликами у плані гендеризації життя (під процесом гендеризації маємо на увазі створення чутливого до гендерних проблем середовища життєдіяльності соціуму, насамперед, розуміння того, що жінки та чоловіки діють у соціумах відповідно до своїх гендерних ролей, які у свою чергу є соціально сконструйованими, а не вродженими) як спільноти загалом, так і вищої освіти. І ця специфіка полягає у тому, що, з одного боку, є конкретні вимоги щодо розвитку суспільства рівних можливостей та показника гендерного розвитку людини (ГРЛ), без виконання яких країна не може претендувати на входження до ЄС, з іншого ж боку українська спільнота (принаймні її інтелектуальна частина) завдяки глобальній мережі інтернет активно залучається до теперішніх дискусій довкола ліберальних цінностей та світоглядних настанов. У сучасному західному світі наростає спротив з боку частини знаних інтелектуалів так званих «диктатурі меншості», до якої зараховуються і феміністки/ти та гендеристки/ти як сучасні носії емансипантських ідей та відповідної філософії. Зрештою, наростає активний спротив усьому надбанню постмодерну аж до його повного заперечення, як то зроблено одним із видатних науковців та філософів нашого часу Ноамом Хомскі (Чомскі), який вважає, що постмодернізм з його ідеями приналежностей не має сенсу, оскільки, на думку науковця, нічого нового не додає до емпіричного та аналітичного знання про світ, не здатен виявити його закономірностей, отже є «фантомним» знанням. Авторитет Н. Хомскі настільки великий у світі західної науки, що його критичне ставлення до постмодернізму загалом та гендерних досліджень зокрема знаходить чимало прихильників [18].

Не меншу популярність отримала і позиція психіатра-клініциста і вченого, професора Торонтського університету Джордана Пітерсона, який активно виступає проти зміни традиційних жіночо-чоловічих ролей. Ці ролі, на його думку, «приписані» людині її біологічною статтю. Ніякого гендеру не існує, є жіноча та чоловіча сексуальності. І ці сексуальності досить сильно відрізняються, що задано людському видові природою [Див., напр.: 19]. Д. Пітерсон вважає, що фемінізм – це чиста ідеологія лівого ґатунку, тому вона шкідлива і її варто вилучити із вузівського освітнього простору як у вигляді «жіночих дисциплін» (так пан професор часто називає гендерні дослідження, уникаючи вживати

сам термін «гендерні студії»), так і власне феміністичних досліджень. «"Жіночі дисципліни" і всі етнічні та расові дисципліни повинні щезнути з вузів, - стверджує професор Д. Пітерсон, - бо вони як частина неомарксизму та постмодернізму ведуть до розподілу людей за класовою, етнічною, сексуальною ознакою, формуючи недоброзичливість у людському суспільстві. Я виступаю як антидот проти групових ідентичностей, захищаючи окрему особистість та її право бути собою» [6].

Зрештою, у подібних до вище наведених сенсуалістських ідей немає нічого принципово нового. На нашу думку, сучасні західні суспільства «втомилися» від активності квір-теоретиків та наступу ЛГБТ-спільнот, сприймаючи їхній довготривалий демарш та наступ на традиційні цінності як обмеження власної свободи, тобто, свободи більшості. До того ж дуже часто цю частину гендерної аналітики та гендерного активізму сприймають за ціле, зводячи до цієї частини усі феміністські практики та гендерні дослідження загалом. Проте, це є помилкою і нічим іншим як підміною понять і сенсів. Звідси і застрашування «гомо диктатурою», і застороги проти «диктатури меншості»/«тиранії меншості», і характеристики типу «фашизоїдних маргіналів». Проте, як видається, такий процес є достатньо адекватним та навіть частково позитивним, коли він не переходить на позицію агресивного відкидання усього, що було досягнуто, наприклад, фемінізмом та гендеристикою Заходу. Реакція консерваторів, у тому числі і науковців-консерваторів, на нашу думку, вводить процес гендеризації цивілізованих суспільств у певне раціонально збалансоване русло, не відкидаючи його як такий. Такий процес дозволяє залишити у практичному вжитку найбільш перспективні та справді нові теоретичні розробки, надаючи їм легітимності. Це стосується напряму і перегляду об'єму та якості «гендерних» дисциплін і досліджень у вузах ЄС та США. Як відомо, сьогодні фактично у кожному вищому навчальному закладі вказаних країн жіночі/гендерні/феміністичні студії як міждисциплінарні обов'язково представлені.

З іншого ж боку варто визнати, що не існує на сьогодні жодного розвинутого наукового напрямку, окрім феміністичних та гендерних студій, який би настільки повно і всебічно розглядав хоча б проблему масової зміни ролей і становища жінок, а разом з тим і чоловіків, у сучасному світі, вивчаючи їх саме як гендерно визначених суб'єктів соціальної дії. До того ж перспективним є осмислення процесу гендеризації як свого роду філософської проблеми, що дозволить осмислювати її в контексті загального цілого у розвиткові сучасних спільнот. Необхідно підтримати той поворот до єдності філософії і науки, який сьогодні почав відмічатись у західному науковому дискурсі. Варто погодитись із наступним твердженням низки науковців: «Не дивлячись на тісні історичні зв'язки між наукою та філософією, сучасні вчені часто сприймають філософію як зовсім відмінну від науки та навіть

протилежну їй. Ми стверджуємо тут, що, навпаки, філософія може мати важливий і продуктивний вплив на науку» [20]. І далі: «...внесок філософії може приймати як мінімум чотири форми: роз'яснення наукових концепцій, критична оцінка наукових гіпотез або методів, формування нових концепцій і теорій та розвиток діалогу між різними науками, а також між наукою і суспільством» [там само]. Автори даної статті повністю солідаризуються із даною позицією щодо співвідношення філософії та сучасної науки.

Окремою серйозною темою для української соціогуманітаристики у даному контексті є впливи на голови українського студентства, особливо віруючої частини, «рускоміровських скреп», з їхньою відвертою домостроївською риторикою, агресивністю та стереотипізацією взаємин жінок і чоловіків. Як відомо, однією із позицій ідеології «руського міра» є засудження «неправильних» стосунків між жінками і чоловіками Заходу, тобто, відкидання паритетної демократії загалом.

У зв'язку із вище описаною ситуацією виникає досить складна проблема для українських вишів, де, з одного боку, фактично відсутні гендерні дисципліни, а з іншого є спокуса, пославшись на зростання антигендерних настроїв у цивілізованому світі, і собі відмовитись від їхнього викладання. Небезпека тут полягає у тому, що навіть ще не пройшовши шлях, який пройшли розвинені суспільства, український соціум може відмовитися від нього. Насамперед, це буде знову відхиленням від спільного європейського дискурсу і чергова втрата можливості говорити з цивілізованим світом однією мовою, у тому числі і науковою. Зрештою, не важко зрозуміти, що «ситуація із гендером» у західному світі розвивається по спіралі у відповідності до діалектичного принципу, надаючи процесові гендеризації життя вказаних спільнот логічно обумовлених раціональних форм. Адже «прогрес культури рухається через полярність раціонального і нераціонального, характеризує драматичний вузол розуму і волі, чуттєвості та інтелекту, – зазначав С. Кримський. – Історія може розв'язувати драму ідей та пристрастей, орієнтуючи культуру за тією чи іншою проекцією людської сутності. Тоді в культурно-історичному процесі і виникають колізії між напрямками раціонального чи нераціонального забарвлення» [4, с. 313]. Небезпека ж відкидання незасвоєного досвіду, який може бути безумовно корисним, лишає спільноту можливості переходу на вищу стадію розвитку. Так само як і просте наслідування без наповнення процесу власним досвідом призводить до створення інтелектуально пустих форм, а звідси формується і нездатність на адекватні відповіді при спробі відреагувати на виникаючі серйозні життєві виклики. Адже на сьогодні можна вже повністю обґрунтовано вести мову про історію розвитку фемінізму/гендеристики як теорії і практики в контексті дослідження суспільних процесів на українських землях.

І хто ж, як не школа, як середня, так і особливо вища, повинна формувати навиків і здатність адекватно діяти на основі правильної оцінки існуючих реалій. Дослідниця В. Пивовар справедливо зазначає: «Критичні педагоги (А. Альтюссер, П. Бордо, Б. Бернштейн, А. Грамши) велику увагу приділяють можливості подолати стереотипи та привести суспільство до нових більш справедливих відносин. На їхню думку, «школа повинна бути джерелом соціальної трансформації та емансипації»... Критична педагогіка мала на меті перебороти нерівність і несправедливість у системі освіти [8, с. 18].

Усе ще актуальним для гендерної освіти у всьому світі та Україні зокрема є подолання традиційних стереотипів щодо ролі жінок та чоловіків. Ці стереотипи вже є радикально неактуальними у сучасному світі і, як зазначають вчені-економісти, негативно впливають на розвиток економік конкретних країн. «...в історичному аспекті, виникнення багатьох країн базується на консервативній буржуазній філософії, – зазначає Н.М. Куцмус, – для якої традиційною точкою тяжіння є розмежування ролей чоловіків та жінок у суспільному житті країни. Тому на сучасному етапі світового економічного розвитку для багатьох країн все ще актуальною проблемою у гендерній площині є руйнування традиційної соціальної ієрархії між чоловіками та жінками, існування якої забезпечується завдяки консервативній інституціоналізації гендерної диференціації» [5, с. 32].

І такий перехід має відбутися не заради самого процесу, а заради створення нових ефективних стимулів для всебічного розвитку спільнот. Саме така філософія була закладена і в «Цілях Тисячоліття», висунутих ООН та прийнятих Україною. Адже жінки сьогодні, особливо у розвинених країнах, складають не меншість населення, а реальну більшість, достатньо добре освічену, професійно підготовлену та активну. Філософія гендерного мейнстрімінгу як раз і базується на принципі використання потенціалів двох основних гендерів як рівних та рівноправних для ефективного розвитку спільнот.

У контексті усього вище викладеного варто проаналізувати стан гендерної освіти в українських вишах та ставлення до неї самого студентства України.

Отже, **метою** даної розвідки є філософсько-світоглядний аналіз реального стану гендерної освіти в українських вищих навчальних закладах; виявлення реальних проблем та перспектив даного процесу в Україні, а також осмислення результатів опитування щодо ставлення сучасного студентства до гендерної проблематики, її конфліктизуючої/деконфліктизуючої ролі в житті української молоді.

У заявленому вище аспекті саме філософський підхід, на нашу думку, дозволить ширше поглянути на конкретну проблему як на частину загального трансформаційного процесу, який відбувається в

українському постколоніальному соціумі на даному етапі його розвитку і визначається вибором спільного майбутнього з країнами Євросоюзу. Адже, як писав А. Енштейн у листі до Р. Торнтону 1944 р. «знання історичного і філософського фону дає таку незалежність від забобонів його покоління, від яких страждає більшість вчених. Ця незалежність, створена філософським розумінням, є, на мій погляд, знаком розрізнення між простим ремісником чи спеціалістом та справжнім пошукувачем істини» [Цит. за: 20].

У сучасній Україні інституалізація гендерної освіти відбувається через створення кафедр та гендерних центрів при низці університетів країни. Залучення гендерного компонента в освітній процес спрощується завдяки тому, що самі ці дослідження мають міждисциплінарний характер, отже, досить просто і логічно можуть бути залучені до основного курсу при викладанні, наприклад, соціології, психології, історії, літературознавства, мистецтвознавства, культурології і, звичайно, філософії.

Існують вже і певні напрацювання у дослідженні впровадження гендерного компонента у виші країни. Як зазначає науковиця О. Ярош, «ресурсом для розвитку гендерної теорії й практики стали кафедри гендерних студій, що з'явилися в Україні вперше в 2010 р. у п'яти вищих навчальних закладах (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Національний університет «Острозька академія», Сумський державний педагогічний університет та кафедра Університету менеджменту освіти). Створення кафедр стало результатом конкурсу, що був проведений Програмою розвитку ООН за фінансової підтримки Європейського Союзу і є результатом міжнародної допомоги» [17, с. 97].

Проте, існування повноцінних кафедр із гендерної тематикою – це на сьогодні рідкісне явище для України, як і десять років тому, коли вони з'явилися завдяки підтримці ПРООН. В основному ж гендерна та феміністична проблематика викладається як дисципліна за вибором студентів, що, у свою чергу, призводить до малої охопленості цієї тематикою студентської аудиторії. Як правило студенти із зацікавленням слухають лекції із вказаної проблематики та приймають найактивнішу участь у обговоренні гендерних проблем на практичних заняттях. Але ставлення до гендерних дисциплін у вишах як з боку викладачів, так і з боку студентства залишається неоднозначним.

Так авторами даної розвідки було проведено спеціальне тест-опитування серед студентів-політологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Одним із центральних було поставлено питання «Чи потрібно Вам як майбутньому спеціалісту-політологу знання з феміністичної та гендерної проблематики? Якщо «так», то чому? Якщо «ні», то чому?» Не претендуючи

на певні наукові узагальнення, все ж нам здається, що подібне опитування студентства дає можливість оцінити настрої щодо гендерної проблематики і фемінізму, потрібності/непотрібності їхнього викладання в середовищі студентства центрального вузу України та ще й «елітної» спеціалізації – політологія. Зрештою, саме так, як майбутню інтелектуальну та політичну еліту, сприймають себе самі ці представники студентства.

Отже серед 27 тих, хто надав відповіді на поставлені запитання, 16 майбутніх політологів вважають, що знання з феміністичної та гендерної проблематики їм потрібні чи то у вигляді окремого курсу за вибором, чи як частина у загальному курсі інших профільних дисциплін. Серед опитуваних – 12 жінок та 15 чоловіків. Як і слід було очікувати, орієнтуючись на попередній досвід подібних опитувань в інших аудиторіях серед студентства гуманітарних факультетів вузів, абсолютна більшість жіноцтва підтримує необхідність отримання знання на рівні існуючих наукових досліджень із феміністичної та гендерної проблематики. А саме, 11 студенток із 12 відповіли ствердно на запитання «Чи потрібно викладати курси із феміністичної/гендерної проблематики в вишах?». Серед студентів чоловічої статі показник позитивних відповідей значно нижчий – 10 із 15 чоловіків-майбутніх політологів вважають, що гендерні дисципліни не повинні викладатись політологам в університеті.

Цікавою є мотиваційна основа для вивчення курсу з гендерної тематики. Двоє студентів зазначають, що це маловідома українцям проблематика, але широко відома у Євросоюзі, тому їм це потрібно знати детальніше, щоб бути у курсі циркулюючих у розвинених суспільствах ідей. Слушно наголошується, що політолог не може не знати подібних речей не тільки тому, що Україна прагне стати частиною ЄС, але і тому, що професіонал у галузі політології неможливий поза знанням, актуальним у сучасному світі. У той же час, інші вважають, що якраз гендерна і феміністична тематика фактично у всіх на слуху. Вона безперервно обговорюється у ЗМІ та соцмережах. І хоча фемінізм для України не актуальний, на думку опитованого, політолог повинен рахуватися і глибше знати те, що цікавить багатьох людей, особливо ж сучасну молодь. Безумовно, і у цій позиції є певна логіка, попри твердження про неактуальність фемінізму для України, що, безумовно, пов'язано з існуючими стереотипами українського соціуму. Адже і до цього часу нерідко можна зустріти твердження на рівні масової свідомості про те, що в українців існувала завжди і існує зараз «вроджена» рівність статей. Така позиція, на нашу думку, є доброю підставою для обговорення наукових досліджень у цій сфері в студентських аудиторіях університетів і виявлення реального стану речей. До того ж політолог повинен володіти інформацією, наприклад, про гендерну (паритетну) демократію як «винахід» модерного Заходу на рівні існуючої широкої бази міжнародних

подій, документів та рішень, напрацьованих у сучасному цивілізованому світі. Без таких знань політолог навряд чи може вважатись професіоналом у власній галузі. Ще однією мотиваційною підставою для гендерних курсів, на думку студентів-політологів, є потреба оцінити власний досвід у взаємодії статей, спираючись на наукове бачення проблеми. І така мотивація, на нашу думку, має право на існування та «працює» на позитивне вирішення питання щодо необхідності гендеризації вищої освіти в Україні.

Що ж стосується негативних відповідей на наведене вище запитання, то тут опитуваними наводяться такі думки: гендерна проблематика не має права на викладання у вузі, бо це надумана проблема, псевдонаука; фемінізм – це шкідлива ліво-комуністична ідеологія. І в той же час стверджується, що «проблематика є породженням дегенеративної ліволіберальної парадигми». Далі: «ні», бо ця тема надто роздута сьогодні; «тема фемінізму не повинна викладатись зараз, оскільки наше суспільство геть не готове до її вивчення»; ознайомлення з цими течіями розкриє погляди виключно західноєвропейських вчених і політиків, а тому є високий ризик того, що це знання нав'яже нам певну думку та буде не об'єктивним, що для ЗВО не є допустимим. Негативне ставлення мотивується і тим, що начебто «сподіватись на критичне викладання феміністичної та гендерної теорій марно». І нарешті: «ні», бо це не актуально й не цікаво для політологів, тобто, ще і до цього часу в головах деяких молодих людей відтворюється, фактично, знаменитий советський принцип, а саме: «не знаю, не читав, але засуджую!».

Як бачимо, групою опитаних студентів-політологів висловлені радикально протилежні погляди на проблему викладання феміністичної/гендерної проблематики в університеті. І все ж при усій своїй обмеженості та частковості, навіть такий експеримент дає право зробити певні висновки. А саме: гендерна освіта в вузах України таки потрібна, і не лише тому, що більшість молодих майбутніх спеціалістів висловились «за». Насамперед тому, що і з позитивних відповідей, і з негативних витікає, що проблема таки реальна, вона «на слуху» і варто би майбутній еліті у ній розбиратись на науковому рівні та на рівні сучасних політик і практик, існуючих у цивілізованому світі. До того ж такі курси можуть справді допомогти молодій людині розібратись у власних стосунках із оточуючими, проаналізувавши їхнє гендерно-рольове наповнення. Не кажучи вже про те, що, наприклад, спеціаліст-політолог повинен бути в курсі всіх найактуальніших ідейних течій сучасності та практик, які втілюють їх у життя. Варто би було також орієнтуватися у тому, як процес створення гендерно-сенситивного соціуму протікає в теперішній Україні. А тут є над чим замислитись і що проаналізувати.

Фактично сьогодні «гендеризація за євразразком» успішно й ефективно проходить лише у Збройних Силах України, перед якими стоїть

завдання досягнення стандартів НАТО, оскільки українське суспільство вже доросло до розуміння необхідності приєднання до Північно-Атлантичного Альянсу. А як відомо, гендерна складова є на сучасному етапі невід'ємною частиною реформування НАТО. Процес гендеризації діяльності Альянсу базується на цілій низці Резолюцій Ради Безпеки ООН щодо жінок, миру та безпеки. Зокрема, це наступні Резолюції: 1325, 1820, 1888, 1889, 1960, 2106, 2122, 2422, 2467, 2493.

Керуючись цими документами та застосовуючи практичний досвід НАТО, ЗСУ сьогодні активно реформуються у гендерному плані (на сьогодні 11% особового складу української армії складають жінки). І, звичайно, мова повинна йти і про гендерну освіту командного і рядового складу Збройних сил України, щоб подолати діючі стереотипи масової свідомості, бо «на практиці ми бачимо, що сприйняття жінкової війни ще не досягло центральних частин свідомості громадян...» [7, с. 125]. І це ще м'яко сказано.

Один із найвідоміших та найцікавіших філософів історії сучасності Ю.Н. Харарі виписав чотири основних вимоги до сучасної школи. Вона повинна виробити здатність до: 1) критичного мислення; 2) комунікації; 3) колективної роботи; 4) креативності [15, с. 322]. Як бачимо, ці вимоги цілком стосуються і вищої школи як соціального інституту. Якщо послугоуватись вказаними настановами, варто визнати, що найефективніше вони зможуть бути реалізовані через взаємодію, наприклад, в студентських аудиторіях чоловічої та жіночої частини. Здатність до продуктивної комунікації та результативної колективної роботи спиратиметься на взаємодоповнюваності різних досвідів цих двох гендерів, створюючи реальні підстави для креативного вирішення завдань. Вища школа таким чином виховувала б у майбутніх спеціалістів здатність та прагнення до командної роботи, здатної значно підвищити ефективність пророблених завдань. Цікаву думку з цього приводу висловив М. Ступак: «Вас дратує слово «гендер»? Сподіваюся,... ви погодитесь зі мною, що важко пояснити, як можна боротися за рівність за расовими, національними, релігійними ознаками й ігнорувати можливість досягти рівноправ'я за ознакою статі. «У нас цієї проблеми немає!» — вигукнете ви обурено. «Це все придумали європейці, які вже з жиру казяться і не знають, чим би ще зайнятися!». Але де ви бачили європейця, який викидає гроші на вітер, займаючись проблемами, яких «не існує»? Чи не варто задуматися, а що як гендерна рівність, яку вони так активно відстоюють, — це одна із складових їхнього успіху?» [11, с. 10].

Сьогодні в освітньому просторі України поступово усталюється думка про те, що «...підготовка фахівців із педагогіки, психології, політології, історії, права, соціології та ін., неможлива без імплементації гендерної складової». І це має стати стійким переконанням, переставши врешті-решт бути дискусійним питанням [17, с. 98]. Як

вказують науковці, сьогодні вже є в Україні певний позитивний досвід і у функціонування гендерних Центрів при вузах України, які дозволяють реформувати освіту у напрямках толерантності, рівності та гуманізму [10]. Додамо, розвивати новітні напрямки інтелектуальної складової соціуму. А, як зазначав філософ В. Шинкарук, «сукупний інтелект нації — могутня сила, здатна творити нове мислення, а також ціннісне поле суспільної життєдіяльності. Адже найважливішим призначенням інтелектуальної культури є продукування таких смислів, втілення котрих призводить до самоактуалізації як кожної окремої особистості, так і суспільства, усіх його інституцій. Без такої самоактуалізації не можуть бути вироблені й утверджені нові парадигми національної самоорганізації та державного життя» [16, с. 250].

Висновки. *Із усього вище викладеного можна зробити висновок, що гендеризація суспільного життя в сучасній Україні, як і розвиток гендерної освіти на базі вищих навчальних закладів країни, носить половинчастий характер. З одного боку відбуваються позитивні зміни у плані зміни світоглядних настанов українського соціуму щодо ролі жіноцтва, що особливо помітно у трансформації Збройних Сил України у відповідності до основних положень та вимог НАТО; змінюється філософська парадигма щодо цінності та потенціалу кожного з двох основних гендерів як суб'єктів трансформаційних процесів в постколоніальному соціумі; напрацьовується позитивний досвід введення гендерної освіти у вузи України. У той же час процес гендеризації усіх сфер життя українського соціуму наштовхується на відчутний спротив з боку консервативних сил суспільства, зокрема, традиційних церков, що посилює конфліктні настрої в соціумі. Суперечливість виникає також під впливом низки зовнішніх чинників, зокрема, «русскоміровських скреп», а також перегляду низки ціннісних установок, домінуючих у західних ліберально-демократичних соціумах. За оцінкою студентів-політологів центрального столичного університету України гендерна освіта як і загалом гендеризація суспільного життя в країні розцінюється як процес загалом потрібний та позитивний, що вселяє певний оптимізм, оскільки, як показує досвід розвинених країн Заходу, задіяння усього гендерного потенціалу позитивно впливає не лише на економічний розквіт країни, але і на рівень взаємодії в соціумі, що сприяє підвищенню його життєздатності та ефективності, поглиблюючи деконфліктизаційний потенціал спільноти.*

1. XXI століття — і нова філософія ролі жінки. *Інтерв'ю з філософом Сергієм Кримським.* URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/xxi-stolittya-i-nova-filosofiya-rol-i-zhinki-vash-prognoz-0>

2. Гривкова О. Гендерно-орієнтована спрямованість професійної підготовки вчителів в

університетах Німеччини (на прикладі Гете Університету). *Вісник Глухівського нац.пед.ун-ту ім. Олександра Довженка*, 2018, №2(37), с. 260-266.

3. Гривкова О. Професійна підготовка учителів на засадах гендерної педагогіки в університетах Німеччини. Дисертація на здоб.наук.ступ.канд. пед.наук за спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. К., 2019, 418 с. (з додатками).

4. Кримський С. Нова раціональність – утвердження духовності. *Філософські діалоги'2016. Історія та сучасність у наукових роздумах Інституту філософії (до 70-річного ювілею). Зб.наук.праць. Випуск 11-12.* К., 2016, с. 213-230.

5. Куцмус Н.М. Методологічні особливості «гендеризації» процесу економічного розвитку». *Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал*, 2012, №7 [33], с. 31-36.

6. Напряженное Интервью с Крайне Левоу Ведущей / Джордан Питерсон на Русском. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6slzRRQamiQ>

7. Наливайко Л.Р., Нестерова, К.Ю. Проблема правового статусу жінок, що несуть військову службу в Україні, в аспекті гендеризації. *Право і суспільство*, 2018, №1, с. 123-127.

8. Пивовар В. Становлення гендерного підходу в освіті на основі феміністської педагогіки. *Гендерна парадигма освітнього простору*, 2017, №6, с. 16-20.

9. Рада Європи. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gender-...>

10. Рассказова О., Чернецька Ю., Олимпченко О. Діяльність осередків гендерної освіти як умова імплементації гендерного компонента в освіту: досвід роботи ЦГО ХГПА. *Гендерна парадигма освітнього простору*, 2016, №3/4, с. 165-172.

11. Ступак М. Гіркий присмак, або Роздуми про гендер в освіті. *Гендерний педагогічний альманах. Харків*, 2017, с. 10-11.

12. Україна. Верховна Рада. Закон. 2014. *Про вищу освіту*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

13. Україна. Національна доповідь Уряду України. 2017. *Цілі сталого розвитку України 2016-2030*. URL: <https://www.un.org.ua/tsili...>

14. Урядовий портал. 2018. *Про схвалення стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти «Освіта: гендерний вимір – 2021»*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/...ivanna-klimpush-cincadze>

15. Харарі Ю. Н.. 21 урок для 21 століття. Київ, 2018. 416 с.

16. Шинкарук В. «Розмірковуючи про ситуацію...». *Філософські діалоги'2017. Традиції та новації в наукових розвідках Інституту філософії (до 70-річного ювілею). Зб.наук.праць. Випуск 13-14.* К., 2017, с. 248-269.

17. Ярош О. Упровадження гендерних підходів у політологічні навчальні дисципліни. *Гендерна парадигма освітнього простору*, 2017, №6, с. 96-98.

18. Bazargani, D.T., Larsari, V.N. 2015. "Postmodernism": Is the Contemporary State of Affairs Correctly Described as 'Postmodern'? *Journal of Social Issues & Humanities*, vol. 3, iss. 1, 89–96.

19. Jordan Peterson debate on the gender pay gap, campus protests and postmodernism URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aMcjxSThD54>

20. Laplane, L., Mantovani, P., Adolphs, R., Chang, H., Mantovani, A., McFall-Ngai, M., Rovelli, C., Sober, E., Pradeu T. 2019. Opinion: Why science needs philosophy? *PNAS*. March 5, 116 (10), 3948-3952. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1900357116>

References

1. XXI stolittia — i nova filozofia roli zhinky. *Interviu z filozofom Serhiem Krymskym [XXI century - and a new philosophy of the role of women. Interview with philosopher Serhiy Krymsky]*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/xxi-stolittya-i-nova-filozofiya-rol-i-zhinki-vash-prognoz-0> (in Ukrainian).

2. Hryvkova, O. (2018). *Henderno-orientovana spriamovanist profesiinoi pidhotovky vchyteliv v universytetakh Nimechchyny (na prykladi Hete Universytetu)* [Gender-oriented orientation of teacher training in German universities (on the example of Goethe University)]. *Visnyk Hlukhivskoho nats.ped.un-tu im. Oleksandra Dovzhenka, №2(37)*, 260-266 (in Ukrainian).

3. Hryvkova, O. (2019). *Profesiina pidhotovka uchyteliv na zasadakh hendernoї pedahohiky v universytetakh Nimechchyny* [Professional training of teachers on the basis of gender pedagogy in German universities]. *Dysertatsiia na zdob.nauk.stup.kand. ped..nauk za spets. 13.00.04 – teoriia i metodyka profesiinoi osvity. K., 418 s. (z dodatkami)* (in Ukrainian).

4. Krymskyi, S. (2016). *Nova ratsionalnist – utverdzhennia dukhovnosti* [The new rationality is the assertion of spirituality]. *Filozofski dialohy'2016. Istoriia ta suchasnist u naukovykh rozmyslakh Instytutu filozofii (do 70-richnoho yuvileiu). Zb.nauk.prats. Vypusk 11-12.* K., 213-230 (in Ukrainian).

5. Kutsmus, N.M. (2012). *Metodolohichni osoblyvosti "henderyzatsii" protsesu ekonomichnoho rozvytku* [Methodological features of "genderization" of the process of economic development "]. *Innovatsiina ekonomika. Vseukrainskyi naukovy-vyrobnychiy zhurnal, №7 [33]*, 31-36 (in Ukrainian).

6. *Napriazhennoe Interv'ju s Krajne Levoj Vedushhej/Dzhordan Piterson na Russkom* [Intense Interview with Extreme Left Host / Jordan Peterson in Russian]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6slzRRQamiQ> (in Russian).

7. Nalyvaiko, L.R., Nesterova, K.Iu. (2018). *Problema pravovoho statusu zhinok. shcho nesut viiskovu sluzhbu v Ukraini, v aspekti henderyzatsii* [The problem of the legal status of women. serving in the military in Ukraine, in terms of genderization. Pravo i suspilstvo, №1, 123-127 (in Ukrainian).

8. Pyvovar, V. (2017). *Stanovlennia hendernoho pidkhotu v osviti na osnovi feministскоi pedahohiky* [The problem of the legal status of women. serving in the military in Ukraine, in terms of genderization]. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*, №6, 16-20 (in Ukrainian).
9. Rada Yevropy. (2018). *Stratehiia hendernoї rivnosti Rady Yevropy na 2018-2023 roky* [Council of Europe Gender Equality Strategy for 2018-2023]. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gender-...> (in Ukrainian).
10. Rasskazova, O., Chernetska, Yu., Onypchenko, O. (2016). *Diiialnist oseredkiv hendernoї osvity yak umova implementatsii hendernoho komponenta v osvitu: dosvid roboty TshO KhHPA* [Activities of gender education centers as a condition for the implementation of the gender component in education: the experience of the Center for Gender Education]. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*, №3/4, 165-172 (in Ukrainian).
11. Stupak, M. (2017). *Hirkyi prysmak, abo Rozdumy pro hender v osviti* [Bitter Taste, or Reflections on Gender in Education]. *Hendernyi pedahohichnyi almanakh*. Kharkiv, 10-11 (in Ukrainian).
12. Ukraina. Verkhovna Rada. Zakon. (2014). *Pro vishchu osvitu* [About higher education]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (in Ukrainian).
13. Ukraina. *Natsionalna dopovid Uriadu Ukrainy. (2017). Tsili staloho rozvytku Ukrainy 2016-2030* [Goals of sustainable development of Ukraine 2016-2030]. URL: <https://www.un.org.ua/tsili...> (in Ukrainian).
14. Upiadovyi portal. (2018). *Pro skhvalennia stratehii vprovadzhennia hendernoї rivnosti u sferi osvity «Osvita: hendernyi vymir – 2021»* [On approval of the strategy for the implementation of gender equality in education "Education: gender dimension - 2021"]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/...ivanna-klimpush-cincadze> (in Ukrainian).
15. Kharari, Yu. N. (2018). *21 urok dlia 21 stolittia* [21 lessons for the 21st century]. Kyiv, 416 s. (in Ukrainian).
16. Shynkaruk, V. (2017). «*Rozmirkovuiuchy pro sytuatsiiu...*» ["Reflecting on the situation..."]. *Filosofski dialohy2017. Tradytsii ta novatsii v naukovykh rozvidkakh Instytutu filosofii (do 70-richnoho yuvileiu)*. *Zb.nauk.prats. Vypusk 13-14*. K., 248-269 (in Ukrainian).
17. Yarosh, O. (2017). *Uprovadzhennia hendernykh pidkhotiv u politolohichni navchalni dystsypliny* [Introduction of gender approaches in political science disciplines. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*, №6, 96-98 (in Ukrainian).
18. Bazargani, D.T., Larsari, V.N. 2015. "Postmodernism": Is the Contemporary State of Affairs Correctly Described as 'Postmodern'? *Journal of Social Issues & Humanities*, vol. 3, iss. 1, 89–96.
19. Jordan Peterson debate on the gender pay gap, campus protests and postmodernism URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aMcjxSThD54>
20. Laplane, L., Mantovani, P., Adolphs, R., Chang, H., Mantovani, A., McFall-Ngai, M., Rovelli, C., Sober, E., Pradeu T. (2019). Opinion: Why science needs philosophy? *PNAS*. March 5, 116 (10), 3948-3952. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1900357116>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.9>
УДК 271.2.327(477:[470+571])

Світлана Кагамлик

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

ПОСТАТІ ОЧІЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДІЯЧІВ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

Анотація. У статті проаналізовано літературно-наукову спадщину діячів Кирило-Мефодіївського братства та визначено місце у ній церковної тематики і соціокультурної діяльності очільників Української Церкви. Здійснено порівняльний аналіз творчого доробку П. Куліша та М. Костомарова в площині представлення та оцінки ними окремих постатей вищого українського духовенства. Досягнуто висновку, що у їхніх творах значною мірою представлена історія Української Церкви, проте розкриття церковної тематики у творчому доробку кожного із авторів мало свої особливості.

Історичні праці П. Куліша раннього періоду відображали творчі пошуки членів Києво-Мефодіївського братства і були типовими для їхнього середовища. Крізь призму героїв «Чорної ради», зокрема, священика І.

Шрама, П. Куліш увиразнив власний погляд на роль духовенства в історії як важливого чинника українських культурних і державотворчих процесів. Водночас еволюція поглядів П. Куліша привела його до ідеї двоєдиної Русі, у світлі якої позитивну оцінку письменника головним чином отримали ті церковні діячі, які сприяли її союзу з Московщиною.

На відміну від П. Куліша, який предметно не займався історією Церкви в Україні, М. Костомаров став першим світським дослідником, котрий створив її цілісну концепцію. У започаткованій ним серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» проаналізовано архіпастирську діяльність та літературні твори видатних духовних осіб XVII ст. від Петра Могилу до Дмитрія Туптала, підкреслено їх вплив на українську й російську культуру. Тому М. Костомарова по праву можна вважати одним із творців української світської історіографії історії Церкви, головною заслугою якого є створення у цій сфері окремих монографій та численних досліджень біографічного характеру.

Ключові слова: Києво-Мефодіївське братство, Українська Церква, архієреї, П. Куліш, М. Костомаров.

Svitlana Kahamlyk

Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Senior Researcher,
Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv

PERSONALITIES OF LEADERS OF THE UKRAINIAN CHURCH IN THE CREATIVE HERITAGE OF THE MEMBERS OF CYRIL AND METHODIUS BROTHERHOOD

Abstract. *The literary and scientific heritage of the leaders of the Cyril and Methodius Brotherhood are analyzed in the article. The place of church themes and socio-cultural activities of the leaders of the Ukrainian Church is determined in this works. A comparative analysis of the creative work of P. Kulish and M. Kostomarov in the field of presentation and evaluation of individual figures of the senior Ukrainian clergy is done. It was concluded that history of the Ukrainian Church is largely represented in their works, but the disclosure of church themes in the creative work of each of the authors had its own peculiarities.*

The historical works of P. Kulish of the early period reflected the creative pursuits of the members of the Kyiv-Methodius Brotherhood and were typical of their environment. P. Kulish expressed his own view on the role of the clergy in history through the prism of the heroes of the Black Council, in particular, the priest I. Shram, as an important factor in Ukrainian cultural and state-building processes. At the same time, the evolution of P. Kulish's views led him to the idea of a dual Russia, in the light of which the writer's positive assessment was mainly received by those church figures who contributed to it.

Unlike P. Kulish, who did not deal with history of the Church in Ukraine, M. Kostomarov became the first secular researcher who created its holistic concept. The archpastoral activities and literary works of prominent clergy of the XVII century from Petro Mohyla to Dimitri Tuptal are analyzed in his series "Russian history in the biographies of its main figures" as so as their influence on Ukrainian and Russian culture is emphasized. Therefore, M. Kostomarov can rightly be considered one of the creators of the Ukrainian secular historiography of the history of the Church, the main merit of which is the creation in this area of separate monographs and numerous studies of a biographical nature.

Keywords: Cyril and Methodius Brotherhood, Ukrainian Church, Bishops, P. Kulish, M. Kostomarov.

Актуальність проблеми. Питання ролі Церкви для суспільства все значиміше постає в умовах українського сьогодення, позаяк окремі політичні сили, головним чином проросійської орієнтації, намагаються маніпулювати питаннями культури і духовності, інтерпретації історичних подій з метою створення відповідних маркерів ідентичності для роз'єднання українського соціуму.

Зазначена проблема системно постала в працях дослідників на теренах України на початку XIX ст. Осередком цих студій стала Київська духовна академія, де сформувалася Київська церковно-історична школа, її представниками були професори академічної корпорації переважно в духовному сані. Водночас світську історіографію історії Церкви було започатковано в стінах Київського університету Св. Володимира, який з часом став головним центром історичної думки в Україні. Значну роль у її

розвитку відіграли окремі діячі Кирило-Мефодіївського братства (товариства), які гуртувалися саме на базі цього провідного навчального закладу українських земель. І хоча проблема церковної еліти не була пріоритетною для діячів Кирило-Мефодіївського братства, проте вони, народники за переконаннями, змальовуючи народні рухи, не могли обійти духовенство як важливий суспільний стан.

Місце очільників Української Церкви у спадщині діячів Кирило-Мефодіївського братства досліджувалося в українській історичній літературі лише фрагментарно. Це пояснюється тим, що їхній творчий доробок аналізувався переважно в одному із контекстів - літературному, історичному або біографічному. Зокрема, у монографіях П. Гончарука та В. Ващенко [1; 2] розглядалися історичні погляди кирило-мефодіївців; Т. Примак, Ю. Пінчук, В. Смолий,

О. Ясь [15; 16; 18; 21] присвятили свої ґрунтовні студії віхам життя і творчості М. Костомарова; А. Даниленко, Є. Нахлік, О. Ясь [13; 17; 20] зосередили свої інтереси на особистості і сфері письменства П. Куліша. У ракурсі окресленої теми певне значення мають статті С. Михайленка та О. Левицької [10; 12], які намагалися з'ясувати сутність релігійного питання у науковій спадщині М. Костомарова.

Мета статті - проаналізувати літературно-наукову спадщину діячів Кирило-Мефодіївського братства та визначити місце у ній церковної тематики і соціокультурної діяльності очільників Української Церкви. Одним із завдань в цьому ракурсі є порівняння творчого доробку П. Куліша та М. Костомарова у площині представлення та оцінки ними окремих постатей вищого українського духовенства.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що кирило-мефодіївці, православні християни за віросповіданням, були глибоко релігійними людьми і це суттєво позначилося на їх поглядах. Це засвідчує основна програмна праця Кирило-Мефодіївського братства – філософсько-релігійний трактат під назвою «Книга буття українського народу» («Закон Божий»), викладений в розрізі історії християнства (авторство трактату не встановлено, але більшість пов'язує його з іменем М. І. Костомарова). Твір можна умовно поділити на три складових, серцевиную кожної з яких є віра Христова: 1. Про Бога, всесвітню історію, віру Христову; 2. Про слов'ян, Литву, Польщу, Росію та віру Христову; 3. Про Україну, козацтво та віру Христову [14, с. 206]. Підкреслювалося, що Україна найближче підійшла до визнання і розуміння Бога і тому на неї покладено велику історичну місію - рятувати слов'янство. Водночас значне місце у «Книзі буття» (параграфи 76-104) займає розповідь про козацтво і роль у його бутті православної віри.

Рівень дослідження кирило-мефодіївцями місця і ролі церковного проводу в суспільному житті українців головним чином характеризує спадщина двох провідних діячів товариства – Пантелеймона Куліша і Миколи Костомарова.

За визначенням О. Яся, історичні праці П. Куліша раннього періоду, який можна характеризувати як доба козакофільства та культурництва, загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство, тобто були типовими для їхнього середовища [19, с. 272]. Варто підкреслити, що сам П. Куліш певним чином характеризував тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців: «Треба се знати, що київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму» [19, с. 278].

У творі «Чорна рада» (перша редакція вийшла 1846 р.), який вважається першим українським романом на історичну тематику, П. Куліш розкрив

тему Хмельниччини, і в цьому контексті й Православної Церкви, захист якої став однією з причин повстання на чолі з Б. Хмельницьким. Серед головних героїв роману – духовний і світський діяч Іван Шрам, за словами автора, «ширий козарлюга і піп» [9, с. 41]. Його історичним прототипом вважається паволоцький священик і військовий полковник Іван Попович, про жертвність якого залишилися згадки у літописах Самовидця [11, с. 92] і Григорія Граб'янки [3, с. 130] – щоб врятувати Україну від чвар і запобігти знищенню Павлоччі, він пішов на смерть. Визначальною рисою характеру І. Шрама є його переконання в тому, що служіння Богу невіддільне від служіння Вітчизні. У цьому контексті звучать у творі слова героя, спрямовані на захист єдності України, розхитаної старшинськими чварами доби Руїни: йому краще полягти «од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України» [9, с. 54], а «як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани» [9, с. 169].

Крізь призму постаті І. Шрама П. Куліш увиразнив власний погляд на історичний процес і роль у ньому окремих постатей, наразі духовенства. Цю думку підтверджує А. Гуляк, зазначаючи, що письменник створив цілне тло, «моделюючи майже всю дію під кутом Шрама» [4, с. 272]. Водночас літературознавець підкреслив, що панотець Шрам у творі «уособлює державну українську ідею, службу загалом “пользы общей”» [4, с. 272], тим самим акцентуючи на патріотичному підтексті твору.

У творі також фігурують, хоч епізодично, й інші історичні образи священнослужителів – єпископ Мефодій, архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Образ Мефодія П. Куліш розкриває у негативному світлі – як прибічника Брюховецького, що спокусився грошима і виявив байдужість до долі України – «вмудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист» [9, с. 48]. Натомість настоятель провідного українського монастиря Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель постає у цілком позитивному ракурсі – «нашим порадином» називає його словами Сомка П. Куліш: «Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів» [9, с. 93]. Важливо зазначити, що автор твору цим характеризував Гізеля як впливового духовного діяча, продовжувача починань Петра Могили.

Характеризуючи світогляд П. Куліша, передусім раннього періоду, Є. Нахлік зазначав, що для нього завжди істотним був «суспільно-політичний, державницький сенс християнства як чинника, що сприяє ... розвиткові культури, наведенню ладу в державі, зрештою, її захистові» [13, с. 494]. Саме це розуміння значення релігії привело Куліша до необхідності перекладу біблійних книг, а у 1880 р. у співпраці з Іваном Пулюєм – здійснення першого повного перекладу Біблії українською мовою [5, с. 7-60].

У 70-80-х роках XIX ст. під впливом різних інтелектуальних і культурних новацій П. Куліш

еволюціонував у своїх поглядах. Свою потребу інакше висвітлити українську минувшину він втілює у проекті багатотомної «Истории воссоединения Руси». У цій праці П. Куліш зробив немовби переоцінку цінностей сучасної йому української історіографії. Як зазначає О. Ясь, він намагався свідомо провести розмежування з романтичною історіографією, зокрема з монографіями та студіями М. Костомарова [17, с. 73]. «Треба ж Вам тепер знати, підкреслював П. Куліш у листі до О. Барвінського від 28 листопада 1874 р., - що я діаметрально розхожусь із Костомаровим як на самому розумінню, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і на панстві. Ми написали історію про два народи-антиподи» [17, с. 73].

Розходження з М. Костомаровим у питаннях козацького минулого України привело П. Куліша до пошуків нового культурно-духовного ідеалу. Ним для письменника стала давня (Стара) Русь, а Росія (Московщина) – Новою Руссю. Ідея двоєдиної Русі стала наріжним каменем концепції П. Куліша про двоєдину Русь, яка складає так званий «руський світ» [9, с. 81]. Якщо теорія М. Костомарова, пропагуючи окремі «дві руські народності», виводила українців поза межі «руського світу», то П. Куліш пізнього періоду творчості апелював до політичної єдності Старої й Нової Русі.

У світлі своєї «нової» історичної концепції П. Куліш представив епоху Київського митрополита Іова Борецького та його прихильників як запоруку відродження Русі, а власне діяльність архієрея, спрямована на пошуки російських контактів, характеризував як таку, що забезпечила «шлях до руської єдності», «руське майбуття» [8, с. 108]. Водночас, на відміну від схвальної характеристики української церковної еліти, поданої у романі «Чорна рада», П. Куліш 80-90-х років XIX ст. критично підійшов до оцінки Петра Могили і Лазаря Барановича, закидаючи їм «польщизну». У цьому ж контексті в листі до М. Карачевської-Вовк від 7 липня 1892 р. П. Куліш зазначав: «Задатки ж нашого процвіту національного староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під польщизною ні за київського її апостола Петра Могили, ні за чернігівського – Лазаря Барановича» [8, с. 80].

Прикметно, що у своїх релігійно-філософських пошуках П. Куліш у середині 80-х років XIX ст. під впливом позитивістських вчень пройнявся ідеєю релігійної єдності людства, яке втілює у своїй поемі «Маруся Богуславка». У цьому творі він проголосив так зване «нововірство» як синтез окремих релігій в єдиній «релігії любові». Згодом у листі до М. Драгоманова від 14 березня 1895 р., П. Куліш зазначав: «Божої правди жадаю, ... не зважаючи ні на які церкви й церковні секти» [13, с. 494]. Це засвідчило формування у вченого релігійного світогляду, крізь призму якого він розглядав увесь процес розвитку людства.

На відміну від П. Куліша, який, переймаючись громадсько-політичними проблемами, не спромігся на власну теософію, М. Костомаров став першим світським дослідником, котрий створив цілісну концепцію історії Церкви в Україні. У цьому зв'язку учений працював у двох напрямках – як створення загальних праць, так і окремих біографічних життєписів видатних духовних осіб.

Перші релігійні студії М. Костомарова стосувалися Унійної Церкви. Їх започаткувала магістерська дисертація «О причинах и характере унии в Западной России» (1841), яка, проте, не була захищена через цензуру друку в Російській імперії. За визначенням сучасних дослідників, вона була «найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї» [15, с. 86]. Продовженням унійної тематики в науковому доробку М. Костомарова стала монографія «Южная Русь в конце XVI века» (1861), створена ним на основі залучення значної кількості актових джерел. У розвиток попередньої праці вчений дав оцінку Берестейській унії як негативному явищу в українській історії, водночас звернувся до діяльності православних братств, характеризуючи їх місію захисту православної віри.

У 1872 р. М. Костомаров започаткував науково-популярну серію «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», яка об'єднала біографічні життєписи видатних світських і духовних осіб, у тому числі святих Православної Церкви. Значне місце у цій серії посіли й церковні діячі, зокрема, із 17 постатей XVII ст., зображених в «Русской истории» в окремих розділах, 7 складають духовні особи зазначеного періоду. У праці М. Костомарова це були не просто біографії окремих осіб, а виклад історії Церкви, міжконфесійних стосунків, відносин між православною ієрархією та суспільством і т.і.

Особливе місце в цій галереї духовних осіб належить митрополиту Петру Могили, якому присвячено окремий нарис [6, с. 193-234]. Аналізуючи суспільне і релігійне становище в Україні після прийняття унії, М. Костомаров зауважив на кризовий стан, в якому перебувала Православна Церква, значною мірою через низький рівень освіти, що спонукало українську шляхту віддавати перевагу навчанню у католицьких закладах Речі Посполитої. Відповідно, автор «Русской истории» підкреслив велике значення започаткування Петром Могилою Київської колегії, завданням якої було «виховати покоління оборонців української віри і української народності» [6, с. 230]. Водночас М. Костомаров охарактеризував і літературний доробок Петра Могили, розглянуті ним у «Літосі» догмати та устрій Православної Церкви, а також здійснену ним уніфікацію обрядовості в Требнику і Службнику.

Окрім постаті самого Петра Могили, у творі М. Костомарова постають і інші церковні діячі домогилянської і могилянської епохи. Так, позитивну

оцінку у М. Костомарова отримала діяльність Іова Борецького, який дбав про розвиток освіти як у сані ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, так і Київського митрополита [6, с. 200], а також літературна праця письменників-полемістів Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького та Ісайї Копинського [6, с. 200-209].

Галерею постатей видатних церковних діячів XVII ст. продовжують відомі на той час проповідники Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович та Антоній Радивиловський, яким присвячено окремі біографічні нариси [6, с. 357 - 386]. Із них М. Костомаров найбільше уваги приділив ректору Києво-Могилянської колегії Іоанікію Галятовському. Детально проаналізувавши праці письменника на антикатолицьку, антимусульманську й антисемітську тематику і проповідницькі твори, М. Костомаров назвав його найвидатнішим представником української літератури XVII ст. [6, с. 380]. Водночас творчий доробок архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича, зокрема його збірники проповідей «Трубы словес» і «Меч духовный», М. Костомаров оцінює неоднозначно. «Дивачність і шумність, - при скупости мисли, недостачі уяви і щирого чувства, - се визначні черти проповідей Лазаревих» [6, с. 384], - так досить критично визначає учений особливості праць чернігівського архієрея.

В окремому розділі М. Костомаров висвітлює перенесення української освіти і науки на російські терени, починаючи із спроби Петра Могили запровадити в Москві вищу освіту за прикладом Києва [6, с. 387-432]. На матеріалах літературної та перекладацької діяльності Єпифанія Славинецького і Симеона Полоцького М. Костомаров демонструє освітньо-інтелектуальний рівень київських просвітників, хоча Полоцького ставить на рівень нижче («твори Полоцького не виявляють в нім великої науки; він зовсім не знав по грецьки» [6, с. 399].

Особливе місце серед українських просвітників, які творили на зламі XVII ст., М. Костомаров відводить Ростовському митрополитові Дмитрію Тупталі [6, с. 433-451]. За його словами, «Св. Дмитро займає одно з найсвітліших місць між київськими ученими, що ширили по українській землі українську просвіту, котру підняв Петро Могила» [6, с. 433]. Характеризуючи творчу спадщину Дмитрія Туптали, М. Костомаров найвище оцінює його фундаментальну 4-томну агіографічну працю – «Четы-Мінеї», яку діяч започаткував у Києві, а завершив у Ростові. Інша знакова для тогочасної епохи праця митрополита Дмитрія – «Розыск о бринской вере» - крізь призму бачення М. Костомарова розкривала причини та сутність розколу як важливого суспільного явища. Як зазначав М. Костомаров, літературні праці Дмитрія Туптали були надзвичайно популярними – жоден інший духовний письменник не міг

похвалитися такою значною кількістю читачів [6, с. 438].

Окрім «Русской истории в жизнеописании важнейших ее деятелей» постаті українських церковних діячів XVII ст. зображені й у циклі історичних монографій М. Костомарова. Так, у творі «Мазепа і мазепинці», змальовуючи коло спілкування гетьмана з духовними та світськими особами, письменник зазначав, що «будучи недоброзичливцем Гедеона [Святополка-Четвертинського – С.К.], гетьман дружив з архієпископом Лазарем Барановичем, котрий був перед цим у сварці з Гедеоном» [7, с. 28].

Висновки. Таким чином, релігійна тематика посідала важливе місце у спадщині Кирило-Мефодіївського братства, що передусім засвідчив його програмний документ – «Книга буття українського народу». У творах провідних діячів братства - П. Куліша і М. Костомарова – значною мірою представлена історія Української Церкви, місце і роль її очільників у суспільному і культурному житті українців. Проте розкриття церковної тематики у творчому доробку кожного із зазначених авторів мало свої особливості.

Історичні праці П. Куліша раннього періоду відображали творчі козакофільські пошуки членів Києво-Мефодіївського братства і були типовими для їхнього середовища. Крізь призму героїв «Чорної ради» – священника І. Шрама та інших священнослужителів, П. Куліш увиразнив власний погляд на роль духовенства в історії як важливого чинника українських культурних і державотворчих процесів. Водночас еволюція поглядів П. Куліша привела його до ідеї двоєдиної Русі, у світлі якої позитивну оцінку письменника головним чином отримали ті церковні діячі, які сприяли її союзу з Московщиною.

На відміну від П. Куліша, який предметно не займався історією Церкви в Україні, М. Костомаров став першим світським дослідником, котрий створив її цілісну концепцію. У започаткованій ним серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» проаналізовано архієпископську діяльність та літературні твори видатних духовних осіб XVII ст. від Петра Могили до Дмитрія Туптали, підкреслено їх вплив на українську й російську культуру. Тому М. Костомарова по праву можна вважати одним із творців української світської історіографії історії Церкви, головною заслугою якого є створення у цій сфері окремих монографій та численних досліджень біографічного характеру.

1. Ващенко В.В. Лекції з української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський). Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 1998. 144 с.

2. Гончарук П.С. Історичні погляди кирило-мефодіївців. Київ: КСУ, 2002.

3. Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К.: Товариство «Знання України», 1992. 192 с.

4. Гуляк А. Становлення українського історичного роману. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 293 с.

5. Кагамлік С.Р. Пантелеймон Куліш і переклади біблійних текстів у XVI-XIX ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2019. Випуск 21. С. 57-60.

6. Костомаров М. Історія України у життєписах визначніших її діячів / переклад з російської О. Барвінського. Львів: Видавництво НТШ, 1918. 495 с.

7. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Издание 2-е. Т.16. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. 752 с.

8. Кулиш П. История воссоединения Руси. Т.3. СПб.: Издательство товарищества «Общественная польза», 1877. 374 с.

9. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. Літературний портрет. К.: Бібліотека українця, 2000. С. 38-219.

10. Левицька О.М. Розуміння сутності, класифікації та походження релігії у творах М.І. Костомарова. *Схід*. 2015. № 4. С. 40-45.

11. Літопис Самовидця / упорядкування Я. Дзири. К.: Наукова думка, 1971. 208 с.

12. Михайленко С. Релігія та церква у науковій спадщині Миколи Костомарова. *Переяславський літопис*. 2018. Випуск 3. С. 90-98.

13. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: У 2-х томах. К., 2007.

14. Пилипенко О. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII – XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №4 (136). С. 205-214.

15. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 306 с.

16. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.

17. Ясь О. Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 61-87.

18. Ясь О.В. Багатоликий Микола Костомаров. Київ: Либідь, 2018. 304 с.

19. Ясь О.В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. Ч.1. Київ: Інститут історії України, 2014. 587 с.

20. Danylenko Andrii. From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš (1819-1897) and the Formation of Literary Ukrainian. Boston: Academic Studies Press, 2016. 472 p.

21. Prymak, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto: University of Toronto Press, 1996. 263 p.

References

1. Vashchenko, V.V. (1998). *Lektsii z ukrayinskoj istorychnoi nauky druhoj polovyny XIX – pochatku XX st.* (M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Hrushevskiy) [Lectures on Ukrainian historical science of the second half of the XIX - early XX centuries (M. Kostomarov, V. Antonovich, M. Hrushevsky)]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DNU. 144 p. (in Ukrainian).

2. Honcharuk, P.S. (2002). *Istorychni pohliady kyrylo-mefodiivtsiv* [Historical views of Cyril and Methodius]. Kyiv: KSU. 180 p. (in Ukrainian).

3. Hrabianka, H. (1992). *Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky* [Chronicle of the Viper Colonel Hryhorii Hrabianka]. Kyiv: Tovarystvo «Znannia Ukrainy». 192 p. (in Ukrainian).

4. Huliak, A. (1997). *Stanovlennia ukrainskoho istorychnoho romanu* [Formation of the Ukrainian historical novel]. Kyiv: TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiia». 293 p. (in Ukrainian).

5. Kagamlyk, S.R. (2019). *Panteleimon Kulish i pereklady bibliinykh tekstiv u XVI-XIX st.* [Panteleimon Kulish and translations of biblical texts in the XVI-XIX centuries.]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Ukrainoznavstvo*. Vypusk 21. 57-60. (in Ukrainian).

6. Kostomarov, M. I. (1918). *Istoriia Ukrainy u zhyttiepysakh vyznachniishykh ii diiachiv / pereklad z O. Barvinskoho* [History of Ukraine in the biographies of its most prominent figures / translated from O. Barvinskyi]. Lviv: Vydavnytstvo NTSH. 495 p. (in Ukrainian).

7. Kostomarov, N.I. (1885). *Istoricheskiye monografii i issledovaniya* [Historical monographs and research]. Izdaniye 2-ye. Vol. 16. Sankt-Petersburg. 752 p. (in Russian).

8. Kulish, P. (1877). *Istoriya vossoyedeniya Rusi* [History of the reunification of Russia]. Vol. 3. Sankt-Petersburg: Izdatel'stvo tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», 1877. 374 p. (in Russian).

9. Kulish, P. (2000). *Chorna rada. Khronika 1663 roku. Literaturnyi portret* [Black council. Chronicle of 1663. Literary portrait]. Kyiv: Biblioteka ukrainsia. 239 p. (in Ukrainian).

10. Levytska, O.M. (2015). *Rozuminnya sutnosti, klasyfikatsiyi ta pokhodzhennya relihiyi u tvorakh M.I. Kostomarova* [Understanding the essence, classification and origin of religion in the works of M.I. Kostomarov]. *Skhid*. 2015. № 4. 40-45. (in Ukrainian).

11. Dzyra, Ya., ed. (1971). *Litopys Samovydtzia* [Chronicle of the Seer]. Kyiv: Naukova dumka. 208 p. (in Ukrainian).

12. Mykhailenko, S. (2018). *Relihiia ta tserkva u naukovii spadshchyni Mykoly Kostomarov* [Religion and the church in the scientific heritage of Mykola Kostomarov]. *Pereiaslavskiy litopys*. Vypusk 3. 90-98. (in Ukrainian).

13. Nakhlik, YE. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel* [Panteleimon Kulish: personality, writer, thinker]. U 2-kh kn. Kyiv. (in Ukrainian).

14. Pylypenko, O. (2017). *Vitchyznyiana istoriohrafii istorii pravoslavnoi tserkvy v Ukraini u XVII – XIX st.* [Domestic historiography of the history of the Orthodox Church in Ukraine in the XVII - XIX centuries]. *Siverianskyi litopys*. 2017. №4 (136). 205-214. (in Ukrainian).

15. Pinchuk, YU. A. (2009). *Istorychni studii Mykoly Kostomarova yak faktor formuvannia samousvidomlennia ukrainskoi natsii* [Historical studies of Mykola Kostomarov as a factor in the formation of self-awareness of the Ukrainian nation]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. 306 p. (in Ukrainian).

16. Smolii, V.A., Pinchuk YU.A., Yas O.V. (2005). *Mykola Kostomarov. Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Mykola Kostomarov: Milestones of life and work: Encyclopedic reference book]. Kyiv: Vyscha shkola. 543 p. (in Ukrainian).

17. Yas, O. (2019). *Istorychne pysmo piznoho P. Kulisha yak predtecha konservatyvnoho proektu ukrainskoi istoriohrafii pochatku XX st. (Do 200-richchia vid dnia narodzhennia)* [Historical writing of the late P. Kulish as a forerunner of the conservative project of Ukrainian historiography of the early twentieth century

(To the 200th anniversary of his birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. 61-87. (in Ukrainian).

18. Yas, O.V. (2014). *Mykola Kostomarov* [Multifaceted Mykola Kostomarov]. Kyiv: Lybid. 304 p. (in Ukrainian).

19. Yas, O.V. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopsannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.)* [Historian and style. Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of XIX - 80s of XX century)]. U 2 ch. CH.1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 587 p. (in Ukrainian).

20. Danylenko, Andrii (2016). *From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš (1819-1897) and the Formation of Literary Ukrainian*. Boston: Academic Studies Press. 472 p.

21. Prymak, Thomas M. (1996). *Mykola Kostomarov: A Biography*. Toronto: University of Toronto Press. 263 p.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.10>
УДК 31.930

Катерина Настояща

кандидат соціологічних наук, доцент,
докторант факультету соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-2338-9448

Email: kvitka2155@gmail.com

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ: ІСНУВАННЯ ПОПРИ ПЕРЕПОНИ

Анотація. Стаття присвячена існуванню і розвитку вітчизняної соціологічної науки в радянський період. Автор намагається довести що і в період тоталітарного режиму соціологія робила спроби розвиватися. Особливо, розвиток соціологічної науки, який дуже сповільнився за час радянського періоду, активізувався в епоху «відлиги», коли тисячі вчених в СРСР були залучені так званого «соціального прогнозування» і проведення та реалізації, на замовлення партійного і державного керівництва, цілої низки дослідницьких програм прикладного характеру. Отже, у 50-60-х рр. XX ст. в УРСР розпочався повільний процес відродження і становлення соціологічної науки, хоча й у вигляді нерегулярних досліджень. У статті стверджується що згадане відродження стало можливим завдяки низці об'єктивних факторів: лібералізації політичної системи, пов'язаної з економічним реформуванням і нагальної потреби у практичних соціальних знаннях. У цей період українська соціологія мала лише регіональний статус, що з одного боку не давало таких широких можливостей, які мала «центральна» російська наука, а з іншого – сприяло специфічним відмінностям й певній творчій свободі. Так такий дисбаланс приносив і певну користь, оскільки віддалені від центру академічні установи були вільнішими у виборі напрямів педагогічно-соціологічної роботи, тому там швидше набувався досвід створення спеціалізованого навчання у цій науковій сфері і тематичних соціологічних досліджень. В статті аналізується і той факт, що з огляду на ідеологічні постулати, соціологія в СРСР завжди вважалася наукою, яка займається передусім соціальними відносинами у сфері виробництва. Тобто їй відводилась роль наукового обґрунтування і розробки довгострокової соціальної політики та шляхів її реалізації в формі «планів соціального розвитку». Отже оновлення соціології в Україні детермінувалось зокрема практикою економічного і соціального планування, а весь період 60-х – поч. 70-х рр. в українській соціології пройшов під егідою промислової соціології.

Ключові слова: радянська соціологія, українська соціологія, «відлига», соціологічні дослідження

Kateryna Nastoyashcha

Candidate of Sociological Sciences,
doctoral student of Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN SOCIOLOGY IN SOVIET TIMES: EXISTENCE DESPITE THE POSSIBILITY

Abstract. *The article is devoted to the existence and development of domestic sociological science in the Soviet period. The author tries to prove that even during the totalitarian regime sociology tried to develop. Thus, the development of sociological science, which slowed down greatly during the totalitarian regime, intensified in the era of the "thaw", when thousands of scientists in the USSR were attracted in so-called "social forecasting", conducting and implementing a number of research programs of an applied nature by order of the party and state leadership. Thus, in the Ukrainian SSR a process of revival and formation of sociological science began in the 50-60's of the twentieth century, albeit rather slowly and in the form of irregular research. The article argues that the mentioned revival became possible due to a number of objective factors: the liberalization of the political system associated with economic reform and the urgent need for practical social knowledge. During this period Ukrainian sociology had only a regional status, which on the one hand did not provide such broad opportunities as the "central" Russian science, and on the other hand, it contributed to specific differences and a certain freedom and creativity. But such an imbalance also brought some benefits, since removed from the center academic institutions were freer in choosing areas of pedagogical and sociological work, therefore they were more likely to gain experience in creating various specialized training in this scientific field and thematic sociological research. The article also analyzes the fact that, taking into account the ideological postulates, sociology in the USSR has always been considered a science that deals primarily with social relations in the field of production. That is, it was assigned the role of scientific substantiation and development of long-term social policy and ways of its implementation in the form of "plans of social development". Thus, the renewal of sociology in Ukraine was determined by the practice of economic and social planning in particular, and the entire period of the 60's - early 70's in Ukrainian sociology was held under the auspices of industrial sociology.*

Key words: Soviet sociology, Ukrainian sociology, "thaw", sociological research

Постановка проблеми. Автори підручників й посібників з соціології зазвичай не включають в них розділи, які стосуються історії розвитку соціологічної науки її становлення як самостійної наукової дисципліни. Це характерно як для книг, створених вітчизняними групами авторів, таких, як А. Герасимчук, Ю. Палеха, О. Шиян, чи авторського колективу під керівництвом О. Якуби, В. Городяненка тощо. Подібний підхід до створення навчальної літератури практикується й зарубіжними науковцями, як, або зовсім не приділяють історії соціології увагу, або лише стисло висвітлюють ідеї засновників основних наукових соціологічних шкіл, таких, як О. Конт. Прикладом цього можуть послужити підручники авторства Штомпки, Н. Смелзера Дж. Масіоніса, Е. Гідденса, П. та ін. На наш погляд недостатнє висвітлення історії розвитку соціологічної науки є певним упущенням, адже саме знання про шляхи формування цієї наукової дисципліни дає можливість скласти уявлення про шляхи подальшого її розвитку.

Аналіз наукових публікацій Наукові джерела містять доволі мало інформації про історію виникнення і становлення вітчизняної соціологічної науки особливо в радянський період. Сучасні українські дослідники також приділяють недостатньо уваги соціології радянського періоду, хоча ця тематика й досліджувалась в окремих, доволі ґрунтовних наукових роботах (зокрема відома праця

Сохань Л., дослідження Городяненко В., і окремих сучасних дисертаційних дослідженнях зокрема Поляк О., Рибшун О. [7, 9]. Саме тому **метою статті** є спроба як актуалізувати цю проблематику так і висвітлити основні напрямки її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Складнощі з вивченням історії соціології радянського періоду пояснюються передусім пануванням комуністичної ідеології, згідно з якою Радянський Союз вважався досконалим зразком справедливої держави робітників і селян, що не потребує жодних змін та відповідних досліджень, а усі спроби вивчення й аналізу соціальних процесів розглядалося як небезпечний виклик сталим ідеологічним і політичним нормам, тому навіть вживання в наукових колах самого слова «соціологія», чи згадка про це в книгах, підручниках, статтях, чи публічних виступах вважалися майже неприйнятним.

Відтак, у радянський період соціологія стала одним із найменш розвинених напрямів науки як СРСР в цілому, так і як в Україні зокрема. Основними факторами, які сприяли занепаду соціології в цей період були:

– тотальний контроль партійних органів над науковою діяльністю, плануванням, тематикою і фінансуванням досліджень;

– ототожнення соціології як науки з історичним матеріалізмом та відповідна відсутність у неї самостійного статусу;

– запобігання політичним ризикам, що можуть становити загрозу панівній ідеології з боку інноваційної соціології;

– ідеологічна протидія тим соціологічним дослідженням, які могли б представляти відмінні від офіційної точки зору об'єктивні наукові результати, які негайно оголошувались «шкідливими», «антирадянськими», «націоналістичними» тощо;

– стагнація у сфері розробки альтернативних теоретичних моделей чи засад, обмеження у самостійному виборі методів соціологічного аналізу;

– скудність та викривленість офіційної державної соціальної статистики;

– недофінансування матеріально-технічної бази соціологічних досліджень;

– відсутність висококваліфікованих спеціалістів-соціологів та неможливість підготовки таких наукових кадрів в країні і за кордоном;

– обмеження у зв'язках та обміні інформацією між вітчизняними і зарубіжними науковцями [8, с.41].

У найпопулярніших сучасних підручниках, призначених для закладів вищої освіти, історія радянського періоду соціології обмежується описом переважно репресивних заходів влади стосовно науковців. Така теза не зовсім вірна, адже насправді в радянський період було створено десятки наукових установ, у яких працювали великі колективи дослідників-соціологів, хоча діяльність таких установ та вчених й істотно обмежувалася факторами, згаданими нами вище.

Отже, реальна ситуація в соціологічній науці в радянський період не була настільки однозначною. Тим більше, не можна вести мову про повну відсутність цієї наукової діяльності. Політичні та економічні задачі, що вирішувались комуністичним урядом при розбудові наддержави під назвою Радянський Союз, зумовлювали необхідність наукового супроводу цього процесу, створення відповідної до панівної ідеології соціальної теорії та відповідних механізмів її прикладного застосування.

На території України ситуація з соціологією була аналогічна до центру, хоча й мала певні особливості. Варто зауважити, що національні соціологічні школи формувалися під значним впливом національної культурної традиції та відповідній їй філософії. Тим більше що до радянських часів вітчизняна гуманітарна наукова діяльність ніколи не була відірвана, чи ізольована від впливу панівних тенденцій розвитку європейського і світового суспільствознавства. На межі XIX-XX ст., коли в Європі соціологія формувалася й стверджується як повноцінна наука, тогочасні соціологічні ідеї знайшли своє місце й в українській суспільній думці. Найбільш яскравим прикладом можуть послужити роботи М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кистяківського, С. Подолинського, В. Липинського. У свою чергу, значним стимулом розвитку європейської соціології в цілому, та британської зокрема, були ґрунтовні етнографічні та етнологічні дослідження українських вчених Н. Зібера, М. Ковалевського, М. Сумцова,

Ф. Вовка та ін., які заклали основи вітчизняної «культурної антропології» [5]. Отже, на межі XIX – XX сторіччя в Україні наукова соціологічна традиція хоча ще не була стабільна, артикульована й остаточно утверджена, в ній вже відбувалося формування підвалин української соціології, що в подальшому створило умови для її інституціоналізації й розвитку.

Однак у 30-х роках XX ст. в СРСР відбулася остаточно і безповоротна мутація соціологічної науки з переведенням її у сферу макрсистсько-ленінського історичного матеріалізму. Комуністичне керівництво тих часів було впевнене в недоцільності витрат на фінансування соціології, оскільки вважалося, що такі дослідницькі роботи приносять недостатньо користі для зміцнення СРСР, ба більше – зібрані й оприлюднені результати досліджень й фактологічні дані, які вказують на різноманітні життєві негаразди і труднощі населення країни є вкрай шкідливими. Як наслідок, з 1929 року соціологія була оголошена «буржуазною лже-наукою», а контакти вітчизняних вчених з їхніми зарубіжними колегами були розірвані. Тоді ж, як зауважує Рибшун, М. Грушевському заборонили викладати на соціологічних курсах в Київському інституті народної освіти. Крім того, була введена заборона на будь-які кількісні соціологічні дослідження як всього суспільства, так і його окремих груп у вигляді анкетування чи інших інструментів збору та акумуляції інформації, її аналізу чи науково-статистичної обробки. Ця заборона проіснувала аж до середини 50-х років XX ст. [9].

Після зміни в СРСР партійного керівництва (смерті Й. Сталіна й приходу до влади М. Хрущова) нова політика (т. зв. «відлига») торкнулася й соціології. У Москві було створено Інститут громадської думки, а перші роботи нового покоління соціологів навіть отримали схвалення в партійних друкованих органах, у тому числі центральній газеті «Правда». На Заході цей факт викликав зацікавленість та численні схвальні публікації. Тоді ж було впроваджено й новий інструмент соціологічних досліджень – збір інформації з через листи читачів газет, яка оброблялася за усіма правилами соціологічної науки й репрезентативного анкетування. Впродовж наступних семи років в СРСР було реалізовано 27 подібних проектів із залученням сотень громадян, переважно студентів.

У цих умовах у керівництва в СРСР починаючи з кінця 50-х років XX ст. поступово почало з'являтися усвідомлення об'єктивної потреби в розвитку, легітимації і застосування наробок раціонального суспільствознавства й соціологічного знання. Таке усвідомлення було спричинене декількома факторами:

По-перше позитивну роль відіграла атмосфера «відлиги», перехід суспільства від жорсткого тоталітаризму до більш м'якої політичної моделі, що мала «цивілізованіший» вигляд. Нова політична модель не обмежувалася існуванням «мудрого, всемогутнього і всезнаючого» керівного центру, а й

потребувала зворотного зв'язку із суспільством, адже ускладнення нової системи управління суспільним життям на різних рівнях зумовлювало створення принципово інших структурних зв'язків, що об'єктивно не «вписувалося» у догматичну схему жорсткого комуністичного «планування» й непохитної вертикалі адміністративно-політичного управління [7].

По-друге, соціально-гуманітарна наука в СРСР, попри ідеологічні обмеження, невпинно прогресувала, реагуючи, серед іншого, й на нові світові тенденції у сфері соціальних знань. У країні поступово вкорінювалося розуміння того, що лише різноманітними інтерпретаціями офіційних ідеологічних догм поповнити наукове знання не вдасться, отже, потрібен новий, актуальний тип знань, необхідних для узагальнення, аналізу, та прогнозування чи планування процесів соціального розвитку в суспільстві.

По-третє, існуючі на той час соціально-гуманітарні науки, що були замкнені рамками офіційної теорії історичного матеріалізму, не могли задовольнити потреби практиків, які здійснювали на різних рівнях політичне та адміністративне управління в державі.

Нарешті, в цей час відбувалося становлення і світової соціології, як самостійної наукової дисципліни, шляхом поступового виділення її з філософії.

Окремої уваги заслуговують й суб'єктивні фактори. Зокрема, Поляк відмічає, що «суб'єктивний, меркантильний фактор – бажання керівників радянської науки частіше бувати під різними приводами за кордоном, в той час, як рядові громадяни країни такого права були позбавлені, мимоволі призвело до прискорення процесу інституалізації соціологічної науки. Це дало можливість налагодити співпрацю з Міжнародною соціологічною асоціацією (МСА) та навіть утворити з дозволу ЦК Компартії «Радянську соціологічну асоціацію» [7]. Досліджуючи розвиток соціології у 1950-1980-х роках, Поляк посилається на спогади відомого радянського соціолога Г. Осипова та наводить багато цікавих фактів про ці події (та ін.), виокремлюючи кілька найбільш значущих:

«1) відмову ЦК КПРС у скеруванні радянських науковців на II світовий конгрес соціологів, що відбувся у Бельгії в 1953 р.;

2) дозвіл на участь у III конгресі (Нідерланди, 1955 р.);

3) отримання у ЦК КПРС дозволу на використання поняття «конкретні соціологічні дослідження» (1956 р.) і організація у вересні 1957 р. в Москві представницької Міжнародної наради соціологів з питання мирного співіснування, де були присутні багато найвідоміших європейських і американських науковців» [6].

Після такого сигналу від керівництва СРСР в пресі почали з'являтися перші публікації з соціологічної тематики, а соціологія нарешті стала набувати статусу автономної науки, яка

безпосередньо вивчала суспільство і соціальні процеси. У 1958 р. ЦК КПРС видало розпорядження, згідно якого була створена «Радянська соціологічна асоціація». Починаючи з 1960 року в бюджетне фінансування науки було включено статтю про витрати на утримання і діяльність «Сектору нових форм праці і побуту» під керівництвом Г. Осипова, що входив до складу московського Інституту філософії Академії Наук СРСР та «Соціологічної лабораторії» під керівництвом В. Ядова, яка входила в структуру Ленінградського університету [6].

Досліджуючи історію соціології цього періоду, Б. Грушин відмічає: «...Соціологія виникла одночасно в п'яти центрах. Перший і самий головний – сектор «нових форм праці й побуту» Г. Осипова в Інституті філософії, що існував з кінця 59-го року. Потім Інститут суспільної думки «Комсомольської правди» і лабораторія В. Ядова на філософському факультеті Ленінградського університету. Тоді ж почали свої дослідження в Новосибірському Академістечку В. Шубкін і на Уралі Л. Коган. Тому реальними піонерами емпіричної соціології в країні ми вважаємо саме Осипова, Ядова, Шубкіна, Когана й Грушина» [1, с.212].

Відтак, розвиток соціологічної науки, який дуже сповільнився за часів тоталітарного режиму, активізувався в епоху «відлиги», коли тисячі вчених в СРСР були залучені так званого «соціального прогнозування» і проведення та реалізації, на замовлення партійного і державного керівництва, цілої низки дослідницьких програм прикладного характеру. У цей період в СРСР почали масово виходити книги, статті і брошури, у яких згадувалися різні методики соціологічного дослідження, хоча основний акцент в них ставився саме на «соціальне прогнозування».

Отже, радянська соціологія, попри ідеологічні обмеження, доволі активно розвивалася, хоча географічно така активність була нерівномірною, адже наукові установи в основному були зосереджені в головних адміністративних центрах країни. Разом з цим такий дисбаланс приносив і певну користь, оскільки віддалені від центру академічні установи були вільнішими у виборі напрямів педагогічно-соціологічної роботи, тому там швидше набувався досвід створення спеціалізованого навчання у цій науковій сфері і тематичних соціологічних досліджень.

Характерним прикладом була Україна, в якій, попри наслідування російських соціологів, що працювали у великих академічних центрах, соціологія мала власну специфіку. Відродженню, становленню та розвитку соціології в Україні посприяла політика керівництва Інституту філософії Академії Наук УРСР, який перетворився в найбільший центр соціології радянської України. Тут варто пригадати певні зміни в механізмі вироблення наукової політики в епоху хрущовської «відлиги», який, зокрема, передбачав безпосередню участь самих вчених в формуванні та наступній реалізації

наукової політики. Це був один із способів інтегрувати до радянської еліти у якості одного з ключових компонентів саме діячів науки. Адже до цього радянською елітою вважались лише управлінська бюрократія, партійне керівництво, та адміністратори військово-промислового комплексу. У першій половині 60-х років XX ст. в Інституті філософії Академії Наук УРСР розпочалася процедура фактичної легалізації наукових соціологічних досліджень. Зокрема, вперше в Україні у 1960 р. при згаданому інституті була створена окрема група соціологічних досліджень. Восени цього ж року група провела на одному з київських підприємств своє перше дослідження [4, с.8; 88-99].

Отже, в 60-х роках XX ст. стимулами відновлення соціології в радянській Україні стали:

– процес відгалуження досліджень із соціальної проблематики від загальної філософії;

– управлінські і соціальні потреби;

– інтенсифікація розвитку соціології в інших наукових центрах СРСР;

– рішення органів державного управління і партії, за якими виникла «...необхідність розширити конкретні соціологічні дослідження на підприємствах, колгоспах і радгоспах республіки...» [3, с.6].

В контексті державної наукової політики в подальшому структурним підрозділам інститутів (філософії, економіки тощо) доручається розробка та допомога у реалізації планів соціального розвитку на мікро- та макрорівнях (від окремих підприємств – до населених пунктів, регіонів, чи галузей економіки). Досліджуючи ці події, Рибщун описує їх так: «Перші такі плани в Україні починають розробляти вже з кінця 60-х рр. Одним з найбільш відомих проєктів того часу був план соціального розвитку Львівського телевізійного заводу, роботу над яким розпочали в кінці 1965 р. Надалі замовниками таких планів стають підприємства Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, на яких соціологи разом з економістами виступали співдослідниками проблем комплексного планування та наукової організації праці, займались вивченням взаємовідносин в трудових колективах, питаннями мотивації та стимулювання праці, трудовою мобільністю тощо» [9, с.154].

З огляду на ідеологічні постулати, соціологія в СРСР завжди вважалася наукою, яка займається передусім соціальними відносинами у сфері виробництва. Тобто їй відводилась роль наукового обґрунтування і розробки довгострокової соціальної політики та шляхів її реалізації в формі «планів соціального розвитку». Як зауважив з цього приводу Рибщун, «...Таким чином, відродження соціологічної науки в Україні багато в чому завдячувало саме практиці економічного і соціального планування, а весь період 60-х – поч. 70-х рр. в українській соціології пройшов під егідою промислової соціології» [9, с.161].

Попри згадану вище позицію офіційної радянської науки, самі соціологи намагались не обмежуватись у своїй науково-дослідній діяльності

виключно промислово-виробничою соціологією. Як свідчать архівні документи, «...активні дослідження здійснювались у сферах міжособистісних відносин та релігії, вивчалась соціальна структура, загальні соціальні зміни тощо. Лише за 1963-1965 рр. співробітниками Інституту філософії здійснено емпіричні дослідження релігійності населення в Сумській, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській та Чернівецькій областях, вивчались проблеми міжособистісних та трудових відносин, зміни соціальної структури робітничого класу та селянства (емпіричною базою тут були промислові та сільськогосподарські підприємства Київщини, Харківщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя, Миколаївщини, Кіровоградщини, Сумщини)» [2, с.2]. В той самий час «...соціологічна лабораторія Київського університету проводить ряд досліджень у сфері соціології праці (аналіз бюджету часу робітників і інженерно-технічних працівників, вивчення рівня довіри працівників промисловості до пануючої державної системи тощо), соціологи Харківського університету вивчають проблеми виробничих відносин, зокрема, механізми участі громадськості в управлінні виробництвом, займаються дослідженням соціальних аспектів навчальної діяльності, у Львові займаються соціологією освіти» [11, с.5-6.]

Відтак, вітчизняні вчені вже в середині 60-х років XX ст. мали певний теоретичний і практичний досвід, що дозволило узагальнити результати проведених прикладних досліджень та представити їх в цілій низці монографій, а наприкінці 1960-х років в Києві вже була опублікована перша спеціалізована наукова збірка «Соціологія на Україні» [11].

Висновки і пропозиції. Отже, у 50-60-х рр. XX ст. в УРСР розпочався повільний процес відродження і становлення соціологічної науки, хоча й у вигляді нерегулярних досліджень. Згадане відродження стало можливим завдяки низці об'єктивних факторів: лібералізації політичної системи, пов'язаної з економічним реформуванням і нагальної потреби у практичних соціальних знаннях. У цей період українська соціологія мала лише регіональний статус, що з одного боку не давало таких широких можливостей, які мала «центральна» російська наука, а з іншого – мала специфічні відмінності й певну творчу свободу. Процес відродження соціології в Україні в 60-х рр. XX ст. носив переважно фрагментарний, частково ініційовані «зверху», та найбільше детермінований «знизу» характер. Лише на межі 60-70-х років XX ст. українська соціологія активізувалася, а посправжньому повноцінний розвиток цієї дисципліни став можливим вже у другій половині 1980-х років, з переходом партійного керівництва СРСР до політики «перебудови», ініційованої М. Горбачовим. Вже починаючи з 1986 р. соціологія остаточно набула самостійного статусу навчальної та наукової дисципліни, а вища школа отримала право готувати фахівців відповідних спеціальностей. В той же час

соціологи нарешті змогли встановити сталі зв'язки із зарубіжними колегами, а вітчизняна соціологія, як наукова дисципліна – інтегруватися в загальносвітову соціологічну науку. Однак це вже тема окремої статті.

1.Грушин Б.А. Горький вкус невестребованности. „Российская социология шестидесятих годов в воспоминаниях и документах”. СПб.: Русский христ. гум. ин-тут, 1999. С. 205-228.

2. ДАІФ. Оп.1.Спр.593. Постановления Секции общественных наук АН УССР. 17 янв. – 26 нояб. 1966г., с.2.

3.ДАІФ. Оп.1. Спр.467. Постановления Секции общественных наук АН УССР. 3 янв. – 23 дек. 1963г., с.6.

4.ДАІФ.Оп.1. Стр. 344. Постановления Бюро отделения общественных наук АН УССР. 11 янв. – 3 дек. 1960 г., с.8; 88-99.

5.Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки; Ін-т соціальних наук. Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996, с.25-31.

6.Осипов Г.В. Социология и социализм. М.: Наука, 1990. 342 с.

7. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. К., „Каравела”, 2000. 248 с.

8. Поляк О.В. Розвиток соціологічної освіти в Україні: організаційно-дидактичні характеристики : Дис... канд. наук: 13.00.01.2008.

9.Рибщун О.В. Українська соціологія: традиції, особливості, орієнтири розвитку (60-ті рр. ХХ – поч. ХХІ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук 22.00.01. історія та теорія соціології. Київ. 2008, 389 с.

10.Соколова Г.Н. Возрождение социологии в 60-е годы. *История социологии: Учеб. пособие / Под общ. ред. А.Н. Елсукова и др.* Минск: Высшая школа, 1997, с. 351.

11.Соціологія на Україні/ Під ред. Л. Сохань. К., 1968.

References

1.Hrushyn B.A.(1999). *Horkyi vkus nevestrebovannosti* [The bitter taste of lack of demand]. „Rosyiskaia sotsyolohyia shestydesiatykh hodov v vospomynaniakh y dokumentakh”. SPb.: Russkyi khryst. hum. yn-tut. S. 205-228 (in Russian).

2. DAIF. Op.1.Spr.593. *Postanovleniya Sektsyy obshchestvennykh nauk AN USSR. 17 yanv. – 26 noiab. 1966h.* [Resolutions of the Social Sciences

Section of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. 17 jan. - Nov 26. 1966], s.2 (in Russian).

3.DAIF. Op.1. Spr.467. *Postanovleniya Sektsyy obshchestvennykh nauk AN USSR. 3 yanv. – 23 dek. 1963h.* [Resolutions of the Social Sciences Section of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. 3 jan. - Dec 23. 1963], s.6 (in Russian).

4.DAIF.Op.1. Str. 344. *Postanovleniya Biuro otdeleniya obshchestvennykh nauk AN USSR. 11 yanv. – 3 dek. 1960 h.* [Resolutions of the Bureau of the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. 11 jan. - Dec 3. 1960 g.], s.8; 88-99 (in Russian).

5.Kondratyk L. Y. (1996). *Istoriia sotsiologhii Ukrainy v imenakh. Volynskiy derzh. un-t im. Lesi Ukrainky; In-t sotsialnykh nauk* [History of sociology of Ukraine in names. Volyn state. Univ. Lesya Ukrainka; Inst. Of Social Sciences]. Lutsk: Vyd-vo VDU, s.25-31 (in Ukrainian).

6.Osypov H.V. (1990). *Sotsyolohyia y sotsyalyzm* [Sociology and socialism]. M.: Nauka. 342 s. (in Russian).

7. Picha V.M. (2000). *Sotsiologhiia: zahalnyi kurs* [Sociology: general course]. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh zakladiv osvity Ukrainy. K., „Karavela”, 248 s. (in Ukrainian).

8. Poliak O.V. *Rozvytok sotsiologhichnoi osvity v Ukraini: orhanizatsiino-dydaktychni kharakterystyky* [Development of sociological education in Ukraine: organizational and didactic characteristics]: *Dys... kand. nauk: 13.00.01.2008* (in Ukrainian).

9.Rybshchun O.V. (2008). *Ukrainska sotsiologhiia: tradytsii, osoblyvosti, oriientyry rozvytku (60-ti rr. KhKh – poch. KhKhl st.)* [Ukrainian sociology: traditions, features, landmarks of development (60s of the XX - beginning of the XXI century)]. *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata sotsiologhichnykh nauk 22.00.01. istoriia ta teoriia sotsiologhii.* Kyiv. 389 s. (in Ukrainian).

10.Sokolova H.N. (1997). *Vozrozhdenye sotsyolohyy v 60-e hody* [The revival of sociology in the 60s]. *Ystoriia sotsyolohyy: Ucheb. posobye / Pod obshch. red. A.N. Elsuкова y dr. Mynsk: Vysshhaia shkola. s.351* (in Russian).

11.*Sotsiologhiia na Ukraini* [Sociology in Ukraine]/ Pid red. L. Sokhan. K., 1968 (in Ukrainian).

Людмила Сорочук

кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Центр українознавства філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID:0000-0003-0478-356X

Email: LVS1166@ukr.net

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА МІСІЯ МИХАЙЛА ВЕРБИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАЦІЄТВОРЕННЯ

Анотація. Простежено творчу діяльність Михайла Михайловича Вербицького, як одного з найяскравіших представників національної еліти періоду українського культурного відродження XIX ст. Наголошено на вагомості соціально-культурної місії митця, священника греко-католицької церкви, громадського діяча, засновника професійної музики на Галичині й одного із фундаторів національної композиторської школи в Україні. Представник мистецької еліти, відомий композитор М. Вербицький був взірцем професіоналізму в музичній справі й, що дуже важливо, носієм національно-культурних ідей.

У статті порушується питання значимості створення пісні-гімну «Ще не вмерла Україна»: слова П. Чубинського, музика М. Вербицького. Славетний музичний твір, слова і мелодія якого єднають не одне покоління, згуртовує українців як в Україні, так і за її межами, впливає на формування ідентичності та пробуджує національну свідомість. Працюючи над створенням величної пісні, автори розуміли, що в піснях-гімнах закодовані політичні важелі, завдяки яким розкривається потенціал для демократичного розвитку нації та консолідації громадян.

Після здобуття Україною незалежності, було затверджено текст гімну, з одночасною редакцією, а в березні 2003 р., Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Державний Гімн України» на музику В. Вербицького, слова П. Чубинського «Ще не вмерла України, і Слава, і Воля» – є одним з найголовніших державних символів.

Акцентується увага на тому, що М. Вербицький є автором музики до Гімну України й своїм життєвим вибором, активною громадською діяльністю та творчим доробком здійснював просвітницьку та соціально-культурницьку місію. Талановитий композитор, духовний наставник, патріот М. Вербицький усвідомлював цінність того, що він робив, самовіддано й жертвовно працював, просуюючи позицією самоствердження українців, як вільних та самодостатніх людей.

Ключові слова: соціально-культурницька місія, національне відродження, націєтворення, автор музики Державного Гімну України.

Ludmyla Sorochuk

Ph.D. in Philology, Scientific Researcher,
Center of Ukrainian Studies of Faculty of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv

CULTURAL AND EDUCATIONAL MISSION OF MYKHAYLO VERBYTSKY IN THE CONTEXT OF NATION-BUILDING

Abstract. The creative activity of Mykhailo Mykhailovych Verbytsky, as one of the brightest representatives of the national elite of the period of the Ukrainian cultural revival of the XIX century, was traced. The importance of the social-cultural mission of the artist, a priest of the Greek Catholic Church, a public figure, the founder of professional music in Galicia and the founder of the national school of composition in Ukraine was emphasized. A representative of the artistic elite, the famous composer M. Verbytsky was a model of professionalism in music and, very importantly, a bearer of national and cultural ideas.

The article raises the question of the significance of the creation of the anthem song "Ukraine is not dead yet": the words of P. Chubynsky, the music of M. Verbytsky. The famous musical composition, the words and melody of which united more than one generation, united Ukrainians around the world, influenced the formation of identity and awakened national consciousness. Working on the creation of a majestic song, the authors realized that the songs-

hymns encode political levers, which reveal the potential for democratic development of the nation and the consolidation of citizens.

After Ukraine gained independence, the text of the anthem was approved, with simultaneous editing, and in March 2003, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law "On the National Anthem of Ukraine" to the music of V. Verbytsky, P. Chubynsky's words "Ukraine is not dead yet, and Glory, and Will" – is one of the most important state symbols.

Emphasis is placed on the fact that M. Verbytsky is the author of music for the National Anthem of Ukraine and his life choice, active social activity and creative work carried out a social-cultural mission. The talented composer, spiritual mentor, patriot M. Verbytsky realized the value of what he was doing, worked selflessly and sacrificially, promoting the position of self-affirmation of Ukrainians as free and self-sufficient people.

Key words: *social-cultural mission, national revival, nation-building, author of the music of the National Anthem of Ukraine.*

Актуальність проблеми. У сучасній гуманітаристиці активізувалась зацікавленість до витоків української історії й культури, особливо до наукової спадщини як видатних особистостей, так і до багатьох постатей, чиї імена тривалий час в радянський період, замовчувались. Вивчаючи чинники консолідації й об'єднання українства, а також проблематику деконфліктизації в українському суспільстві в постколоніальний період у зазначеному дослідженні ми намагатимемось показати ознаки єднання українців на прикладі життя і творчої діяльності найяскравішого представника національної еліти періоду українського культурного відродження XIX ст., одного із фундаторів національної композиторської школи в Галичині, автора музики до Гімну України – Михайла Михайловича Вербицького. Завдячуючи своїй мистецькій місії, патріотизму, не зраджуючи своїм цінностям та ідеям, а отже, в такий спосіб, розвивав й примножував українську культуру, гуртував навколо себе однодумців й непохитною громадянською позицією не підкорювався системі царського режиму.

Варто зазначити, що творчий внесок Михайла Михайловича Вербицького у розвиток музичного мистецтва, а в подальшому – державотворчих процесах України та націєтворенні, сповна не поцінований нащадками. Тому дослідження доробку культурного діяча є актуальним в контексті відродження історичної пам'яті, вивчення ролі української еліти у формуванні національної свідомості та ідентичності.

Аналіз досліджень та публікації. Вивчаючи життєвий шлях Михайла Вербицького, аналізуючи наукові розвідки творчого доробку митця, теоретичним підґрунтям запропонованого дослідження послужили роботи відомих науковців, які упродовж XX – початку XXI ст. оприлюднювали свої праці з історії розвитку та становлення музичного мистецтва в Україні, ролі представників української інтелігенції, митців, духовної еліти, які плекали українську культуру й активно впливали на формування української нації ще в умовах царського режиму.

Відомо, що тривалий час ім'я Михайла Михайловича Вербицького замовчувалось, але за останні роки сучасна гуманітаристика поповнилась науковими розвідками про автора Державного Гімну України. Серед яких виділяються праці Зиновія

Лиська «Піонери музичного мистецтва в Галичині» (1994 р.), Станіслава Людкевича «Михайло Вербицький та українська суспільність» (1999 р.). Фундаментальним є дослідження М. Загайкевич «Музичне життя Західної України другої половини XIX ст.» (1999 р.). Цікавими є праці О. Зелінського «Перший галицько-український гімн та "невідомий" твір М. Вербицького» (1999 р.) та «Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля...» (2004 р.). Цінним джерелом щодо дослідження історії створення Гімну України є робота Федора Погребенника «Ще не вмерла Україна. Історія забороненої пісні-гімну», яка була надрукована в журналі «Літературна Україна» (1990). Серед сучасних досліджень заслуговує на увагу монографія Любові Кияновської «Стильова еволюція галицької музичної культури XIX–XX ст.» (2000 р.) [4] й робота цієї ж авторки «Михайло Вербицький і сучасна музична українська культура» (2001 р.); дослідження Марії Загайкевич «Михайло Вербицький. Сторінки життя і творчості» (1998 р.) [6]; наукова розвідка Лариси Соловей «Отець Михайло Вербицький – композитор, громадський діяч, автор гімну України «Ще не вмерла України і слава, і воля» [7].

Зазначимо, що особистість громадського і культурно-освітнього діяча, священника, композитора розкривається як у загальних рисах, так і в окремих аспектах професійного спрямування. Чимало праць присвячено дослідженню історичного питання створення Гімну України, автором тексту якого є Павло Чубинський, а музику до слів написав Михайло Вербицький.

Мета дослідження. Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких завдань:

- проаналізувати роль національно-інтелектуальної еліти, що реально надалі вплинула на суспільно-політичну думку та згуртування нації (на прикладі творчої діяльності М. Вербицького);
- осмислити вагомість соціально-мистецької місії М. Вербицького, адже він є автором музики до Гімну України, засновником професійної музики на Галичині та одним із фундаторів національної композиторської школи в Україні;
- оцінити творчі досягнення та велич особистості М. Вербицького як освіченої, культурної людини, яка сповідувала гуманістичні й духовні цінності та підпорядковувала своє життя зазначеним принципам.

Виклад основного матеріалу. М. Вербицький належить до когорти тих українців, які працювали і творили заради розвитку своєї держави й вели активну громадсько-просвітницьку діяльність, адже митець був фундатором професійної музики у Галичині та заклав основи національної композиторської школи на теренах Західної України. Тому сучасна політична еліта, орієнтуючись на духовну, культурно-просвітницьку та громадську позицію М. Вербицького, як представника тогочасної мистецької інтелігенції, що реально мав об'єднуючий вплив на суспільно-політичну думку другої половини ХІХ ст., продовжує ідеї державотворення і в наш час [10, с.133].

Творчі досягнення й музичний спадок М.Вербицького (автора музики до українського славня) науковці почали досліджувати після розпаду Радянського Союзу й здобуття незалежності України в 1991 р. Згодом було затверджено текст гімну, з одночасною редакцією першого рядка, а вже у березні 2003 р., Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Державний Гімн України» на музику В. Вербицького, слова П. Чубинського «Ще не вмерла України, і Слава, і Воля». «Справжньою знахідкою стала музика Михайла Вербицького, покладена на вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Цьому творові судилася роль гімну Української держави, пісні-натхненниці багатьох поколінь» [1, с. 295].

Автори Державного Гімну України П. Чубинський і М. Вербицький посідають достойне місце серед представників української національної еліти, однак про їхні здобутки почали згадувати після розпаду Радянського Союзу. Варто зазначити, що зацікавленість вивчати творчий феномен П.Чубинського і М. Вербицького серед сучасних науковців зростає й, відповідно, українська гуманітаристика поповнюється ґрунтовними та цікавими дослідженнями. «Магнетизм людини залежить від того, наскільки вона відома світові, який внесок зробила в здобутки своєї епохи [3, с.17]. Дуже влучно сказав про проблему “заборони” у період тоталітарного режиму український філософ С. Кримський: «Феномен індивідуального, який має особистісний та національний ракурс, що виявляє специфіку, неповторність та цінність, всіляко нехтувався за тоталітарного режиму. Тому його врахування є особливо нагальним для постколоніальної України [5, с. 42 - 43].

Таким чином, Гімн України – найголовніший символ державності, а його звучання під час проведення різних заходів, як на державному рівні, так і поміж людей в повсякденному житті, має великий потенціал, об'єднуючи громадян навколо певної мети чи події, а отже і є духовним орієнтиром нації. М. Жулинський, досліджуючи національно-культурні міфи та реалії українського суспільства, перспективи його національного самовизначення сказав: «Духовний потенціал нації – це передумова і

головний рушій соціально-економічного оздоровлення суспільства» [2, с.133].

Варто зазначити, що слова й смислове наповнення славетної пісні не втратили актуальності вже більш як півтора століття та є важливими і в наш час, згуртовуючи українців у світі. «Автори Гімну П. Чубинський та М. Вербицький почесно належать до славетних і видатних діячів української культури. Гідним пошануванням корифеїв української культури та даниною пам'яті є символічне звучання Державного Гімну незалежної України» [8, с. 101].

М. Вербицький протягом всього свого життя був активним, творчо занурювався в композиторську роботу, долучався до громадсько-просвітницького життя, служив священником та шукав підтримки серед однодумців і колег. Л. Соловей називає видатних корифеїв української культури, з якими Вербицький активно працював та підтримував товариські стосунки. Серед них: М. Шашкевич, І. Вагилевич, М. Устиянович, Я. Головацький, О. Шухевич, А. Могильницький. Спілкування з такими людьми надихало на творчість й впливало на формування патріотично-спрямованої особистості Вербицького «глибоко національного митця, попередника М. Лисенка. Якщо «Руській трійці» належить заслуга відродження західноукраїнської літератури, то М. Вербицький посідає аналогічне місце в галузі музичного мистецтва» [7].

Михайло Вербицький був інтелектуальною та надзвичайно працювотою людиною. За короткий життєвий період (прожив 55 років) писав духовну музику, проводив активну просвітницьку й громадську роботу, а отже – працював заради майбутнього України. Він став першим у Галичині музичним інтерпретатором Шевченкової поезії, одним із початківців, поєднуючи вірш Т. Шевченка «Заповіт» з музикою.

У кінці 40-х р. ХІХ ст. починає налаштовуватись активне театральне життя, тож недарма М. Вербицький пише багато музичних творів для театру, створює музику до театралізованих п'єс (понад 20). Серед них: «Жовнір-чарівник», «Козак і охотник», «Школяр на мандрівці», «Верховинці», «Гриць Мазниця», та ін.). Трохи згодом, для театру «Руської Бесіди» митець написав побутову мелодраму «Підгіряне», одну із самих популярних своїх п'єс. Талановитий композитор працював і в царині симфонічної музики, маючи унікальну особливість, «свій почерк». М. Вербицький власний творчий доробок поповнив і оркестровими композиціями (відомі дванадцять симфонічних увертюр-симфоній), музика яких виразно утверджує національний стиль й підтверджує його професіоналізм.

Отже, музичні твори М. Вербицького стали першими зразками національної симфонічної музики на професійній основі у ХІХ ст. в Галичині.

Цікавою сторінкою у творчому житті талановитого композитора М. Вербицького є період пов'язаний, насамперед, із церковною діяльністю та

написання духовної музики. Йому належать понад сорок духовних композицій. Вербицький звертався до канонічних текстів, серед них: «Ангел вопієше» (великодній музичний твір), «Єдин Свят – хваліте», «Милость мира», «Отче наш», «Свят» та створив такі літургійні шедеври, як «Єдинородний Сине», «Святий Боже», «Алилуя». Тому духовна музика Михайла Михайловича набула широкого розповсюдження. Його твори співали у великих храмах і малих церквах, поширювались у рукописах і часто втрачали своє авторство, але музика жила поміж людей. Особливою популярністю серед світських творів у наш час користуються хорові мініатюри на тексти І. Гушалевича «До зорі», «Мир вам, браття»; В. Шашкевича «Жаль», «Цвітка молити»; В. Масляка «Де Дніпро котить хвилі». Варто назвати і «Заповіт» (сл. Т. Шевченка), «Поклін» (сл. Ю. Федьковича) та ін., а Літургія для змішаного хору звучить у багатьох храмах до сьогодні.

Важке дитинство, виснажлива робота, подолання побутових труднощів, часті переїзди, бідність та скрута підірвали здоров'я М. Вербицького. У 1870 році передчасна смерть обірвала життя корифея музичного мистецтва. Михайло Михайлович Вербицький прожив лише 55 років.

Досліджуючи творчий доробок українського митця, Лариса Соловей говорить: «Прикро, що ми мало знаємо про спадщину М. Вербицького, яка досі не тільки не осмислена, а навіть не встановлена. І хоч би як склалась її доля, але можна стверджувати, що вона досить немала і вагома, це понад 100 творів різних жанрів. Фактично, у більшості жанрів М. Вербицький виступає піонером західноукраїнської школи, демонструючи неабияку майстерність у пристосуванні європейських художніх норм до національного фольклорного ґрунту» [7].

Висновки. Відомо, що період другої половини XIX ст., коли жив і творив М. Вербицький, був сприятливим для активізації процесів українського національного відродження. Тому, досліджуючи спадщину Михайла Михайловича Вербицького, осмислюючи творчий доробок видатного композитора в контексті націєтворення, можна сказати, що його вагомий музичний спадок підняв українське мистецтво на високий щабель світової культури, а своєю громадянською позицією митець гуртував навколо себе однодумців та здійснював культурно-просвітницьку місію. Чимало музичних творів М. Вербицького є унікальними зразками української симфонічної музики XIX ст.

Досліджуючи історію створення Державного Гімну України можемо сказати, що пісня-гімн має «великий потенціал для консолідації українського суспільства та виховання справжнього громадянина й патріота нашої держави [9, с. 285]. Слова й мелодія Гімну України єднає не одне покоління, об'єднує українців за межами нашої держави, а його автор, відомий композитор Михайло Вербицький – є взірцем професіоналізму в музичній справі й достойним представником національної еліти.

1. Гусев В., Дорожжін В., Калінцев Ю. та ін. Видатні постаті в історії України (XI–XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. Київ: Вища школа. 2002. 360 с.

2. Жулинський Микола. Національна культура за умов формування нової суспільної солідарності в Україні. *Нація. Культура. Література: нац.-культ. Міфи та ідейно-естет. Пошуки укр. л-ри*. Київ: Наук. Думка. 2010. С. 127 – 133.

3. Зиль А. Народнознавець. Павло Чубинський і його доба. К.: ТОВ «Казка». 2009. 360 с.

4. Кияновська Л. Стильова еволюція галицької музичної культури XIX – XX ст.: Монографія. Тернопіль: Астон. 2000. 339 с.

5. Кримський С. Колізії цивілізаційного вибору в посттоталітарній Україні. *Філософсько-антропологічні студії 2000. Європейський вектор та основні цінності української гуманітаристики*. К.: Стило. 2000. 436 с.

6. Загайкевич М. Михайло Вербицький. Сторінки життя і творчості. Львів: Місіонер, 1998. 148 с.

7. Соловей Л. Отець Михайло Вербицький – композитор, громадський діяч, автор гімну України «Ще не вмерла України і слава, і воля». URL: <http://dspu.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/11/014-14.pdf>

8. Сорочук Людмила. Гімн України – пісня, яка згуртує українців. *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень. Наукове видання*. Хмельницький. 2018. С. 100 – 101.

9. Сорочук Л. В. Державні символи та свята як підґрунтя консолідації української нації. *Консолідація українства в постколоніальну добу: монографія. За заг. ред. проф. М. І. Обушного*. Київ: Педагогічна думка. 2019. С. 274 – 286.

10. Сорочук Людмила. Українознавець Павло Чубинський – представник національної еліти. *Українознавчий альманах. Випуск 22*. К.: «Міленіум+». 2017. С. 132 – 136.

References

1. Gusev V., Dorozhzhin V., Kalintsev Y. and others (2002). *Vydatni postati v istoriyi Ukrayiny (XI–XIX st.): Korotki biohrafichni narysy. Istorychni ta khudozhni portrety* [Prominent figures in the history of Ukraine (XI–XIX centuries): Short biographical essays. Historical and artistic portraits]. Kyiv: Vyshcha shkola. 360 p. (in Ukrainian).

2. Zhulynsky Mykola. (2010). *Natsional'na kul'tura za umov formuvannya novoyi suspil'noyi solidarnosti v Ukrayini* [National culture under the conditions of formation of new social solidarity in Ukraine]. *Natsiya. Kul'tura. Literatura: nats.-kul't. Mify ta ideyno-estet. Poshuky ukr. l-ry*. Kyiv: Nauk. Dumka. 127 – 133 p. (in Ukrainian).

3. Zil A. (2009). *Narodoznavets'. Pavlo Chubyns'kyu i yoho doba* [Ethnographer. Pavlo Chubynsky and his time]. K.: TOV «Kazka». 360 p. (in Ukrainian).

4. Kyyanovs'ka L. (2000). *Styl'ova evolyutsiya halys'koyi muzychnoy kul'tury KHIKH – KHKH st.: Monohrafiya* [Stylistic evolution of Galician musical culture of the XIX - XX centuries: Monograph]. Ternopil': Aston. 339 p. (in Ukrainian).
5. Krymsky S. (2000). *Koliziyi tsyvilizatsiyoho vyboru v posttotalitarniy Ukrayini* [Collisions of civilizational choice in post-totalitarian Ukraine]. *Filosofs'ko-antropolohichni studiyi 2000. Yevropeys'kyu vektor ta osnovni tsinnosti ukrayins'koyi humanitarystyky*. K.: Stylos. 436 p. (in Ukrainian).
6. Zahaykevych M. (1998). *Mykhaylo Verbyts'kyu. Storinky zhyttya i tvorchosti* [Mykhailo Verbytsky. Pages of life and work]. L'viv: Misione. 148 p. (in Ukrainian).
7. Solovey L. *Otets' Mykhaylo Verbyts'kyu – kompozytor, hromads'kyu diyach, avtor himnu Ukrayiny «Shche ne vmerla Ukrayiny i slava, i volya»* [Father Mykhailo Verbytsky - composer, public figure, author of the anthem of Ukraine "Ukraine is not dead yet, and Glory, and Will"]. URL: <http://dspu.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/11/014-14.pdf>
8. Sorochuk Ludmyla. (2018). *Himn Ukrayiny-pisnya, yaka z hurtovuye ukrayintsiv* [Anthem of Ukraine - a song that unites Ukrainians]. *Suspil'stvo, derzhava i tserkva u spektri mizhdystsyplinarnykh doslidzhen'*. Naukove vydannya. Khmel'nyts'kyu, 100 – 101 p. (in Ukrainian).
9. Sorochuk L. V. (2019). *Derzhavni symvoly ta svyata yak pidgruntia konsolidatsiyi ukrayins'koyi natsiyi* [State symbols and holidays as a basis for the consolidation of the Ukrainian nation]. *Konsolidatsiya ukrayinstva v postkolonial'nu dobu: monohrafiya. Za zah. red. prof. M. I. Obushnoho*. Kyiv: Pedahohichna dumka. 274 – 286 p. (in Ukrainian).
10. Sorochuk Ludmyla. (2017). *Ukrayinoznavets' Pavlo Chubyns'kyu – predstavnyk natsional'noyi elity* [Ukrainian scholar Pavlo Chubynsky is a representative of the national elite]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh. Vypusk 22*. K.: «Milenium+». 132 – 136 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.12>
УДК 305. 172:176(173)

Юлія Стребкова

кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ

ORCID: 0000-0001-9941-0330

Email: strebkova@i.ua

УКРАЇНСЬКІ ПРАКТИКИ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА У СВІТОВИХ ТРЕНДАХ БІОПОЛІТИКИ

Анотація. Репродуктивний, сурогатний, абортний та інші види медичного туризму є свідченням попиту на певні практики і невирішеність біополітичних питань на рівні законодавств багатьох країн світу із різним ставленням до соціально-економічної та біологічної нерівності. Україна залишається осередком світового репродуктивного туризму. У великих містах України розвивається репродуктивний бізнес і функціонують клініки, що надають послуги з використанням допоміжних репродуктивних технологій. Це актуалізує проблему невирішених питань біополітики та посилює їхній вплив на практики сурогатного материнства в Україні.

Обґрунтована потреба глибокого соціально-філософського аналізу проблем сурогатного материнства, особливо, коли справа стосується етики ризиків. Відзначено, що законодавство, яке регулює сурогатне материнство відстає від репродуктивних та соціальних практик і потреб. Акцентується увага на тому, що законодавство у біополітиці, актуальне на певний короткий час: до нового етапу розвитку технологічних можливостей. Законодавство з питань сурогатного материнства в Україні більш врегульоване і почасти більш прогресивне, ніж у багатьох країнах світу, ґрунтується на генетичній спорідненості.

Проведено аналіз останніх аболіціоністських ініціатив, зокрема тих, що походять від релігійних організацій. З'ясовано виклики та загрози українському соціуму, які несуть заборонні законотворчі ініціативи у сфері репродукції. Продемонстровано, що захист від експлуатації, на який посилаються аболіціоністи досягається явно непропорційним і обтяжливим для самих жінок способом. Зроблено висновки, що для

уникнення негативних біополітичних сценаріїв українське суспільство повинно уникати моральних панік, сформуванню особливу повагу до технологій і наукового знання, визнавати авторитет соціально-гуманітарних наукових досліджень та цінність отриманих науковцями даних.

Ключові слова: біополітика, сурогатне материнство, сучасне українське суспільство, етичні ризики (етика ризиків), моральні паніки.

Yulia Strebkova

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» Kyiv

UKRAINIAN PRACTICES OF SURROGATE MOTHERHOOD IN THE WORLD TRENDS OF BIOPOLITICS

Abstract. Reproductive, surrogate, abortion and other types of medical tourism are evidence of the demand for certain practices and unresolved biopolitical issues at the level of legislation of different countries with different attitudes to socio-economic and biological inequality. Ukraine is remaining the center of world reproductive tourism. In the large cities of Ukraine, the reproductive business is developing and there are clinics that provide services using assisted reproductive technologies. This actualizes the problem of unresolved biopolitical issues and strengthens their impact on surrogacy practices in Ukraine. Needs of deep socio-philosophical analyses of problems of surrogacy is reasoned, especially when it comes to ethics of risk. It is noted that laws which rule surrogacy, lags behind reproductive and social practices and needs. Emphasis is placed on the fact that the legislation in biopolitics is relevant for a short time: to a new stage of development of technological potentiality. Legislation on surrogacy in Ukraine is more regulated and in part more progressive than in many countries around the world, and based on genetic relatedness. The challenges and threats to the Ukrainian society, which are hiding in prohibitive legislative initiatives in the field of reproduction, have been clarified. An analysis of recent abolitionist initiatives, including those from religious organizations, has been conducted. It has been shown that the protection against exploitation invoked by abolitionists is achieved in a clearly disproportionate and burdensome way for women themselves. Conclusion that in order to avoid negative biopolitical scenarios, Ukrainian society should avoid moral panic, form a special respect for technology and scientific knowledge, recognize the authority of socio-humanitarian research and appreciate data obtained by scientists have been done.

Key words: biopolitics, surrogate motherhood, modern Ukrainian society, ethical risks, moral panics.

Актуальність дослідження. Політична, економічна та соціогуманітарна ситуація з допоміжними репродуктивними технологіями в сучасній Україні розвивається на тлі глобальних кризових процесів. Пандемія загострила багато питань біополітики, зокрема, привернула увагу до сурогатного туризму в Україну. Репродуктивний, сурогатний, абортний та інші види медичного туризму є свідченням попиту на певні практики і результатом невирішеності біополітичних питань на рівні законодавств багатьох країн світу з різним ставленням до соціально-економічної та біологічної нерівності.

Постановка проблеми. На сьогодні у світі практикують багато різних форм сурогатного материнства. Відповідно до підходів дослідники розрізняють: альтруїстичне (безоплатне), комерційне, всередині однієї родини чи із залученням гамет анонімних донорів, повне гестаційне сурогатне материнство чи з використанням внутрішньоматкової інсемінації, поєднане з програмою посмертної репродукції та ін. Наразі можна отримати дитину від трьох генетичних донорів і четвертої сурогатної матері: з яйцеклітини однієї жінки, що містить мітохондріальну ДНК, вилучається ядро і вводиться генетичний матеріал другої жінки, потім така

яйцеклітина запліднюється і може бути пересаджена третій жінці – гестаційній кур'єрці (World Health Organization, 2001). Можна народити близнюків, батьками яких будуть двоє чоловіків-партнерів. Будуть виникати і нові види, форми та можливості у сфері репродукції, наприклад, транс чоловіки, зокрема Юваль Топпер-Ерес, Рубен Шарп та ін., у яких зберегли матку, здатні народжувати [13] і також можуть ставати сурогатними матерями.

Такі можливості спричинили перевизначення багатьох понять, таких як: рід, спорідненість, сімейні зв'язки, материнство, батьківство та ін. Разом з тим, саме ДНК аналіз дає можливість точно встановлювати батьківство на основі генетичних зв'язків. Проблема сурогатного материнства, що полягає у експлуатації жіночого тіла та її репродуктивних органів, перебуває у центрі уваги жіночих громадських організацій, європейськими структурами здебільшого розглядається у контексті прав людини, а релігійними – як можливість посилення клерикального впливу на систему прийняття рішень. Українська біоетика здебільшого перебуває у колі консервативних релігійних концепцій, тож не дає відповідей на запити, які необхідні для розробки ефективної біополітики.

Вітчизняні науковці, поза медициною та біотехнологіями, досліджують сурогатне материнство у різних галузях права: А. Ананченко, Н. Басай, А. Кухар, Я. Марко, Ю. Таланов, та ін. Зараз в Україні у зв'язку із розвитком репродуктивного туризму маємо і невіршенні питання моральності сурогатного материнства та етики, і термінологічно-понятійні та міжнародно-правові проблеми [9; 10; 11; 12]. Такий широкий спектр проблем потребує соціально-філософського аналізу.

Метою дослідження є соціально-філософський аналіз біополітичних аспектів сурогатного материнства. Дослідження виконане у контексті етики ризиків.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось, у сучасній біополітиці відсутня загальноприйнята класифікація сурогатного материнства. Ринку послуг сурогатного материнства має широкий спектр оцінок, що враховують, окрім дитячої та материнської смертності і рівня технологій, також прозорість роботи клінік, епідемічну ситуацію та рівень корупції у країні. Це важливо з огляду на те, що у деяких країнах право на користування послугами сурогатного материнства затверджується судом. Обмеження для жінок як клієнток також дуже різняться у різних країнах: віковий ценз, перелік медичних показань, матримоніальний статус, громадянство та ін. [14] Різняться також підходи до визначення родинних зв'язків у контексті сімейного права у різних країнах [9; 10; 11; 12].

Міжнародний досвід унормування сурогатного материнства перебуває у стані бурхливого розвитку. У 1997 р. була прийнята Конвенція Ради Європи про захист прав та гідності людини у зв'язку з застосуванням досягнень біології та медицини: конвенція про права людини та біомедицину. Україною ця конвенція підписана, але не ратифікована. Хоча пізніше до цієї конвенції у 1998 р., 2002 р., 2005 р. приймалися додаткові протоколи, до сьогодні її підписали всього лише 16 країн. Конвенція містить ряд обмежень щодо репродукції, зокрема, забороняє селекцію статі майбутньої дитини. В Україні така заборона не діє і хоча вибір статі несе додаткові витрати для споживачів репродуктивних послуг, але сприяє розвитку наукових досліджень щодо профілактики хвороб та відхилень зчеплених зі статтю людини. Статистики немає, проте можна з впевненістю сказати, що найближчим часом з причин допоміжних репродуктивних технологій значного статевого дисбалансу в Україні не станеться.

Стаття 21 згаданої Конвенції Ради Європи, виступає проти експлуатації: «Тіло людини та його частини як такі не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди» [3]. Але не завжди це вигода у юридичному визначенні: чинними в Україні та інших країнах нормами, отримані сурогатною матір'ю кошти, можуть бути потрактовані як компенсація витрат чи ризиків [14; 7]. З цієї причини багато європейських країн забороняють експлуатаційні

практики, але наразі переглядають національне законодавство, що регулює питання біополітики і дозволяють своїм громадянам користуватися практиками сурогатного материнства за кордоном. В Україні є і працюють механізми контролю у царині репродуктивних технологій, про що свідчать як постійний потік клієнтів із Європейських країн, де дотримання різних норм є дуже жорстке, так і відкриті в Україні провадження за порушення національного законодавства.

В Україні дозволено лише повне гестаційне сурогатне материнство (full or gestational surrogacy): сурогатна мати не має генетичного зв'язку з дитиною, яку виношує для безплідної подружньої пари чоловіка та жінки, що перебувають у зареєстрованому шлюбі і підтвердили медично своє безпліддя. При цьому використовуються інші допоміжні репродуктивні технології, зокрема, екстракорпоральне запліднення. Згідно чинного українського законодавства заборонено використовувати яйцеклітини сурогатної матері, при цьому вона повинна мати своїх здорових дітей.

За даними Української Асоціації Медичного Туризму, яка є членом Всесвітньої Асоціації Медичного Туризму, в Україні близько трьох десятків клінік надають репродуктивні послуги різного роду [7]. Хоча українське законодавство не дозволяє застосовувати спрощену процедуру реєстрації для закладів, які практикують допоміжні репродуктивні технології, знайти дані про ці клініки фактично не можливо: немає відповідного реєстру, не можна перевірити скільки і які клініки акредитовані уповноваженими органами, чи мають вони ліцензію МОЗ і на які саме практики допоміжної репродукції. Отже, залишається потреба вдосконалення національного законодавств, зменшення прогалани та ліквідації можливості обходити його.

На розгляді у парламенті України перебуває Законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій (№ 3488 від 15.05.2020). Цим документом передбачається покарання за умисне порушення наслідування дитиною генетичних зав'язків подружжя (або одного з майбутніх батьків) при перенесенні в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Законопроект також уточнює деякі важливі терміни, зокрема, визначає генетичний зв'язок як «відносини між батьками та дитиною, що виникають в результаті наслідування генетичного матеріалу батьків під час запліднення».

Не меншає ініціатив щодо змін законодавства від релігійних організацій стосовно заборони як сурогатного материнства, так і репродуктивних технологій загалом. Окрім Звернення католицьких єпископів України щодо сурогатного материнства [2], на сайті Офіційного Інтернет-представництва Президента України майже одночасно були розміщені петиції з вимогами заборонити сурогатне

материнство в Україні та Законодавчо заборонити сурогатне материнство в Україні для іноземців. Хоча обидві не були підтримані, цікаво, що заборона для іноземців набрала всього 128 голосів, у той час як повна заборона сурогатного материнства в Україні – 5692 голоси.

Релігійна біоетика та мораль виходять із «заснованих на Божественному Одкровенні уявлень про життя» і покликані припинити «намагання людей поставити себе на місце Бога» [5], відповідно вони не дають даних і відповідей на запити, які необхідні для розробки сучасної ефективної біополітики. Паралельно із розвитком репродуктивних технологій потрібно вирішувати проблему осучаснення моральності та етики у науково-технологічному ключі. Натомість, українським інформаційним простором ширяться технології гібридної війни спрямовані на дискредитацію науки у сфері біополітики: антивакцинація, античойс проекти, ковіддисиденство та ін.

Релігійні організації в Україні мають непохитну позицію як проти сурогатного материнства, так і загалом проти використання допоміжних репродуктивних технологій, зокрема, про неприпустимість екстракорпорального запліднення: «з точки зору морального богослов'я, сурогатне материнство кваліфікується як моральне зло, оскільки мета й засоби досягнення цієї мети не є добрими» [6]. Трохи втішає, що релігійні діячі заговорили за міжнародне законодавство, конвенції про права жінок і виступають проти комерціалізації людського тіла. Водночас чоловіки-католицькі єпископи, які навіть теоретично не можуть бути вагітними, непохитні щодо впевненості своїх знань про психологічний стан сурогатної матері і безапеляційно заявляють: «Жодні обставини та наслідки не можуть виправдати практику сурогатного материнства» [6].

Звісно, така позиція має хиби. Якщо вважати, що людське життя виникає від зачаття, а не від народження, то багато конфліктів мало б зникнути, зокрема, і проблеми сурогатного, генетичного та соціального материнства: тоді пересадити ембріон сурогатній матері – це як віддати на певний час дитину няні. Зауважимо, що договори на послуги няні, як і годувальниці грудного вигодовування також не бездоганні і експлуатаційні. Істинна причина такої релігійної позиції – конкуренція: «батьківство і материнство – це Божий дар, і про його отримання слід просити Бога в молитві, а не домагатися у репродуктивних клініках» [6]. Зважаючи на посилення клерикалізації в Україні зростає вірогідність успіху «заборонних» ініціатив у сфері біополітики. Основна загроза таких законодавчих змін стосовно розвитку репродуктивних технологій полягає у тому, що в Україні можна втратити технологічну складову, можуть виїжджати і жінки, і клієнти, і медики, зокрема, лікарі-репродуктологи, які так потрібні українській медицині та населенню нашої країни.

Ідея надати дозвіл отримувати прибуток клінікам і одночасно заборонити отримувати винагороду сурогатним матерям за ризики для здоров'я є несправедливою та також несе ризики для України щодо поширення кримінальних чорних схем. Погоджуємось, що присутня певна експлуатація, жорсткі обмеження на спосіб життя сурогатних матерів. Уповноважений із прав дитини в Україні наводить зразок контракту, що не захищає жінку, яка виношує дитину. Жінка, яка бере участь у програмі сурогатного материнства як гестаційна кур'єрка звісно наражається на небезпеку не лише втратити здоров'я, а й на ризики зазнати інших негативних наслідків: цькування, суспільний осуд, сімейні проблеми, розголошення особистих даних та інші. Про випадки таких звернень повідомляють жіночі правозахисні організації, зокрема Ла Страда - Україна. Проте зауважимо, що більшість угод захищають структури та організації, а не пересічних громадян: кредитні угоди, страхові угоди до медичних операцій, навіть комунальні угоди складаються не у інтересах клієнтів.

Потрібно унеможливити фальсифікацію, підробку документів і генетичної інформації, припинити подальше функціонування чи появу нових підпільних схем, коли під виглядом допоміжних репродуктивних технологій віддають дітей людям, які не мають генетичної спорідненості із цією дитиною. Це не лише створює збурення у ЗМІ і травму людей, а й шкодить іміджу держави та науки. Зауважимо, що відстоюючи права жінок на участь у комерційній програмі в якості сурогатної матері існує загроза, що аргументи «за» можуть бути використані на захист проституції, а це є неприпустимим з моральної точки зору. Зауважимо, що організувати навіть лабораторію, не те щоб репродуктивну клініку, значно складніше, ніж, наприклад, фіктивну шлюбну агенцію – де наших жінок будуть виставляти на продаж, реально ґвалтувати запліднюючи, а потім ще й відбирати їхніх дітей.

Врахування технологічного та соціального прогресу дає можливість прогнозувати зростання попиту на сурогатне материнство. Вже зараз приблизно чверть української молоді покладає надію на послуги сучасних технологій (штучне запліднення, сурогатне материнство тощо) [4]. Наразі ми не маємо даних для надійного прогнозу динаміки. Водночас, зміни повікової моделі народжуваності на користь старших жінок, що йде в руслі загальноєвропейської тенденції, пронаталістська політика нашої держави у купі із репродуктивним тиском та структурним примусом до материнства говорить про те, що сурогатне материнство буде актуальним для України. Найближчим часом технології штучного середовища для виношування плоду (Artificial Internal Organs) не будуть розроблені, тож постає соціальна проблема материнства загалом: визначити матір дитини генетичну чи гестаційну (та що виносила). З цим пов'язані правові наслідки, зокрема, проблеми визначення батьківства і громадянства.

У багатьох європейських країнах на основі Римського права батьком дитини визнається чоловік, який має генетичний зв'язок з дитиною, а жінка – за фактом народження. Згідно римського права мати завжди відома, а батько – це той, «на кого вказує подружжя». Зрозуміло, що такий підхід до визначення материнства є застарілим. Вітчизняне законодавство не бездоганне, але все ж більш сучасне: в Україні існує пріоритет доказового генетичного батьківства та материнства. Важливо, що за такого підходу безплідна жінка із захворюваннями, які не дають змоги народити, матиме генетичний зв'язок – спорідненість зі своїми дітьми. Звісно будуть і далі виникати нові біополітичні завдання, але наразі довести як батьківство, так і материнство однаково можна за ДНК тестом і далі спостерігати як поступово відбуваються зміни у масовій свідомості щодо допоміжних репродуктивних технологій. Врешті, чому чоловік має право на своїх генетичних нащадків, а жінка – ні?

Недосконале законодавство змушує жінок з Європейських країн не лише вдаватися до сурогатного туризму, але й потім проходити приниження процедуру «всиновлення» своїх власних генетичних дітей. Захист від експлуатації, на який посилаються аболіціоністи досягається у цьому випадку явно непропорційним і обтяжливим для самих жінок способом.

Проблема спорідненості та громадянства доволі складна, зачіпає світоглядні цінності людей і потребує подальшого дослідження не лише у контексті міжнародного права, а й на основі соціально-філософських підходів. Існує українська народна приказка «Чий би бичечок не скакав, а телятко – наше!». На нашу думку, який вид спорідненості не пов'язував би дитину із громадянами України – вона може претендувати на наше громадянство.

Висновки. Актуалізовані епідемією питання сурогатного материнства продемонстрували, що на відміну від релігійних апологетів, сучасне українське суспільство в цілому, не має своєї «священної книги», в яку можна було б подивитися і знайти навечно закріплені «абсолютно моральні», однозначно правильні і «безумовно добрі» поняття чи норми. Законодавство у біополітиці завжди актуальне на певний час: до нового етапу розвитку технологічних можливостей. Міжнародне законодавство, яке регулює сурогатне материнство відстає від репродуктивних та соціальних практик і потреб. Законодавство з питань сурогатного материнства в Україні більш врегульоване і почасти більш прогресивне, ніж у багатьох країнах світу. Можна прогнозувати, що потік замовників допоміжних репродуктивних технологій до України з різних країн, зокрема і європейських, не зменшиться. Своєю чергою це потребуватиме гармонізації законодавства та посилення контролю за дотриманням прийнятих норм і процедур.

Соціогуманітарні питання сурогатного материнства не завжди можна вирішити у межах предметного поля психології та правознавства: потрібні наукові дослідження і розробки у галузі етики науки, антропології, українознавства та соціальної філософії, з обов'язковим урахуванням діалектики світоглядних проблем. Для уникнення негативних сценаріїв, українське суспільство повинно сформулювати особливу повагу до технологій та наукового знання, визнавати авторитет наукових досліджень та цінність отриманих науковцями даних.

1. Законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій № 3488 від 15.05.2020. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал.* URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68850

2. Звернення католицьких єпископів України щодо сурогатного материнства. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви, 14 травня 2020.* URL: http://news.ugcc.ua/documents/zvernennya_katolits_kih_jeiskop%D1%96v_ukraini_do_vladi_ta_vs%D1%96h_lyudey_dobroi_vol%D1%96_na_temu_surogatnogo_materinstva_89645.html

3. Конвенція Ради Європи про захист прав та гідності людини у зв'язку з застосуванням досягнень біології та медицини: конвенція про права людини та біомедицину. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text

4. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. 248 с.

5. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. Проблеми біоетики. *Офіційний сайт «Українська Православна Церква».* URL: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsept%D1%96ya>

6. Прах Богдан. Сурогатне материнство: позірне милосердя, що обертається бідом. *Український католицький університет. Офіційний сайт.* URL: <https://lucu.edu.ua/news/surogatne-materninstvo-pozirne-myloserdya-shho-obertayetsya-bidoyu/> Ректор Українського католицького університету [Блог. Текст]. URL: https://zaxid.net/surogatne_materinstvo_pozirne_miloserdya_shho_obertayetsya_bidoyu_n1503004

7. Сурогатне материнство. Українська Асоціація Медичного Туризму. Лікування. URL: <https://uamt.com.ua/UA/lechenie-uk/lechenie-v-ukraine-uk/surogatne-materinstvo.html>

8. European Parliament resolution of 5 April 2011 on priorities and outline of a new EU policy framework to fight violence against women (2010/2209(INI)). URL: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?reference=P7-TA-2011-0127&type=TA&language=EN&redirect>

9. Frati Paola, Busardò Francesco, Montanari Vergallo Gianluca, Pacchiarotti Arianna, Fineschi Vittorio. Surrogate Motherhood: Where Italy is now and where Europe is going. Can the Genetic Mother Be Considered the Legal Mother? *Journal of Forensic and Legal Medicine*. 2015. Vol. 30. Pp. 4–8.

10. Hostiuc Sorin, Iancu Cristian, Rentea Irina, Drima E., Maria Aluas, Hangan T., Badiu D., Navolan Dan, Vlădăreanu Simona, Năstăşel Valentina. Ethical controversies in maternal surrogacy. *Romanian Society of Ultrasonography in Obstetrics and Gynecology*. 2016. Vol. 12, №44. Pp. 99–102.

11. Kirshner Shany Noy. Selling a Miracle? Surrogacy Through International Borders: Exploration of Ukrainian Surrogacy. *Journal of International Business and Law*. 2015. Vol. 14. Pp. 77–96. URL: <http://scholarlycommons.law.hofstra.edu/jibl/vol14/iss1/4>

12. Marinelli S. No more only one mom? European Court of Human Rights and Italian jurisprudences' ongoing evolution. *La Clinica terapeutica*. 2020. Vol. 170(1). Pp. 36–43.

13. Obedin-Maliver J., Makadon H. J. Transgender men and pregnancy. *Obstetric medicine*. 2016. October 28, №9 (1). Pp 4–8.

14. Pons Medical Group. Surrogacy. IVF and Surrogacy tourism in Europe. Surrogacy in Greece. March 2, 2020. URL: <https://surrogacybypons.com/surrogacy-cost/>

References:

1. *Zakonoprojekt pro vnesennja zmin do dejakyx zakonodavčyx aktiv Ukrainy ščodo pytan' zastosuvannja dopomižnyx reproduktyvnyx tehnolohij № 3488 vid 15.05.2020* [Bill on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Application of Assisted Reproductive Technologies № 3488. 15.05.2020] (2020). *Verxovna Rada Ukrainy. Oficijnyj veb-portal*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68850 (in Ukrainian).

2. *Zvernennja katolyc'kyx jepyskopiv Ukrainy ščodo surohatnoho materynstva* [Appeal of Catholic bishops of Ukraine regarding surrogacy] (2020). *Informacijnyj resurs Ukrajins'koji Hreko-Katolyc'koji Cerkvy*. May 14, 2020. URL: http://news.ugcc.ua/documents/zvernennja_katolitskih_i_episkop%D1%96v_ukraini_do_vladi_ta_vs%D1%96h_ly_udey_dobroi_vol%D1%96_na_temu_surogatnogo_materinstva_89645.html (in Ukrainian).

3. *Konvencija Rady Jevropy pro zaxyst prav ta hidnosti ljudyny u зв'язku z zastosuvannjam dosjahnen' biolohiji ta medycyny: konvencija pro prava ljudyny ta biomedycynu*. [Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine] (1997). *Verxovna Rada Ukrainy. Oficijnyj veb-portal*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (in Ukrainian).

4. *Molod' ta molodižna polityka v Ukraini: social'no-demohrafični aspekty* [Youth and youth policy in Ukraine: socio-demographic aspects] (2010). Za redakciju E.M. Libanovoji. Kyiv: Instytut demohrafiji ta social'nyx doslidžen' im. M.V. Ptuxy NAN Ukrainy. 248 s. (in Ukrainian).

5. *Osnovy social'noji koncepciji Ukrajins'koji Pravoslavnoj Cerkvy. Problemy bioetyky* [Fundamentals of the social concept of the Ukrainian Orthodox Church. Problems of bioethics]. *Oficijnyj sajt «Ukrajins'ka Pravoslavna Cerkva»*. URL: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya> (in Ukrainian).

6. Prah Bogdan. *Surohatne materynstvo: pozirne myloserdja, ščo obertajet'sja bidoju* [Surrogacy: peacockery mercy that turns into trouble]. *Ukrainian Catholic University. Official site*. URL: <https://ucu.edu.ua/news/surogatne-materynstvo-pozirne-myloserdya-shho-obertayetsya-bidoyu/> Rector of the Ukrainian Catholic University. Blog. URL: https://zaxid.net/surogatne_materinstvo_pozirne_milos_erdy_a_shho_obertayetsya_bidoyu_n1503004 (in Ukrainian).

7. *Surohatne materynstvo. Ukrajins'ka Asociacija Medyčnoho Turyzmu. Likuvannja* [Surrogacy. Ukrainian Association of Medical Tourism. Treatment]. URL: <https://uamt.com.ua/UA/lechenie-uk/lechenie-v-ukraine-uk/surogatne-materinstvo.html> (in Ukrainian).

8. European Parliament resolution of 5 April 2011 on priorities and outline of a new EU policy framework to fight violence against women (2010/2209(INI)). URL: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?referen ce=P7-TA-2011-0127&type=TA&language=EN&redirect> (in English).

9. Frati Paola, Busardò Francesco, Montanari Vergallo Gianluca, Pacchiarotti Arianna, Fineschi Vittorio (2015). Surrogate Motherhood: Where Italy is now and where Europe is going. Can the Genetic Mother Be Considered the Legal Mother? *Journal of Forensic and Legal Medicine*. Vol. 30. Pp. 4–8 (in English).

10. Hostiuc Sorin, Iancu Cristian, Rentea Irina, Drima E., Maria Aluas, Hangan T., Badiu D., Navolan Dan, Vlădăreanu Simona, Năstăşel Valentina (2016). Ethical controversies in maternal surrogacy. *Romanian Society of Ultrasonography in Obstetrics and Gynecology*. Vol. 12, №44. Pp. 99–102 (in English).

11. Kirshner Shany Noy (2015). Selling a Miracle? Surrogacy Through International Borders: Exploration of Ukrainian Surrogacy. *Journal of International Business and Law*. Vol. 14. Pp. 77–96. URL: <http://scholarlycommons.law.hofstra.edu/jibl/vol14/iss1/4> (in English).

12. Marinelli S. (2020). No more only one mom? European Court of Human Rights and Italian jurisprudences' ongoing evolution. *La Clinica terapeutica*. Vol. 170(1). Pp. 36–43 (in English).

13. Obedin-Maliver J., Makadon H. J. (2016). Transgender men and pregnancy. *Obstetric medicine*. №9 (1). Pp 4–8 (in English).

14. Pons Medical Group. Surrogacy. IVF and Surrogacy tourism in Europe. Surrogacy in Greece. March 2, 2020. <https://surrogacybypons.com/surrogacy-cost/> (in English). URL:

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.13>
УДК 101:179.6:316

Тетяна Цимбал

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії і соціальних наук,
Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0001-8077-3238

Email: ttsymbal07@gmail.com

КОНФЛІКТИ ПАМ'ЯТЕЙ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ГЕРОЇЧНОМУ ДИСКУРСІ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми формування історичної пам'яті, конфліктів пам'ятей, співвідношення індивідуальної та колективної пам'яті у свідомості людей, що сьогодні є однією з найактуальніших в українській гуманітаристиці, враховуючи анексію Криму, російську агресію щодо України і триваючу в цих умовах боротьбу за поставання й ствердження незалежності нашої держави. Феномен історичної пам'яті є одним з тих, які намагаються вивчати представники широкого спектру гуманітарних наук: філософії, історії, соціології, культурології, психології тощо.

Розглядається смислове наповнення понять «конфлікт (або війна) пам'ятей», «індивідуальна історична пам'ять», «колективна історична пам'ять», співвідношення понять «пам'ять» та «історія». Підкреслюється, що пам'ять є важливою умовою, що визначає активність людини та певної соціальної групи. Причинами розгортання конфліктів пам'ятей може бути активізація неоднозначного трактування минулого, протилежні його інтерпретації, офіційна політика в культурній сфері, регіональні особливості трактування подій минулого, що призводить до змін у топоніміці, символіці та ін.. Крім цього, сьогодні в українському соціумі спостерігаються декілька векторів конфліктів пам'ятей: від пам'яті про СРСР («прекрасна країна Рад» або «страшна тоталітарна держава») до одного з найгостріших конфліктів пам'ятей, що стосується власне героїчного дискурсу і розгорнувся з початком російсько-української війни, висувуючи болюче питання: кого вважати героєм?

Наголошується, що сьогодні спогади про минуле, про колективні історичні травми та їх інтерпретації іноді використовуються для конфронтації народів і викликають конфлікти пам'ятей. Минуле орієнтує соціум у системі координат «свій-чужий», формує погляди на національні інтереси, визначає пререференції. Завдання особистості в цих умовах – зберігати критичність мислення та намагатися якомога глибше пізнати фактичний, архівний матеріал.

Стверджується, що конфлікти пам'ятей є відображенням як індивідуальної, так і колективної свідомості, і потребують подальшого осягнення у полідисциплінарному науковому дискурсі.

Ключові слова: конфлікти пам'ятей, герой, індивідуальна пам'ять, колективна пам'ять.

Tetiana Tsymbal

PhD, Dr. habil. (Philosophy), Professor
Professor of Department of Philosophy and Social Sciences
Kryvyi Rih National University

MEMORY CONFLICTS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HEROIC DISCOURSE (SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT)

Abstract. The article presents the results of research of the formation of historical memory, conflicts of memories, the correlation of individual and collective memory in human consciousness, which today is one of the most relevant in the Ukrainian humanities, given the annexation of Crimea, Russian aggression against Ukraine and ongoing conditions the struggle for the establishment and assertion of the independence of our state. The phenomenon of historical memory is one of those that a wide range of humanities are trying to study: philosophy, history, sociology, culturology, psychology, etc.

The semantic content of the concepts "conflict (or war) of memories", "individual historical memory", "collective historical memory", the relationship between the concepts of "memory" and "history" is considered. It is emphasized that memory is an important condition that determines the activity of a person and a certain social group. The reasons for the development of memory conflicts may be in the intensification of ambiguous interpretations of the past, opposing interpretations of the past, official policy in the cultural sphere, regional features of the interpretation of past events, which leads to changes in toponymy, symbolism, etc.

In addition, today in Ukrainian society there are several vectors of conflicts of memory: from the memory of the USSR ("beautiful Soviet country" or "terrible totalitarian state") to one of the sharpest conflicts of memory, concerning the actual heroic discourse that unfolded with the beginning of the Russian-Ukrainian war, raising a painful question: who to consider a hero?

It is emphasized that today memories of the past, of collective historical traumas, and their processing are sometimes used to confront peoples and cause conflicts of memories. The past orients society to the system coordinates of "friend and foe", forms views on national interests and determines preferences. The task of the individual in these conditions - to maintain critical thinking and try to learn as deeply as possible the actual, archival material. It is argued that memory conflicts are a reflection of both individual and collective consciousness and need to be further understood in multidisciplinary scientific discourse.

Keywords: conflicts of memories, hero, individual memory, collective memory.

Проблема формування історичної пам'яті, конфліктів пам'ятей, співвідношення індивідуальної та колективної пам'яті у свідомості людей є сьогодні однією з найактуальніших в українській гуманітаристиці, враховуючи анексію Криму, російську агресію, захоплення частини територій України і триваючу в цих умовах боротьбу за поставання й ствердження незалежності нашої держави. Крім того, феномен історичної пам'яті є одним з тих, які сьогодні намагаються відрефлексувати представники широкого спектру гуманітарних наук: філософії, історії, соціології, культурології, психології тощо. Проте однозначний несуперечливий підхід щодо вирішення проблеми конфліктів пам'ятей в одному соціальному просторі, в одній країні до цього часу не сформований. Особливо це стосується болючих тем української історії, у тому числі сучасного українського героїчного дискурсу, адже саме з 2013-2014 років протистояння між різними соціальними групами щодо визначення критеріїв героїзму, представництва пантеону героїв значно загострилося.

У даному контексті необхідно виділити низку актуальних питань, серед яких провідним є смислове наповнення понять «індивідуальна історична пам'ять», «колективна історична пам'ять», співвідношення понять «пам'ять» та «історія», конфлікти (або війни) пам'ятей. Власне, від особливостей пам'яті, від того, що і про яку історичну подію ми пам'ятаємо, залежить те, кого саме ми будемо вважати героєм. Актуальність запропонованої теми обумовлена виникненням цілого ряду конфліктів історичних пам'ятей, що в свою чергу породжують соціально-політичні та етнокультурні конфлікти, а іноді – й військові протистояння. Не дивлячись на те, що проблема історичної пам'яті в сучасній культурі, в соціальному житті розглядалася істориками, соціологами, культурологами [1; 2; 5; 7; 11; 13], однак філософський аспект проблеми конфліктів пам'ятей в сучасній Україні залишається детально не розробленим.

Метою даної статті є узагальнення результатів дослідження проблем пам'яті в сучасному

українському героїчному дискурсі, поглиблення розуміння проблем історичної пам'яті, яка, на нашу думку, є своєрідним маркером ідентичності людини і може сприяти як консолідації нації, так і навпаки, за умови незваженого підходу до розв'язання цієї проблеми, посилювати напругу в суспільстві, породжувати ситуацію конфліктів (або війн) пам'ятей, тим самим створювати розкол у суспільстві та розхитувати міждержавні відносини.

Своєрідність запропонованого підходу полягає в тому, що проблема конфліктів пам'ятей в українському героїчному дискурсі розглядається нами в контексті авторських соціально-філософських концепцій героїзму й буттєвого вкорінення людини [14; 15]. Провідним методом дослідження є філософська рефлексія, що дозволяє виявити найбільш глибокі, сутнісні характеристики предмету дослідження, осягнути його на рівні розуміння.

Зауважимо, що дискурс героїзму наявний в різних історичні часи та за різних форм правління у будь-якій країні, але, в першу чергу, він є характерним для тоталітарних держав, в яких режим забезпечує собі право на одноосібне визначення героїв, присвоєння людям та їх вчинкам ореолу героїчності, в яких створення міфологеми героя є одним з дієвих методів виховання молоді, а також – для країн, які переживають становлення своєї незалежності, суверенності, і теж потребують позитивних прикладів – образів героїв. Можна стверджувати, що в жодній країні світу проблеми пам'яті, героїзації певних історичних осіб не є визначеними остаточно. Суперечки щодо трактування смислу історичних подій, персонального складу національного пантеону героїв точаться як між різними країнами (що природно), так і в середині країн [15; 16]. Вважаємо, що дискусійні питання будуть залишатися і в подальшому, однак важливо, щоб дискусії не переростали в реальний соціальний конфлікт.

Підкреслимо, що проблема співвідношення понять «історія» та «пам'ять», колективної та індивідуальної пам'яті розглядалася у певних аспектах представниками західних наукових кіл та вітчизняними вченими. Власне, поняття «історія» може означати як безпосередньо минуле, так і

розповідь про минуле (Г. Гегель). Сучасні філософи виділяють більше значень цього поняття. Так, історія, за М. Гайдеггером, – це і те, що вже минуло, але впливає на сьогодення, і взаємозв'язок минулого, теперішнього та майбутнього, і цілісність суцього, що змінюється з часом, тобто долі людей, і традиції є історичними: «Якщо ми зберемо чотири значення в одне, то виходить: історія є те, що протікає в часі» [12, с. 379].

Проблема пам'яті неминуче постає, коли ми намагаємося осмислити події минулого та усвідомити зв'язок історії й пам'яті. Ще з часів Августина Блаженного пам'ять визначали як спосіб самоідентифікації і окремої людини, і народу. Без пам'яті неможливе поставання народу, нації, адже вона є запорукою соціальної притомності спільноти. Проте пам'ять завжди вибіркова, суб'єктивна, локальна; існуючи не за законами історичного знання, вона пов'язана з емоційно-чуттєвою сферою. Для пам'яті існування фактів, доказів є несуттєвим, а для історії факти, історичні архівні документи є головним джерелом, вона прагне до об'єктивності, спираючись на беззаперечну доказовість.

Особливої актуальності в українському соціокультурному просторі проблема співвідношення історії та пам'яті набула після розпаду Радянського Союзу, коли фактично була знята «заборона пам'ятати». Історична пам'ять, як правило, трактується як «колективний досвід соціальної групи або суспільства в цілому, що формується в процесі розвитку уявлень людини про світ, є актуальним для покоління, яке нині живе» [8, с. 62]. Дану категорію можна трактувати і як колективні уявлення соціуму про минуле, створення певних образів минулого, які згодом можуть стати підґрунтям суспільно-політичних конфліктів, в ній ми знаходимо те, що боїмося згадати, або боїмося забути [4, с. 25]. Раніше історична пам'ять не могла змінитися протягом трьох-чотирьох поколінь, адже не було доступу до першоджерел: архівів і документів. І у кожному суспільстві існували діаметрально протилежні групи: ті, які пам'ятали певну подію як позитивну, і ті, які зберігали спогади про неї як про трагедію. Наприклад, пам'ять про жовтень 1917 року (Велика Жовтнева соціалістична революція або жовтневий переворот), про громадянську війну (протилежні погляди на сутність та результати), про Другу світову війну (велика перемога або невиправдана кількість жертв) тощо. Сьогодні все змінюється швидше завдяки відкритому доступу до багатьох документів. Однак важливим є й бажання або небажання знати. Крім того, неможливо змінити історичну пам'ять поколінь, які пройшли війну.

Часто історична пам'ять використовується владними колами для маніпулювання свідомістю людей і досягнення певних власних вузьких політичних цілей. Людині ж з масовою свідомістю простіше орієнтуватися у соціально-політичному просторі, коли держава, влада запропонує, як трактувати історію, що треба забути, а що пам'ятати.

Тобто, в системі масової свідомості існує певний сурогат історичної пам'яті.

У свою чергу, історична пам'ять впливає на особливості вирішення суспільних проблем, адже вона характеризує свідомість людей, їх спосіб життя, етносоціальні процеси, відповідно до яких обираються ті чи інші варіанти соціально-політичних дій. В даному випадку йдеться про колективну історичну пам'ять.

На проблему ж існування індивідуальної та колективної пам'яті першим наголосив М. Хальбвакс, змістивши фокус уваги істориків з поняття «минуле» на поняття «пам'ять», враховуючи, що про минуле ми нічого не знаємо і тільки наближаємось до його осягнення [13]. У той же час пам'ять дозволяє дослідити те, як у свідомості окремої людини чи в колективній свідомості існують уявлення про події минулого. В роботі «Соціальні рамки пам'яті» автор проводить думку про те, що індивідуальне насправді соціальне і міститься у сфері громадянської відповідальності, індивідуальне повинно регулюватися методами соціальної інженерії та перетворюючої практики [13]. Тобто пам'ять індивідів і груп соціально детермінована. М. Хальбвакс підкреслює: «Як правило, я згадую про щось тому, що мене до цього спонукають інші, їхня пам'ять допомагає моїй пам'яті, а моя пам'ять спирається на їхню... У цьому сенсі виходить, що існує колективна пам'ять та індивідуальні рамки пам'яті, і наше індивідуальне мислення здатне до спогадів остільки, оскільки воно замкнене в цих рамках і бере участь в цій пам'яті» [13, с. 248].

Погодимось, що спогади можуть вибудовуватися або навколо певної людини, що розглядає їх зі своєї власної точки зору, або розподіляються по спільноті, будучи її певним відображенням. Тобто індивіду властиві два типи пам'яті, і залежно від того, співвідноситься він з однією або з іншою, він може займати дві протилежні позиції. З одного боку, його спогади вписуються в рамки його особистості, його особистого життя, з іншого – в певні моменти він поводить себе як член групи, відтворюючи в пам'яті і підтримуючи безособові спогади тією мірою, якою вони торкаються його групи. За Хальбваксом, ці пам'яті проникають одна в одну, індивідуальна пам'ять може спиратися на колективну, щоб підтвердити або уточнити певні спогади, відновити щось забуте. Тобто, функціонування індивідуальної пам'яті неможливе без оперття на існуючі поза нею, встановлені суспільством опорні пункти. У той же час ми пам'ятаємо тільки те, що бачили, відчували самі. Індивідуальна пам'ять не змішується з колективною, маючи вузькі рамки. Таким чином необхідно розрізняти внутрішню (індивідуальну, автобіографічну) пам'ять та зовнішню (соціальну, історичну). Перша використовує другу, адже історія нашого життя все ж є частиною загальної історії, яка ширше, але більш схематична, ніж індивідуальна.

Погоджуючись з М. Хальбаксом, підкреслимо, що історичні події є допоміжними засобами нашої пам'яті, події й дати – лише зовнішні знаки, до яких звертається людина, покидаючи межі свого «Я». Причому наша пам'ять звертається тільки до історії, що «прожита». Наприклад, події Майдану, триваючої російської-української війни, національні свята можна розглядати з двох точок зору: по-перше, як унікальні факти, що змінюють життя великих соціальних груп, по-друге, як серію кадрів, що проходять через індивідуальну свідомість. Для того, щоб доторкнутися до історичної реальності, яка стоїть за цими кадрами, людина повинна вийти за межі свого «Я», усвідомити точку зору групи, зрозуміти, як той чи інший факт, подія проникли в сферу національних інтересів, стала пам'ятними для всіх. Причому історичні, загальні поняття відіграють в даному випадку другорядну роль, адже існує автономна особиста пам'ять, а колективні спогади накладаються на спогади індивідуальні, забезпечуючи певний контроль над останніми.

Питання важливості національної пам'яті та створення своєрідних місць пам'яті піднімає і П. Нора, адже «місця пам'яті і живуть завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, а значить необхідно створювати» та охороняти спеціальні центри пам'яті, «бастіони пам'яті» [5, с. 26]. На необхідності «пам'ятати» наголошують Т. Адорно [1] і П. Рікер [7], а М. Фуко підкреслює, що минуле постійно змінює форму в дискурсі сучасного, реальність же минулого зберігається лише в артефактах його репрезентації [11].

Важливо наголосити і на конвенціональності пам'яті, тобто пригадуванні як реконструкції минулого. Спогади змінюються з часом, або ж можуть і не зберігатися: «Деякі спогади не виникають знову не тому, що вони застаріли і поступово розсіялися, а тому що раніше вони були оточені такою системою понять, якої в них вже немає сьогодні» [13, с. 127]. З іншого боку, спогади можна актуалізувати, змінити, виробити, за допомогою спеціальних методів і засобів: «Історія не просто відтворює розповіді сучасників про події минулого, але час від часу виправляє їх – не тільки тому, що використовує інші свідчення, але й для того, щоб пристосувати їх останньому виявляється історичний характер колективної пам'яті» [13, с. 127-128]. З часом спогади змінюються, формуються – від особистісного їх сприйняття до планомірного або несвідомого конструювання образів минулого в групах; відбувається ревізія пам'яті, її адаптація до політичних змін. Кон'юнктура ж пам'яті використовується як засіб впливу на спільноти. У той же час можлива і ритуалізація пам'яті, її застигання.

З іншого боку, дуже важлива фіксація спогадів про сучасні історичні події (Революція Гідності, російсько-українська війна тощо), адже з часом пам'ять про певні події вже не підтримується групою, яка брала в них участь і відчувала на собі їхні наслідки. Коли пам'ять розпоршується між деякими

індивідуальними свідомостями, загубленими в нових групах, спільнотах, спогади вже відновити неможливо. Врятувати ці спогади можна, тільки певним чином зафіксувавши їх. Тим самим історична наука в цілому, та усно-історичні дослідження зокрема, виконують одну із своїх задач: будують мости між минулим і майбутнім, встановлюють спадкоємність.

Власне, у кожному суспільстві існує декілька колективних пам'ятей у різних групах, і в кожній – своя історія, але на першому плані повинна бути схожість, а не різниця колективних пам'ятей певного суспільства. Проте іноді пам'яті груп настільки різні, що між ними виникають конфлікти.

Нагадаємо, що поняття «конфлікт» у соціально-філософській площині означає зіткнення, протистояння сторін, яке розглядається як певний вид діалектичних протиріч, крайнє загострення останніх. Конфлікт має місце тоді, коли одна зі сторін знаходиться у відкритій боротьбі або протистоянні з іншою, позаяк її мета сприймається як протилежна власній. Тобто, конфлікти пам'ятей формуються на ґрунті існування різних ціннісних систем, різних ракурсів бачення певної події або розпалювання протистояння третьою стороною.

Конфлікти (або війни) пам'ятей є одним із сучасних різновидів інформаційних війн. Термін «інформаційна війна» з'являється у соціально-політичному просторі в середині 80-х років минулого століття після завершення чергової фази загострення холодної війни. Але ще у 1920 р. британський історик Дж. Фуллер, говорячи про Першу світову війну, вживає термін «психологічна війна» [6]. Офіційно ж інформаційні технології застосовуються під час бойових дій з 1998 р., що знайшло відображення у документах Міністерства оборони США, а саме: в «Об'єднаній доктрині інформаційних операцій», де і вживаються терміни «інформаційна операція» та «інформаційна війна». Останній використовується у технічному та гуманітарному смислах і передбачає активні методи трансформації інформаційного простору з метою формування певного типу світогляду і відповідних моделей поведінки, змін процесів мислення тощо. В інформаційних війнах переможцем стає той, хто зуміє вплинути на поведінку представників іншої сторони у процесі моделювання суспільної думки.

Найболючіші проблеми сучасної інформаційної війни в Україні та за її межами власне розташовані у просторі колективної історичної пам'яті. Політика пам'яті та забування, комеморація, меморіальні закони, навіть сімейні фотоальбоми тощо, стали місцями протистояння. А політичний дискурс пам'яті в цілому залежить і від того, які образи зберігає в собі окрема особа. Причому пропагандисти, інформаційні служби, соціальні мережі працюють не на нівелювання переживання або консервування травматичного досвіду, а на перманентну шокую реактуалізацію і передачу травм з покоління до покоління. Думаємо, в Україні є шанс подолати цей

внутрішній конфлікт пам'ятей. Причому мова йде не про Захід – Схід, а про подолання пострадянського світогляду, глобальну деміфологізацію радянського минулого.

Можна стверджувати, що конфлікт пам'ятей – це зіткнення інтересів окремих груп, спільнот на ґрунті різної інтерпретації минулого, це напружене протистояння у ствердженні різних моделей пам'яті. Вони можуть мати декілька вимірів, а саме: історичний, політичний, соціальний, психологічний, а тому ареною можуть бути різні сфери суспільного життя: економічна, соціальна, мовна та ін. Війни пам'ятей часто трактують як конфлікт інтерпретацій, адже історичний факт, що є приводом для конфлікту, зафіксовано документально, проте документи можуть бути недоступними, а інтерпретації сутності події можуть бути абсолютно різними. Взагалі сферу соціального знання визначають багато факторів, серед яких політичні інтереси, історичний час, країна, вибірковість пам'яті тощо. Найбільший вплив на знання про минуле, на нашу думку, має бажання еліт, причетних до колишніх злочинів, залишитися при владі, не бути покараними. Для цього фальсифікуються події, ліквіднуються матеріальні свідчення, докази, забороняється доступ до архівних матеріалів, влаштовуються репресії проти свідків, запроваджується цензура [3].

Конфлікти пам'ятей виникають переважно у суспільствах, які зазнали травматичного досвіду [10]. Тобто, ці конфлікти конструюються травмами, репрезентованими в минулому, і ускладнюються новими, актуальними травмами. У таких суспільствах кожна людина зобов'язана пам'ятати, віддаючи борг попереднім і минулим поколінням.

З іншого боку, Т. Адорно підкреслює, що коли постають питання провини й відповідальності, колективної травми, ми спостерігаємо феномен «послабленої пам'яті», як способу пережити та нейтралізувати травму [1]. Соціальна амнезія ніби періодично розвантажує людину від тягаря минулого, тому і пам'ять, і забування необхідні для народу і окремої людини [9]. Саме тому в СРСР, як і в сучасній Росії, не піднімалися теми репресій, голодомору тощо, а експлуатується в основному тема героїчної боротьби з фашизмом. Тобто, Росія замість впровадження політики подолання важкого минулого, проводить політику міфологічного, фальсифікаційного, пропагандистського характеру. Влада використовує архівні матеріали, пам'ятники та перехоплює ініціативу, гостро критикуючи опонентів. Наприклад, відзначаючи ювілей Перемоги, російська влада різко заперечувала будь-яку можливість критики останньої, аморальність критики Сталіна та недоречність ретельних підрахунків жертв. Тим самим війна перетворилася на травму, що об'єднує націю, адже неоднозначна індивідуальна пам'ять про війну з її трагедіями та біллю йде в історію разом з носіями, а на її місце приходять офіційне трактування подій. Людей же, готових вивчати історію ретельно, як правило, критично мало. Однак, історія потребує

не «анамнестичної солідарності» (Ю. Хабермас), не забуття важкого минулого, а копіткої роботи, спрямованої на його подолання й ствердження свободи слова в історичних дослідженнях. Відновлення ж історичної пам'яті в українському соціально-культурному просторі покликане вибудовувати стратегію взаємодії з тими народами, з якими в минулому ворогували, подолавши історичні міфи та запобігаючи маніпулюванню політиків.

Яскравим прикладом сучасних досліджень «конфліктів пам'ятей» є проект О. Еткінда «Війна пам'яті. Культурна динаміка в Польщі, Росії та Україні», реалізований протягом трьох років (2010-2012 рр.) [17]. Вибір теми обумовлений наявністю низки конфліктів пам'ятей між нашими державами. Тим більше, що, як підкреслювалося вище, у суспільствах перехідного періоду інтерес до проблем пам'яті зростає. Це пов'язано з бажанням дізнатися правду про минуле, зрозуміти, як можна позбавитися тягаря злочинів колишніх режимів, а також зі зростанням інтересу до поняття «колективна пам'ять», до здатності спільнот забувати або пам'ятати.

В контексті теми нашого дослідження важливими є положення О. Еткінда про характер сучасних війн, які не є насильницькими, але мають агресивний характер (це війни «навколо пам'яті про історичне минуле»), та ствердження того, що перед реальними війнами обов'язково відбувається загострення війн пам'яті [17]. Прогноз дослідника здійснився щодо ситуації в Україні: саме у 2012-2013 рр. ми спостерігали навмисне розгортання конфліктів пам'ятей як результат провокаційної політики Кремля, спрямованої на протиставлення Сходу і Заходу України, пам'яті нащадків радянських солдат Другої світової війни та пам'яті нащадків ветеранів УПА. Після чого й розпочалася агресія Росії проти України. Причому О. Еткінд стверджує, що проблеми Донбасу без втручання Росії набули б характеру шахтарських рухів зі страйками та вимогою субсидій (що неодноразово спостерігалось і в історії Європи). Власне, науковець займається сьогодні ресурсним детермінізмом і вважає, що саме природні ресурси визначають політичну культуру в різних країнах в різні часи. Проте зовнішнє втручання, агресія Росії поглинула важливі, глибокі проблеми шахтарського регіону. І сьогодні війна між Росією та Україною – це, у тому числі, і війна за краще минуле: щоб захистити свої уявлення про минуле, люди вбивають один одного в сьогоденні. Щодо впливу сучасної війни на пам'ять та погляд українців на світ, О. Еткінд підкреслює, що це «погляд з окопів»: «Він дуже динамічний, він визнає чарівність націоналізму, але й універсальність руху вперед. Визнає складність цього руху, але і його необхідність» [17].

Таким чином, конфлікти пам'ятей, особливо ті, що загострилися перед або під час російсько-української війни, висувають болюче питання: кого вважати українським героєм?

Логічно, правильно було б ствердити лише одну чітку лінію патріотизму, визнати одних героїв, запропонувати один вектор пам'яті. Але реальне життя набагато складніше. У кожному суспільстві існують діаметрально протилежні групи. Якщо ми прагнемо консолідації України, не можна відкидати одну з точок зору, а необхідно створити такі умови в державі, щоб різні кола співіснували і мали спільний план дій. Власне, формування українця-європеєця сприятиме психологічній інтеграції конфліктів, а більш широка, всеохоплююча українська ідентичність є засобом втілення політики прощення, яка дозволить сприймати минуле як досвід і надбання, а не як тягар.

Підкреслимо, що переосмислення історії є характерним для всіх посткомуністичних країн. В Україні цей процес розпочався пізніше, ніж, наприклад, в країнах Балтії, але викликав гостру реакцію частини громадян. У таких випадках увагу треба спрямувати на пошук спільних цінностей, спільних аксіологічних координат для представників різних груп населення, у тому числі і в героїчному дискурсі, адже українська історія сповнена внутрішніми конфліктами. Акцент на спільному, а не на відмінному, може призвести до консолідації нації.

Розуміючи, що інтерпретація історичних подій в офіційному просторі здатна викликати глибокі конфлікти в соціумі, необхідно ретельно продумувати, як мінімізувати такі конфлікти. При впровадженні державної політики пам'яті необхідно враховувати регіональні особливості. Тривала приналежність окремих частин сучасної України до різних держав в минулому призвела до суттєвих відмінностей ставлення населення різних регіонів до історичних подій, до суттєвих відмінностей у колективній пам'яті. Крім того, маніпулювання фактами й цифрами призводять до мобілізації електорату, з одного боку, і до можливості політичного, соціального протистояння, з іншого.

Наголосимо, що проблеми історичної пам'яті, конфлікти пам'ятей загострюються та виникають під час війн та революцій. Проте, історія будь-якої війни приречена на існування принаймні двох різних інтерпретацій, двох історіографій – переможців та переможеної сторони. Крім того, кожна зі сторін входить у певні коаліції. Саме це програмує майбутні конфлікти пам'ятей та історіографій. В першу чергу – конфлікт між незалежними істориками, для яких головна цінність – історична правда, що ґрунтується на архівних матеріалах, і слугами офіціозу, для яких головне – вірність політичному курсу, а в архівах – мемуари обраних. Проте у істориків повинно бути апріорне прагнення до об'єктивності, до фактів, повинна бути сформована елементарна культура, коректність та критичне мислення. Головним же є відкритість та доступність усіх архівів. Крім пам'яті двох сторін конфлікту, є ще й пам'ять спостерігачів, свідків, пам'ять локальна та регіональна, індивідуальна та колективна, пам'ять жертв та катів, пам'ять чесна, критична і пропагандистська

(сфальсифікована). Таким чином, інтерпретацій може бути декілька, але історичні факти формують прагнення до однозначності. Проблеми можуть виникати тоді, коли влада обирає певні джерела, фальсифікує та міфологізує, заперечує факти. Однак, в умовах демократії існує модель Інститутів національної пам'яті і тому масштабна фальсифікація вже неможлива. Головна мета всіх проєктів пам'яті – шляхом заглиблення в минуле створити прийнятну для всіх пам'ять, а в ім'я майбутнього консенсусу стосовно минулого побудувати сьогодення. Крім того, важливо визначити межу, за якою консенсус щодо історичної пам'яті не потрібен, а суперечки про минуле корисні для суспільства. Сама ж концепція колективної історичної пам'яті потребує уточнень, з'ясування зв'язків між її рівнями. Причому теоретизування може знівелювати ті емоції та відчуття, від яких і залежить пам'ять.

Узагальнюючи, підкреслимо, що конфлікти пам'ятей не можна звести лише до держзамовлення або насильства. Колективна та індивідуальна фальсифікація доповнена небажанням певних людей знати правду. Конфлікти пам'яті можуть виникати і в рамках певної спільноти, сім'ї і навіть у окремої особи. Проблема відображення історичних подій в колективній та індивідуальній пам'яті, проблема взаємовпливу та взаємозв'язку цих видів пам'яті дуже складна, адже, як наголошувалось вище, пам'ять формується в неоднорідному, історичному, фрагментарному просторі суспільства, одночасно деформуючись та адаптуючись до політичних змін, а спогади змінюються від особистого їх сприйняття до планомірного або несвідомого конструювання образів минулого в групах. І це необхідно брати до уваги, враховуючи похибки, викривлення, метаморфози, позаяк «мистецтво пам'яті є найбільш інтригуючим з різновидів інтелектуальної діяльності» [2, с. 129]. Важливо, щоб історики не ставали заручниками політичних подій, інструментами вирішення вузьких партійних завдань, позаяк сьогодні в Україні практично всі політичні сили намагаються маніпулювати історико-культурними питаннями, проблемами пам'яті, визначення пантеону героїв, інтерпретації історичних подій з метою створення відповідних маркерів ідентичності.

Отже, конфлікти пам'ятей, пов'язані з найгострішими питаннями сьогодення, є відображенням як індивідуальної, так і колективної свідомості, і потребують подальшого осягнення у широкому полідисциплінарному науковому дискурсі.

1. Адорно Т. Что значит «проработка пришлого». *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2-3.

2. Йейтс Ф. Искусство памяти. Санкт-Петербург: Фонд поддержки науки и образования "Университетская книга", 1997. 480 с.

3. Мінк Ж., Неймайер Л. Європа та її болісні минувшини. К.: Ніка-Центр, 2009. 272 с.

4. Навіцький У. «Убогі пам'яттю»: як минуле зводить замість та Іншого разом. *Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник*. 2009. Вип. 13-14. С. 25-46.
5. Нора П. Проблематика мест памяти. *Франция – память* / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. Санкт-Петербург, 1999. 328 с.
6. Психологическая война. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0 (in Russian).
7. Рикер П. Память, история, забвение. М.: Изд-во гуманит. лит., 2004. 728 с.
8. Тавокин Е. К вопросу об исторической памяти о Великой Отечественной войне. *Социс*, 2010. № 5. С. 62-66.
9. Тощенко Ж. Историческая память и социология. *Социс*, 1998. № 5. С. 3-6.
10. Троян С., Киридон А. Сучасні «війни пам'ятей» в інформаційному просторі. *IX Міжнародний конгрес українців. Мистецтвознавство. Культурологія. Збірник наукових статей*. К., 2019. С. 513-522.
11. Фуко М. Археология знания. Киев: Ника-центр, 1996. 208 с.
12. Хайдеггер М. Бытие и время. СПб., 2002. 234 с.
13. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: Новое изд-во, 2007. 348 с.
14. Цимбал Т. Буттєвісне укорінення людини. К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. 219 с.
15. Цимбал Т. Формування українського пантеону героїв в контексті проблеми консолідації нації. *Українознавчий альманах*. 2018. Випуск 23. С. 81-87.
16. Чупрій Л. Кого пам'ятати? Чи потрібен українцям Пантеон слави? Ч.1. URL: <https://matrix-info.com/2017/05/02/kogo-pam-yataty-chy-potriben-ukrayintsyam-panteon-slavy-ch-1/>
17. Эткинд А. «Перед реальными войнами всегда обостряются войны памяти. URL: <http://novayagazeta.spb.ru/articles/5742/>
5. Nora P. (1999). *Problematika mest pamjati* [The problem of places of memory]. *Francija – pamjat* / P. Nora, M. Ozuf, Zh. de Pjuimezh, M. Vinok, Sankt-Peterburg. 328 s. (in Russian).
6. *Psihologicheskaja vojna* [Psychological warfare]. *Vikipedija*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0 (in Russian).
7. Riker P. (2004). *Pamjat, istorija, zabvenie* [Memory, history, oblivion]. M.: Izdatelstvo gumanitarnoj. literatury. 728 s. (in Russian).
8. Tavokin E. (2010). *K voprosu ob istoricheskoj pamjati o Velikoj Otechestvennoj vojne* [On the question of the historical memory of the Great Patriotic War]. *Socis*, № 5. S. 62-66. (in Russian).
9. Toshhenko Zh. (1998). *Istoricheskaja pamjat i sociologija* [Historical memory and sociology]. *Socis*. № 5. S. 3-6. (in Russian).
10. Troyan S., Kyrydon A. (2019). *Suchasni «viiny pamyatei» v informacijnomu prostori* [Everyday "memory breaks" in the information space]. *IX Mizhnarodnyi kongres ukrainistiv. Mystecztvoznnavstvo. Kulturologia. Zbirnyk naukovyx statei*. Kyiv. S. 513-522. (in Ukrainian).
11. Fuko M. (1996). *Arheologiya znaniya* [Archeology of knowledge]. K.: Nika-centr. 208 s. (in Russian).
12. Hajdegger M. (2002). *Bytie i vremja* [Being and time]. SPb. 234 s. (in Russian).
13. Halbvaks M. (2007). *Socialnye ramki pamjati* [Social framework of memory]. M.: Novee izdatelstvo. 348 s. (in Russian).
14. Cymbal T. (2005). *Buttievisne ukorinennia liudyny* [Being rooted people]. K.: NPU im. M. Dragomanova. 219 s. (in Ukrainian).
15. Cymbal T. (2018). *Formuvannia ukrainskogo panteonu geroiv v konteksti problemy konsolidacii nacii* [Formation of the Ukrainian pantheon of heroes in the context of the problem of consolidation of the nation]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 23. S. 81-87. (in Ukrainian).
16. Chuprij L. *Kogo pamiataty? Chy potriben ukrainciam Panteon slavy?* [Who is there to remember? What do Ukrainians need the Pantheon of Glory?] Ch.1. URL: <https://matrix-info.com/2017/05/02/kogo-pam-yataty-chy-potriben-ukrayintsyam-panteon-slavy-ch-1/> (in Ukrainian).
17. Jetkind A. «Pered realnymi vojnami vseгда obostrajutsja vojny pamjati» ["Before real wars, wars of memory always escalate"]. URL: <http://novayagazeta.spb.ru/articles/5742/> (in Russian).

References

1. Adorno T. (2005). *Chto znachit «prorabotka prishlogo»* [What does "study of a newcomer" mean]. *Neprikosnovennyj zapas*. № 2-3. (in Russian).
2. Jeits F. (1997). *Iskusstvo pamjati* [The art of memory]. Sankt-Peterburg: Fond podderzhki nauki i obrazovaniya "Universitetskaja kniga". 480 s. (in Russian).
3. Mink Zh., Nejmajyer L. (2009). *Yevropa ta ii bolisni mynushyny* [Europe and most of the past]. Kyiv: Nika-Centr. 272 s. (in Russian).
4. Naviczkyi U. (2009). «*Ubogiy pamyatyyu*»: yak mynule zvydyt zamist ta Inshogo razom ["Wretched memory": as soon as it was done to replace that at once]. *Sxid – Zaxid. Istoryko-kulturologichnyi zbirnyk*. Vyp. 13-14. S. 25-46. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.14>
УДК 304(477)

Михайло Цюрупа
доктор філософських наук,
професор кафедри військової підготовки,
Національний університет оборони України, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0464-7939
Email: mvz999@ukr.net

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВПЛИВ КОНЦЕПТУ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СФЕРИ КІНЦЯ ХІХ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ

Анотація. Засновуючись на ідеях історизму та наступності у розвитку політичних і наукових концепцій у статті простежено вплив концепту кирило-мефодіївців відносно створення незалежної держави на принципах визнання національної самобутності українського народу, його провідної ролі у звільненні від царату всіх слов'янських народів та вибору демократичних інституцій і устрою держави за прикладом федерації Штатів Північної Америки. На цій основі розкрито подальша гуманістична традиція українства у створенні власної військової сфери. Недостатня увага до неї мала відомі сумні наслідки – неспроможність захистити революційні надбання часів громадянської війни 20-х років минулого століття, поразка національно-визвольного збройного опору сталінсько-більшовистському режиму 30-40-х рр. ХХ ст. на Заході України, відсутність модерної воєнної доктрини на перетині ХХ – ХХІ століть та ослаблена воєнна організація, яка попервах не могла достойно протистояти російській агресії на Сході України.

Однак позитивний вплив кирило-мефодіївців на цю ділянку національного духу та буття полягав у поштовху нового покоління борців, гуманістів, вчених до активізму та створення теорії (доктрини) української національної військової сфери. Концепт кирило-мефодіївців полягав у синхронному визвольному руху українців разом з іншими слов'янськими народами, щоб сумісно протистояти царату та спиратись на силу озброєного народу, не розробляючи питання армії, військової організації у цілому. Згідно методологічної настанови оцінювати доробок попередників не за помилками, а відповідно того, що зроблено, розкрито гуманістичну тенденцію ставлення до боротьби за волю у видатних членів товариства. Кирило-мефодіївці надихали (Іпокрена) нове покоління борців, гуманістів, вчених «київської» воєнно-теоретичної школи до обґрунтування особливостей української національної військової сфери.

Вже наступному поколінню українських мислителів вдалось реалізувати нагальну потребу створення теоретичних основ військової сфери на межових засадах синтезу демократизму, гуманізму, революційної романтики членів Кирило-Мефодіївського товариства з суворими вимогами військової необхідності.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївське товариство, синтез демократизму, гуманізму та романтики визвольного руху, військова сфера України.

Mykhailo Tsiurupa
doctor of philosophical sciences,
Professor of the Department of Military training,
National University defense of Ukraine

IDEOLOGICAL AND POLITICAL INFLUENCE OF THE CYRIL AND METHODIUS BROTHERHOOD'S CONCEPT ON THE FORMATION OF THE NATIONAL MILITARY SPHERE AT THE END OF THE 19^h – AT THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Abstract. based on the ideas of historicism and continuity in the development of political and scientific concepts, the article traces the influence of the Cyril and Methodius concept on the creation of an independent state on the principles of respect of the national identity of the Ukrainian people, its leading role in liberating all Slavic peoples from the tsarist government and choosing democratic institutions and the structure of the state following the example of the Federation of North American States. On this basis, the further humanistic tradition of Ukrainians in creating their own military sphere is revealed. Insufficient attention to it had led to sad consequences - the inability to defend the revolutionary achievements of the civil war in the 20s of the last century, the defeat of the national liberation armed resistance to the Stalinist-Bolshevik regime of 30-40's XX centuries in Western Ukraine, the lack of modern military

doctrine at the intersection of the XX - XXI centuries and a weakened military organization, which at first could not adequately resist Russian aggression in eastern Ukraine.

However, the positive influence of the Methodists on this part of the national spirit and existence was to foster a new generation of fighters, humanists, scientists to activism and the creation of a theory (doctrine) of the Ukrainian national military sphere.

The concept of the Cyril and Methodius was a synchronous liberation movement of Ukrainians together with other Slavic peoples, to jointly oppose the tsar and rely on the strength of the armed people, without elaborating on the army, military organization in general. According to the methodological guidelines, to evaluate the achievements of predecessors not by mistakes, but by what had been done, the humanistic tendency of prominent members of the society to struggle for the freedom in Ukraine is revealed. Cyril and Methodius inspired (Ipokrena) a new generation of fighters, humanists, scientists of the "Kiev" military-theoretical school to substantiate the peculiarities of the Ukrainian national military sphere.

The next generation of Ukrainian thinkers managed to realize the urgent need to create the theoretical foundations of the military sphere on the borderline synthesis of democracy, humanism, revolutionary romance of members of the Cyril and Methodius Society with strict requirements of military necessity.

Key words: Cyril and Methodius Society, synthesis of democracy, humanism and romance of the liberation movement, the military sphere of Ukraine.

Актуальність проблеми. Звернення до витоків сучасних ідейно-політичних концепцій нашої країни дає можливість простежити джерело натхнення сучасних українських вчених, гуманістів, політиків, яке раніше позначалось терміном «Іпокрена», які звернулись до ідейно-політичного та теоретичного обґрунтування національної воєнної сфери, яка, згідно культурологічного підходу відповідає менталітету, "живій душі народу" та його традиціям. Й до цієї пори до надбання кирило-мефодіївців нерідко відносяться як до романтично-міфологічному творчому напрямку письменників та митців України, однак воно було скоординовано із першим ствердженням на землі демократичних інститутів США та визвольному руху Європи, що була переважно монархічною.

Ступінь розробки проблеми.

Не буде новелою вказати, що тематика україністики обов'язково включає в себе звернення до ідеологічних та організаційних основ Товариства, принаймні у зв'язку з тим, що до нього увійшов Тарас Шевченко, пророк та символ вільнолюбного українства, який найбільше постраждав та зазнав горесного суму від поразки Кирило-Мефодіївського товариства, боязкості його роз'єднаних товаришів, влучно зауважила Олена Теліга. Пророцькі передчуття Шевченка щодо історичної долі свобідної України в співтоваристві вільних народів споріднені с висловлюваннями великих пророків і гуманістів у творчі життєві сили, які здатні змінити на краще будь-який несправедливий соціальний лад. Для нас важливим є не тільки настанови воєнних теоретиків України кінця XIX - початку XX ст., але і джерело їх творчої наснаги, так звана Іпокрена. Таким джерелом для покоління воєнних теоретиків «київської школи» став творчий доробок кирило-мефодіївців. Значне соціально-політичне явище як перша в історії колоніальної України організація діячів мистецтва, науковців не могла не викликати появу пласта літератури, серед якої виділяються роботи В. С. Горського, В. Г. Антоненка, В. П. Горбатенка, В. Й. Скиби на багатьох інших, однак історичні рамки дослідження «замикались» у часі на другу половину

XIX століття та не мали логіко-історичного зв'язку з подальшими розробками шляхів визвольного руху.

Виклад основного матеріалу.

Знаменні для незалежної України дати – 175 років заснування Кирило-Мефодіївського товариства, 100 річчя утворення УНР, наступний 30-річний ювілей нашої сучасної демократичної країни наповнені енергією прагнення українців до повної свободи, волі, незалежності, ідеалів омріяних пращодами. Але крім цього їх еднають прояви певного ігнорування воєнно-політичного чинника, військової сфери у цілому, необхідних для захисту національних здобутків та ідеалів.

Ми знаходимо об'єктивні причинами та духовними чинниками такого, складно здоланого й сьогодні стану речей, ліберальну політичну традицію українства та філософію миру, яка бере початок з молитви Митрополита Іларіона, у якій він звертається до Господа: "Врагов изгони, мир утверди, языки усмири" та висловлював впевненість народів Київської Русі ("Града святого") «в мире и здравии переплыть пучину жизни» [3, с.123]. При цьому від нього закладалась ідея щодо головного ворога всередині народу, поділеного ватажками озброєних загонів. Не стала розвиненою теза щодо дій царату у Європі як головного жандарма, який не допускає й думки щодо звільнення від нього та недооцінка монархічних уподобань російського народу. Консервативний ідеолог Костянтин Леонтьєв писав царедворцям – *передайте царю, щоб тримав нас міцніше.*

З козацьких часів воєнно-доктринальні установи несли в собі не тільки релігійно-патріотичний та вільнолюбний світ минулого, але й новий відтінок "воєнної романтики", лицарства, прояву демократичного устрою громади. Вважалось, що український народ має більше можливостей вести тоталітарну війну, ніж будь-яка інша нація, а тому регулярна армія могла бути досить малою, нечисленною, бо її поповнює «озброєний» народ.

Вплив духовної діяльності представників Кирило-Мефодіївського товариства ми розглядаємо у специфічному вимірі щодо доповнення логіки

ставлення до згаданої сторони суспільного життя України з другої половини XIX століття до наших часів. Акцент цієї статті буде поставлений на впливі концепту кирило-мефодіївців на військово-теоретичну сферу, адже невдачі українських революцій були пов'язані як з слабкістю національної еліти, так і національної воєнної теорії.

Загальними методологічними засадами є проєкція ідей самобутності українського народу («Две рускія народності» М. Костомарова), заклик до запеклої, рішучої боротьби (твори Тараса Шевченка) із російським царатом за волю та незалежність, визнання неможливості повноцінного розвитку нації у «тюрмі народів». За словами знаного українського дослідника В. Г. Антоненка Шевченко з болем запитував: «Коли ми діждемось Вашингтона з новим і праведним законом?» [8, с.132]. Не випадково, що діяльність братчиків співпадала із становленням федерації Сполучених Штатів, яка мислилась спочатку без виразної військової сили – армію представляли озброєні маси колоністів та їх союзників. Варто брати до уваги також саркастично-гнівливе ставлення до війни у «Кавказі» Тараса Григоровича.

Теоретичними складнощами ми визнаємо недостатню увагу до критики перекинування ідей, зокрема, М. Костомарова, якого соціолог А. Олійник вважає творцем міфів, при цьому те ж саме стверджують і російські джерела [5], хоча той справедливо виявив волелюбність, поцінування особистої свободи як рельєфною рисою українців на основі глибоких культурологічних розвідок та вирізняв особливості духовного стану слов'янських народностей. Громада для українців зовсім інше, ніж російська община. З часів Запорізької Січі це добровільне об'єднання людей, де кожен член громади вважається незалежною особистістю та бере участь у громадівському житті.

Таким чином, значення кирило-мефодіївців при зрозумілих відмінностях у поглядах представників цього товариства на шляхи звільнення від колоніального гніту Росії полягало у ствердженні самобутності українського народу, культури у цілому та наголос на гуманістичному менталітеті, на власному напрямку розвитку. Крім того, ця перша політична організація ставила ціль екзистенційного характеру для українців: ким бути?

Аналізуючи відповідну літературу вважаємо наголосити на гуманістичному аспекті парадигми соціально-політичного мислення мефодіївців. Він з особливою силою виражений у Тараса Шевченка та діалектично пов'язаний із його закликом до «сокири». *«Данта Алієгері тільки вигнали з рідного краю, але не заборонили йому писати своє «Пекло» і свою Беатріче, а я був нещасливіший за свого флорентійського вигнанця»,* – писав у до Анастасії Толстої 9 січня 1853 р.

Навіть зовнішні риси Шевченка схожі з людиною доби гуманістів Відродження бачимо в його автопортретах: молодим та з бородою в Аральській

експедиції. Автопортрет молодого Шевченка нагадує рафаєлівський, а от історична доля вчення нашого генія була інша. Відомо, що після захоплення Риму у 1527 році Карлом V учні Рафаеля Санті розбіглись, а Рафаєлева школа припинила існування.

Гуманізм Тараса Шевченка знайшов свій полум'яний відсвіт у громадянській позиції борця, яку не всі зустріли із захопленням, писала Олена Теліга. «Коли ми придивимося ближче до постаті Шевченка, то побачимо, що він мусить бути для нас найяскравішим подвійним символом – і героїзму, і цивільної відваги. В усіх спогадах і працях про нього бачимо ми докази його особистої цивільної відваги, гаряче бажання бачити таку відвагу у своєму оточенні. Пристосуванців, малодушних вважав більшими ворогами, як ворогів явних. *«Не так тії вороги, як добрії люди. І окрадуть жалуючи, плачучи осудять»,* – обурювався Шевченко. Сам він не міг дивитися, як хтось когось окрадає, не зреагувати на несправедливість вважав нормальною прикметою правдивої людини. «На те й лихо, щоб з цим лихом битись». Думки Шевченка – митця, борця-революціонера повертались до майбутнього, щоб надихати нові покоління. Він завжди служив правді і виборював щасливе майбутнє народу. Зброєю у цій боротьбі він зробив слово, казала полум'яна поетеса Леся Українка. Такі погляди у концептуальному вигляді ми презентували на міжвузівській конференції 9 березня 2014 р. до 100 - річчя з дня народження великого мислителя.

Загалом, думку про реформістський шлях створення федерації слов'янських народів з демократичними інститутами, аналогічними тим, які утворились у США, поділяло більшість членів товариства через пропаганду для пробудження громадських почуттів (В. Білозерський). Арешт членів товариства (є серйозні підстави вважати, що на основі зради), розкидання активістів по засланнях далеких просторів царської Росії не дали можливості їм простежити мілітарний досвід жителів Північно-Американських штатів, втягнутих у кровопролитні війни, в перебігу яких виявилась необхідність міцної воєнної організації.

У останні десятиліття XIX ст. існування України під московською владою після арешту членів Товариства доктринальні ідеї щодо оборони країни стали поширюватись у національному інтелектуальному середовищі. Значно пізніше, коли державна незалежність була набута, їх обмежений масштаб відбився на помилкових діях уряду Центральної Ради, який був не спроможний використати в державних цілях матеріальні військові ресурси і патріотичні почуття майже двох мільйонів вояків з російського війська, розташованих на теренах України.

Не маючи змоги у 1871-1872 р.р. відкрито висловити свої погляди на національну воєнну сферу, анонімні київські автори твору «Воєнноведення» висували думку, що раз немає двох держав схожих одна на одну, той політика і

збройні сили повинні відповідати важливим складовим характеру держави: природі, особливостям військової сили народу, політиці [2]. Не погоджуючись з К. Клаузевіцем, який абстрактно підходив до політики, автори «Воєнноведення» розподіляли політику на «природну», тобто внутрішню детерміновану життям народу та «зовнішню», нав'язану ззовні, означаючи останню як не властиву українській державі, засновану на законах європейської біржової спекуляції. Вони вважали, що нашому народу притаманна «природна», відверто-прозора, кажучи сучасною мовою, воєнна політика. На політику, вказано у «Воєнноведенні», впливають не стільки зовнішні ознаки держави (територія, фізичні характеристики народу), оскільки «органічні характеристики», духовні сили, племінні особливості, культура і характер народу, історичний розвиток країни і т. д. [2, с.14; 10].

Створена у важких міжреволюційних перипетіях Українська Народна Республіка була неспроможна за короткий час існування ані сформулювати свою концепцію збройного захисту держави, ані практично використати формування національно свідомих вояків з частин, які були розташовані на Україні. Сьогодні історики закидають М. Грушевському, що той у першій спробі створення української державності не брав до уваги військовий фактор.

Спробуємо осмислити майже забутий сьогодні з ідеологічних міркувань теоретичний внесок воєнного міністра УНР Симона Петлюри у справу розробки української воєнної теорії. За політичними розбіжностями у поглядах щодо ролі С. Петлюри в історії України, за науковими та ідеологічними дискусіями, що не вщухають, дослідники не звертали увагу на воєнно-політичний рівень мислення діяча.

По-перше, Петлюра розумів певну відстань між *армією* та іншими *політичними інституціями* суспільства, яка існувала в ХХ столітті та намагався зменшити її на засадах взаєморозуміння: з одного боку, армія як плоть від плоті і кров від крові свого народу має бути не “зборищем преторіанців небезпечних”, а збройною організацією свідомих громадян-патріотів; з іншого боку, – “ми, громадяни, повинні у загальних рисах знати певний тінітет (мовою оригіналу- М.Ц.) відомостей про збройну силу нашої держави”, розуміти її функції і завдання у державному будівництві. Він побіжно виказав глибоке розуміння політично-владного аспекту діяльності преторіанців, які нерідко визначали у Римі, кому бути імператором.

Стосовно ж тінітету (мінімуму) знань громадськості з проблем військової сфери скажемо, що ця важлива справа так і не зрушена з місця, бо у програмах ВНЗів відповідні дисципліни – вайоленсологія (теорія соціального насильства), полемологія (наука, вчення про війну – від грецьк. «полемос» війна), паксологія (вчення про мир – від лат. Pax – мир), зрештою – воєнна політологія геть відсутні. Молодь не ознайомлена, як раніше, з соціально-політичними основами військової справи,

не кажучи вже про правові та воєнно-спеціальні аспекти. Водночас, різні політичні сили України постійно закликають до проведення референдуму стосовно приєднання до НАТО без інформаційного забезпечення та пояснення.

По-друге, С. Петлюра намагався закласти *наукові основи* організації збройних сил, привітав вступ до української армії провідних фахівців, воєнних теоретиків з інших армій, зокрема Л. Байкова, сам планував завершити розробку системи воєнно-доктринальних ідей нової української держави. Вищезгаданий російський теоретик Л. Байков написав ґрунтовну передмову до робіт С. Петлюри [1].

По-третє, воєнний міністр УНР у вирішенні найбільш важливих політичних проблем війни та миру віддавав перевагу лінії *ненасильницького розв'язування* воєнно-політичних конфліктів, що в теоретичному плані можна вважати досягненням, але в практичному відношенні було «забіганням вперед», «підстьобуванням історії!», бо українська революція мала, як завжди буває, захищати зі зброєю в руках свої здобутки. Заради справедливості варто вказати, що в революціях здебільшого переоцінюється роль збройного насильства, як це виражено у французьких діячів ХVIII століття Марата, Дантона, Роб'єспа, не кажучи вже про теоретиків «лівого» спрямування [12].

З позицій сьогодення ідеї мирного розв'язання конфліктів С. Петлюри позиціонувались з Воєнними доктринами 2004 – 2012 рр., де було вказано, що «головною метою воєнної політики України є ...відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки».

Молоді політики УНР не приділяли відповідної уваги практичному військовому будівництву, не внесли організуючого елемента у величезні військові маси, розкидані по всій Україні в 1917-1918 рр., хоча бачили реальну небезпеку безладдя у військовій справі, навіть не намагались реалізувати доктринальні настанови С. Петлюри. Тому воєнна поразка УНР весною 1918 р. не здається нам випадковою, а будівництво національної армії України відновив новий уряд Павла Скоропадського.

Павло Скоропадський як професійний військовик за нетривалий час своє не дуже вдалої державної діяльності зміг просунути вперед у справі створення *національної воєнної доктрини*. Восени 1918 року гетьман Скоропадський затвердив «Статут військової повинності», під його керівництвом була розроблена «Пояснювальна записка» до цього Статуту, в яких поєднувались воєнно-технічні і політично-доктринальні положення щодо збройного захисту молодого країни.

Воєнно-доктринальні погляди висловлювались в систематичній формі, ставилася **мета** створення національних збройних сил – для захисту Української держави і її прав (ст.1); накреслювався **шлях** створення збройних сил – формування регулярної армії на засадах загальної військової повинності осіб

чоловічої статі; давалася політична і моральна **характеристика** українським збройним силам. Для сучасності інтерес становлять положення Статуту щодо збереження за військовослужбовцями всіх громадських прав людини, окрім тих, що були пов'язані з політичною діяльністю.

У «Статуті» та «Пояснювальній записці» до нього підкреслювався позаполітичний характер українських збройних сил, стверджувалося: «Только та армия, которая не принимает участия в политике, может представлять из себя силу для защиты Державы от внешнего врага и поддержания в ней порядка» (цитовано мовою оригіналу у виданні: Армія – 20 жовтня 1918 р.) [13;9].

Виходячи з неполітичного стану української армії, «Статут» вводив демократичні обмеження щодо входження військовослужбовців у політичні об'єднання та прийняття участі в діяльності союзів, партій, об'єднань, а також обмеження їх участі у зборах, маніфестаціях, мітингах різного політичного змісту. На весь термін проходження дійсної військової служби громадяни обмежували діяльність у виборах до рівня пасивного виборчого права, могли бути лише обраними у державні органи.

«Альтернативний» напрямок розробки воєнної доктрини України був не таким догматично послідовний російським поглядам, адже біля 40% Статуту П. Скоропадського копіювали російський Статут, а шляхи її реалізації – більш суперечливі та близькі до утопічних. Так, ОУН з самого початку свого створення намагалась визначити пріоритети у воєнній політиці через домінування збройних форм.

Проводом (воєнно-політичним керівництвом) Організації Українських Націоналістів проголошувалось, що в залежності від етапів національної визвольної революції та міцного державного закріплення її наслідків буде змінюватись лише *організація військової сили*, але визвольна діяльність завжди буде нести насильницькі елементи. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний народ, готовий уперто і завзято боротися за свої історичні права та свободи, визначалось в документах ОУН у 1929 році, може звільнити Україну від «займанців» і надати шанс упорядкуванню української держави. Підготовку народних мас до перманентної збройної боротьби брав на себе окремий військовий осередок ОУН-УПА (Українська повстанська Армія), як спеціальний бойовий загін організації.

За межами України розробкою вчення про воєнну доктрину займався полковник УПА Михайло Колодзінський (1902 – 1939 рр.), який за сміливість та бойову вдачу отримав прізвисько «Гусар». Нам відома тільки перша частина його монографії «Українська воєнна доктрина», а у цілому теоретико-методологічна спадщина Колодзінського залишається ще мало дослідженою. Смісл доробку цього оригінального автора полягав у обґрунтуванні національної воєнної доктрини, синхронізованою з

визвольним рухом українців, з активною загальною та воєнною політикою [4].

Подані у інтернет-джерелах матеріали містять неправдиву інформацію, де вказують, що першоджерело з'явилося лише у 1940 році, тоді як у КДБ був захований примірник, надрукований у Калуші 1938 році, який з'явився у Бібліотеці імені В. Вернадського м. Києва вже за перші роки незалежності.

Смісл доробку цього оригінального автора полягав у обґрунтуванні національної воєнної доктрини, синхронізованої з визвольним рухом українців, з активною загальною та воєнною політикою. Текст першої частини теоретичного твору М. Колодзінського десятиріччями зберігався у секретних архівах ("спецхранах") КДБ, і тільки нещодавно він став доступним масовому читачеві та науковцям. Засновною ідеєю Колодзінського була наступна – немає двох схожих держав, тому не може бути двох схожих воєнних доктрин.

Поразка царизму у війні з Японією виявила недоліки всієї воєнної сфери: брак глибоких теоретичних засад воєнної політики, стратегії, відсутність чітких принципів побудови армії, системи національної безпеки на теренах всієї імперії. Такі погляди сміливо висловив на початку 1912 р. на сторінках газети «Инвалид» В. Доманевський. Він намагався сформулювати розуміння воєнної доктрини як керівних положень, що повинні скласти основу воєнного будівництва.

Розгорнулася дискусія навколо статей В. Доманевського та його опонента, відомого воєнного теоретика А. Зайонквівського, в якій брали участь вчені Київського, Харківського, Чугуївського відділень товариства «Ревнителі воєнних знань». При цьому одна група теоретиків вважала, що загальна воєнна доктрина не заважає творчості військових керівників, а друга категорично заперечувала уніфікації принципів воєнного будівництва і підкреслювала небезпечність шаблонів. До дискусії щодо національної воєнної доктрини долучилися не тільки представники офіційної воєнної науки, але й громадськість, так звані «аматори» з України. Це явище небачене і нечуване для нашої дійсності, адже Воєнні доктрини України (1993 р., 2004 р., 2012 р.) та, навіть, 2015 р. не викликали будь-якого суспільного резонансу. Зміна парадигмальних засад воєнно-політичного мислення у них і досі не стала предметом аналізу в середовищі воєнних теоретиків, аналітиків, політикуму у цілому.

Дискусії щодо єдиної воєнної доктрини в царській імперії закінчилися безплідними не тільки через «Высочайшее повеление прекратить дискуссии» [6, с.146-147], але й тому, що на порядок денний не було поставлено питання *національно-державних модусів* доктрин. Новаторський та патріотичний підхід М. Колодзінського, який вимагав тотальної участі українського народу у збройній боротьбі за незалежність та вірно посилався на позитивний досвід війська Б. Хмельницького не

став дороговказом для Воєнних доктрин незалежної України.

Важливою віхою на історичному шляху становлення української воєнної сфери став період другої половини XIX - початку XX століття. Він визначений як початок класичної української воєнно-теоретичної думки. Незважаючи на домінування на теренах російської імперії у системі духовної культури без або наднаціональних воєнно-доктринальних ідей, вчені «київської школи» розробляли національні підвалини вітчизняної воєнно-гуманітарної галузі знання. До них нами віднесено доробок П. Морозова, М. Драгомирова, які мало знаходились у центрі уваги дослідників, вчених Харківського та Київського університетів.

Маємо всі підстави стверджувати про існування різних напрямків в межах київської воєнно-теоретичної школи – воєнної педагогіки М. Драгомирова, гуманістичного дослідження наслідків війн професора П. Морозова, фундаментального дослідження наслідків війн І. С. Бліоха.

Центральною ідеєю праць професора Київського університету св. Володимира П. Морозова стало співвідношення воєнно-політичного змісту збройної боротьби останніх століть з морально-правовими гуманістичними нормами, які на той час виробило людство. Він, зокрема, відзначив, що зменшення страждань цивільних і комбатантів може й повинно стати метою країн, народів і їх урядів. П. Морозов виступив за комплементарність раніш несумісних понять «війна» і «гуманізм», які і в наш час здаються не поєднаними, та заборону недержавного (відомчого) ставлення до учасників війн і їх жертв, коли життя, сили й здібності останніх використовували для задоволення якихось потреб або примх місцевої влади. Гуманізм на війні розумівся професором Морозовим широко, обіймаючи майже всі сучасні ділянки моралі та права війни. «На війні все повинно задовольняти вимогам гуманізму», – писав він. Його розуміння гуманізму було наближено до філософського тлумачення як такого принципу, що краще за все визначає «людську гідність».

Звертає на себе увагу передбачення українських мислителів-гуманістів щодо зростання страждань дітей у нових війнах. Публікації на цю тему почали знаходитись в центрі уваги світового співтовариства лише у другій половині XX-го століття, коли сповна проявились такі феномени як масова примусова мобілізація дітей у повстанські армії, використання дітей-комбатантів у «людських хвилях», в атаках «новий геноцид», тобто – вбивство дітей дітьми.

Іншу лінію становили твори О. Байова та М. Драгомирова. Смісл останніх праць в тому, що гуманістична традиція поверталась обличчям перш за все до найбільш страждаючої особи на війні – звичайного солдата. Головним в структурі духовних сил армії М. Драгомиров вважав моральні гуманні якості, які, на його погляд, виховуються у особливому

військовому середовищі. Значення його ідей ми вбачаємо в тому, що коли більшість європейських воєнних теоретиків й військових начальників вважали, що гуманні міркування не можуть зупинити логіку розвитку засобів й методів ведення збройної боротьби (Кольмар дер Гольц, Г. Бастіко), Драгомиров наполягав на розвитку гуманних духовних начал сучасних вояків в армійському середовищі [13, с.183; с. 201].

Зрештою сприйняття, натхнення, редукція та творчий розвиток ідей декількох поколінь мислителів «київської школи» та розробників альтернативного напрямку (М. Колодзінський) надалі можливість створити сучасну Воєнну доктрину України (2015 р.), що дозволяє Батьківщині мати модерні ідейно-політичні та теоретичні погляди на функціонування військової сфери.

Висновки. Досліджуючи концепт кирило-мефодіївців щодо національної військової сфери, можна зробити лише попередній висновок про невичерпність на даний історичний час ідей кирило-мефодіївців та закликати сучасників до продовження їх благородної справи.

Україна має змогу за умов тривалої військової агресії та нахабної окупації Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей при слабкій протестній реакції світової спільноти у ООН стати не "державою віктимної поведінки" [7] із проханнями допомоги у союзників, а захисти себе так, як сказано у Воєнній доктрині 2015 року, що сприяє миру, безпеці, демократії у всій Європі.

1. Байков Л. Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини. Київ. 1918. С. 1 - 12.
2. Военноеведение. Первый опыт этой науки. Краткий очерк начальных оснований. Киев. 1871. 87 с.
3. Златоструй. Древняя Русь. X-XIII вв. Москва: Молодая гвардия. 1990. 303 с.
4. Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ: Основа, 2019. 288 с.
5. Костомаров Н. Две руския народности. URL: <https://ehorussia.com/new/node/983021.09>
6. Русская военная мысль (конец XIX-начало XX вв.). Москва: Наука, 1982. 258 с.
7. Грабовський С, Лосев І. Україна: держава віктимної поведінки. Ніжин: Видавець П.П. Лисенко. 2019. 29 с.
8. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. К.: Основи, 1996. 538 с.
9. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 - грудень 1918. К.: Наш формат. 2016. 454 с.
10. Современное военное дело и отношение к ним военноеведение. Киев. 1872. 79 с.
11. Цюрупа М., Дяченко В. Міжнародне гуманітарне право. Київ: Кондор, 2008. 312 с.
12. Цюрупа М., Ясинська В. Основи загальної та воєнної політології. Київ: Кондор, 2013. 508 с.

13. Цюрупя М. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности. Киев: КГВИ, 1996. 250 с.

References

1. Baikov, L. (1918). *Pidhotovka narodu ta viiska do zakhystu Batkivshchyny* [Preparing the people and the army for the motherland defense]. Kyiv. 1-12 p. (in Ukrainian).
2. Voennovedenye. (1871). *Pervyi opyt etoi nauky. Kratkyi ocherk nachalnykh osnovanyi* [Military science. First practice. Brief basics study]. Kyiv. 87 p. (in Russian).
3. Zlatostrui. (1990). *Drevniaia Rus. X-XIII vv.* [Zlatostrui. Ancient Rus. X-XIII century]. M.: Molodaia hvardiia. 303 p. (in Russian).
4. Kolodzinskyi, M. (2019). *Voenna doktryna ukraïnskykh natsionalistiv* [Military doctrine of Ukrainian nationalists]. K.: Osнова. 288 p. (in Ukrainian).
5. Kostomarov, N. *Dve ruskyia narodnosti* [Two Russian nations]. URL: <https://ehorussia.com/new/node/983021.09>. (in Russian).
6. *Ruskaia voennaia mysl (konets 19-nachalo 20 vv.)* [Russian military thinking (end of 19 – beginning of 20 centuries)]. M.: Nauka. 1982. 258 p. (in Russian).
7. Hrabovskyi, S., Losev, I. (2019). *Ukraina: derzhava viktimnoi povedinky* [Ukraine: the state of

victim behavior]. Nizhyn: Vydavets P.P. Lysenko. 29 p. (in Ukrainian).

8. Skyba, V., Horbatenko, V., Turenko, V. (1996). *Vstup do politolohii. Ekskurs v istoriiu pravnycho-politychnoi dumky* [Introduction into political science. Excursus on the history of the legal and political thinking]. K.: Osnovy. 538 p. (in Ukrainian).
9. Skoropadskyi, P. (2016). *Spohady: Kinets 1917- hruden 1918* [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. K.: Nash format. 454 p. (in Ukrainian).
10. *Sovremennoe voennoe delo y otnoshenye k nym voennovedeniya* [Modern military skills and their relations with military science]. Kyev. 1872. 79 p. (in Russian).
11. Tsiurupa, M., Diachenko, V. (2008). *Mizhnarodne humanitarne pravo* [International humanitarian law]. K.: Kondor. 312 p. (in Ukrainian).
12. Tsiurupa, M., Yasynska, V. (2013). *Osnovy zahalnoi ta voiennoi politolohii* [Basics of general and military political science]. K.: Kondor. 508 p. (in Ukrainian).
13. Tsiurupa, M. (1996). *Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности* [European military theorists on war, peace and national security]. Kyev: KHVY. 250 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.15>
УДК 616.001: 101: 316

Володимир Ятченко

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри економіки підприємств та соціальних технологій,
Державний університет телекомунікацій, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0533-8580

Email: yatchych@ukr.net

Оксана Олійник

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри методологій та методів соціологічних досліджень
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0568-7940

Email: o_oliinyk@ukr.net

ПРОБЛЕМА СКІНЧЕННОСТІ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Анотація. В статті піддаються аналізу екзистенційні проблеми життя, смерті й безсмертя в українському фольклорі (на матеріалі українських казок). В корпусі українських народних казок широко побутують теми, які в європейській філософії й літературі отримали назву «трагічні основи людського буття», – усвідомлення неунікності смерті в земному бутті людини, пошук форм здобуття індивідуального безсмертя. В українських казках спостерігається двоїсте ставлення особистості до неминучості власної смерті. З одного боку тут наявний мотив замирення з фатумом людської долі, а задля пом'якшення болючого відчуття власної скінченності педалюється настанова про вищий сенс існування смерті. Смерть виправдовується, бо вона постає як запобігання безглуздості нескінченного

людського існування або як перепона розгнужданості примх і небезпечних забаганок індивіда, або ж врешті-решт як покарання людей за здійснені порушення заповідей Вищої духовної істоти. Іншими словами – смерть постає в низці казок як втілення вищої світової справедливості. При цьому смерть здебільшого постає в казках як опредмечене язичницьке уявлення про Смерть як конкретну живу істоту зі своїми примхами, симпатіями й слабкостями. Проблема ж пошуків шляхів досягнення безсмертя прослідковується в українських казках теж двоюким чином. Найчастіше цей пошук розгортається в площині перемоги героя казки над смертю або через ув'язнення смерті, або через одруження героя з божественною істотою. Це дуже поширений мотив у казках народів світу. Рідше зустрічається мотив досягнення безсмертя через моральне самовдосконалення героя, дотримання ним моральних заповідей Бога. Це вже відображення в казках впливу християнства на духовний світ предків сучасних українців.

Ключові слова: український фольклор, українська казка, екзистенційні виміри українського фольклору, життя, смерть і безсмертя в українській казці.

Volodymyr Yatchenko

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Department of Enterprise Economics and Social Technologies,
State University of Telecommunications of Kyiv

Oksana Oliinyk

PHD. in Sociology, Associate professor,
Department of Metodology and Methods of Sociological Researches
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PROBLEM OF FINITENESS OF HUMAN EXISTENCE IN UKRAINIAN FOLKLORE

Abstract. *The article analyzes the existential problems of life, death and immortality in Ukrainian folklore (based on Ukrainian fairy tales). In the corpus of Ukrainian folk tales there are widely used topics, which in European philosophy and literature are called "tragic foundations of human existence" - awareness of the inevitability of death in the earthly existence of man, the search for forms of individual immortality. In Ukrainian fairy tales there is a dual attitude of the individual to the inevitability of his own death. On the one hand, there is the motive of reconciliation with the fate of human destiny, and in order to relieve the painful feeling of one's own finitude, the instruction on the higher meaning of the existence of death is forced. Death is justified because it appears as the prevention of the absurdity of infinite human existence or as an obstacle to the debauchery of the whims and dangerous wishes of the individual, or ultimately as the punishment of people for violating the commandments of the Supreme Spiritual Creature. In other words, death appears in a number of fairy tales as the expression of the highest world justice. At the same time, death mostly appears in fairy tales as an objectified pagan idea of Death as a concrete living creature with its whims, sympathies and weaknesses. The problem of finding ways to achieve immortality is traced in Ukrainian fairy tales in two ways. Most often, this search unfolds in the plane of the victory of the hero of the fairy tale over death, or through the imprisonment of death, or through the marriage of the hero to a divine being. This is a very common motive in the tales around the world. Less common is the motive of achieving immortality through the moral self-improvement of the hero, his compliance to the moral commandments of God. This is already a reflection in fairy tales of the influence of Christianity on the spiritual world of the ancestors of modern Ukrainians.*

Keywords: *Ukrainian folklore, Ukrainian fairy tales, existential dimension of Ukrainian folklore, life, death and immortality in Ukrainian fairy tales.*

Постановка проблеми. Серед набору мисленевих штампів, які побутують і серед широкого загалу, і навіть в середовищі інтелектуалів либонь ще від часів Просвітництва, неабиякої популярності набуло переконання, ніби розмисли й розгорнуті рефлексії щодо скінченності людського існування (щодо життя й смерті, щодо безсмертя й причин існування смерті й т. под.) були зовсім не притаманними людям архаїчних культур. Між тим аналіз первісних міфів етнографами, релігієзнавцями, психоантропологами на матеріалах давньогрецьких, скандинавських, близькосхідних міфів [див. 3], польові дослідження серед меланезійських племен Б. Маліновського (Malinowski, 1984-1942) [див.8], племен Північної Австралії М. Еліаде (Eliade,

1907-1986) [5;], старозаповітних текстів, міфів культур різних континентів Дж. Кемпбеллом (Campbell, 1904-1987) [див. 6], міфів і звичаїв південноафриканських племен Дж. Фрезером (Frazer, 1854-1941) [див. 12] і багатьох інших недвозначно засвідчили умоглядність європоцентричного сприйняття не лише духовності раніше зневажуваних «неісторичних» народів, але й обмеженість традиційних, усталених поглядів на духовний світ людини докласових, дорелігійних культур загалом. Перегляд цих застарілих уявлень потребував, окрім збагачення новим фактологічним матеріалом, ще й нових узагальнень в європейській філософії, фольклористиці в царині екзистенційного досвіду, екзистенційних переживань людини.

Аналіз досліджень. Проблеми скінченності людського існування досліджувались в літературі в багатьох контекстах. Гроно дослідників ще з XIX ст. обирали об'єктом розгляду культурні контексти явища смерті в філософських та поетичних творах – Ф. Ар'єс [див.1]; в етичних вимірах співвідношення добра і зла – Р. Каюа [див.7]; в міфах первісних народів різних континентів – Ю. Берьозкін [див.2]. Українські дослідники в основному зосереджуються на розгляді питань скінченності людського буття у весільних чи поховальних обрядах, через систему символів: в космогонічному вимірі – В. Телеуця [див.10], як символу зародження нового життя, переходу у вічність, обрядових дійств [див.9]. Однак поза межами аналізу текстів українського фольклору (особливо казок і демонологічних оповідок) залишається потужний пласт наявного в них загальнолюдського екзистенційного досвіду, латентних спроб розв'язати «вічні» проблеми смерті й безсмертя в індивідуальному бутті.

Мета написання статті. В статті здійснено спробу проаналізувати на матеріалах українського фольклору ставлення людини до феноменів смерті й безсмертя з погляду наявності в них екзистенційних проривів і виходу на метафізичні аспекти буття.

Виклад основного матеріалу. Європейська філософська й теологічна думка протягом століть розробила дві базові позиції ставлення людини до факту неунікності смерті в індивідуальному бутті людини як спроби подолання природного страху перед необхідністю уривання всього життєвого шляху й життєвих виявів.

Суть першої полягає в доведенні доцільності й вищого сенсу смерті людини в космічному вимірі буття. Тому прижиттєве надзавдання індивіда полягає в формуванні почуття замиреності з фактом скінченності свого земного перебування й підготовці до іншої – вже вічної – форми існування в потойбічному світі. Друга позиція відбиває непотайно негативне ставлення до смерті як до несправедливого, нічим не виправданого явища й прагне знайти шляхи перебороти смерть та здійснити прорив людини на поле безсмертя. Світоглядну настановленість прихильників цієї позиції можна окреслити так:

а) первинний і «істинний» стан людини – безсмертя;

б) смертність – вияв спотворення справжнього ходу речей;

в) смертність – трагічний збій у стосунках людини з вищими силами [14; с.14].

Український фольклор багатий на приклади виображення обох цих позицій, на утримання в них потенцій життєстверджуючих сил та екзистенційних очікувань людини.

Серед сюжетів цього кластеру українських казок слід виділити насамперед казки, в яких невідпорність тимчасовості людського життя виправдовується тим, що смерть розглядається як *запобігання безсенсовості вічного* (а точніше тут би годилося сказати –

нескінченно триваючого) життя (а придатніше в цьому випадкові – існування) людини. Добре ілюструють цю настановленість казки «Бідний чоловік і Смерть» або «Чоловік і Смерть», записані відповідно В. Лесевичем на Полтавщині й М. Зінчуком на Буковині. Сюжет першої казки вістує про чоловіка, який зумів так улестити Смерть, що вона дарує йому пів сотні літ життя, а далі й зовсім відмовляється від нього: «Як узяв жить, і сини вже померли, і внуки оженились, а він став уже негодящий нікуди, і ніхто його не вважає ні за віщо, він, як головешка качається, ніхто його не доглядає, усі від нього одцурались і смерть від нього відцуралася». За сюжетом другої казки на знак помсти за своє ув'язнення Смерть карає чоловіка безсмертям «... не вмреш ти, а будеш гнити, поки не зогниєш», і погроза ця у фіналі казки здійснюється. Екзистенційний аспект таких сюжетів полягає в тім, що життя, яке проживається без вищого сенсу, є безблагодатним і не заслуговує на безсмертя [14, с.53].

Досить поширеними в корпусі українських казок є сюжети про усвідомлення непозбутності смерті як *перепони розгнузданості примх і норівів людської істоти і в цьому плані як вияву вищої справедливості.* Так в казці «Не вмирають тільки грішні люди» (записана В. Кравченком) святі Петро й Павло запитують в Бога, чому в одній з багатодітних сімей вже протягом трьох поколінь жодна людина не померла. І тут з уст Бога звучить твердження, що це все грішні люди, тому вони всі живі. Тобто вони не сподобились зустрітись з Богом після своєї смерті. Ця ж моральна настанова, але вже в іншій проєкції розгортається в бойківській казці «Пригоди діда-гуцула». Герой казки (Солдат) ув'язнює Смерть в торбі. Як наслідок «Люди Бога не бояться, бо ніхто не вмирає, Люди бавляться, п'ють, ріжуться, вмирати ніхто не вмирає, бо нема смерті». Нарешті Бог через янгола примушує героя випустити Смерть на волю. Отже причина існування й необхідності смерті в цій казці закорінена в самій природі людини.

Серед українських казок зустрічаються надзвичайно цікаві тексти з погляду *витлумачення смерті як детермінатора соціальної активності, самореалізації й самоствердження людини.* Ось в гуцульській казці «Музикант і Смерть» до Музиканта приходять Смерть й дорікає йому за пустопорожню пройдений життєвий шлях: «Яку ти славу по собі залишиш? Дітей не маєш, господарства не маєш, грати нікого не навчив. Ніхто за тобою не заплаче!» [11; XIII; с.371]. Тут бачимо виображення не тільки суто індивідуальної драми конкретного індивіда, але – що важливіше – осмислення трансцендентальних вимірів життя й безсмертя, демаскування безплідності голого заперечення розуміння смерті як безглузлого явища.

Не можна, нарешті, оминати ще один екзистенційного характеру аспект ставлення людини до феномена смерті, а саме примирення людини зі своєю долею – долею бути смертною істотою. Але це суперечить самій природі людини. Тож як вихід людство випрацювало цілу низку засобів, покликаних

притупити пригнічуюче, болісне почуття остаточної розлуки зі світом. Якщо поглянути крізь цю призму на корпус українських казок, то неважко помітити прихильність в них, наприклад, спроб поставити між людиною й смертю своєрідну культурну «прокладку» у вигляді усвідомлення нею почуття виконаності своєї життєвої місії. Це виконання мусить стати сприятливим аргументом у визначенні долі індивіда в потойбічному житті. Найпоширеніша така «прокладка» – турбота про батьків, належне виховання дітей, передача їм у спадок нажитого добра. Це проглядається в казках усіх регіонів і всіх етнічних груп українців і через такого роду сюжети набувається й культивується вищий метафізичний сенс життєвої програми та усвідомлення сенсу життя особистості [див.14; с.52].

Палітра екзистенційних очікувань, подана крізь призму опозиції «людина – безсмертя», в українському фольклорі теж досить широка. В текстах українських казок незмінно присутня фігура героя, який безповоротно перемагає смерть і в такий спосіб встановлює найвищу справедливість буття. Найчастіше цей герой втілений в численних образах змієборців, що перемагають Змія як первісно-архетипне втілення смерті (Котигорошко, Іван-побиван, Іванко і т. под.) [13; с. 23-27]. Пізніше в міру згасання міфологічного типу свідомості змієборців замінюють інші персонажі – Солдат, хлопець-сирота (культурно-історична іноформа архетипу чудодитини), парубок, син царя і т. д.

Давніша й примітивніша форма здобуття безсмертя в українських казках (як і в казках багатьох інших народів) – нейтралізація Смерті, її ув'язнення за допомогою хитрощів та винахідливості героя. Казок з таким сюжетом дуже багато. Вони доносять до нас первісні уявлення далеких предків сучасних українців про добрих і злих духів, добрих і злих божеств і богів, про співпрацю людей і богів у створенні й упорядкуванні світу й організації суспільного життя та об'єднання в боротьбі зі злими вищими силами.

З іншого боку в українських казках присутній і інший шлях досягнення особистого безсмертя. Це, наприклад, язичницький мотив одруження героя з божественною істотою або прилучення до сонму божественних істот через вірність тотемам свого роду. Але наявний в казках й інший мотив – зміна, трансформація людської природи через самовдосконалення. Це вже вплив християнського світогляду.

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1989. 438 с.

2. Березкин Ю. Происхождение смерти – древнейший миф. Этнографическое обозрение. 2007. № 1. С. 70-89.

3. Джеймс Э. О. Тайны языческих богов. М., 2006. 329 с.

4. Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. Українські символи. К., 1994. 140 с.

5. Элиаде М. Символика смерти в обряде посвящения. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения. М., 2002. С. 46-49.

6. Каюа Р. Людина та сакральне. К., 2003. 238 с.

7. Кэмпбелл Дж. Мифический образ. М., 2004. 686 с.

8. Малиновский Б. Магия, наука и религия. Магический кристалл. М., 1992. С. 17-59.

9. Словник символів культури України. К., 2002. 257 с.

10. Телеуця В. Символи космогонічного ряду в художній системі фольклору Подунав'я. Література. Фольклор, Проблеми поетики: Зб. наук. праць. Вип. 28. Ч. 1. К., 2007. С. 286-299.

11. Українські народні казки. Записав, упорядкував, літературно опрацював Микола Зінчук. В двадцяти томах. Тернопіль: Богдан, 2005. 512 с.

12. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. М., 1983. 658 с.

13. Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. К., 1998. 200 с.

14. Ятченко В. Боги і люди в українській казці. К., 2009. 151 с.

References

1. Aries R. (1989). *Chelovek pered licom smerti* [A Man in the Face of Death]. М., 438 p. (in Russian).

2. Bereskin Yu. (2007). *Proishozhdenie smerti – drevnejshiy mif* [The Origin of Death is an Ancient Myth]. *Etnograficheskoye Obozreniye*. № 1. P. 70-89 (in Russian).

3. James E. (2006). *Tajny jazycheskih bogov* [Secrets of the Pagan Gods]. М., 329 p.

4. Dmytrenko M., Ivannikova L., Lozko H., Muzychenko Ja., Shalak O. (1994). *Ukrayinski symvoly* [Ukrainian Symbols]. К., 140 (in Ukrainian).

5. Eliade M. (2002). *Simvolika smerti v obriadie posviashchienia. Tajnyie obshchestva. Obriady iniciacii i posviashchienia* [Symbolism of Death in the Initiation Rite // Eliade M. Secret societies. Initiation and Initiation Rites]. М. P. 46-49 (in Russian).

6. Kaiua R. (2003). *Liudyna ta sakralne* [Man and the Sacred]. К., 238 p. (in Ukrainian).

7. Campbell J. (2004). *Mifichieskiy obras* [Mythical Image]. М., 686 p. (in Russian).

8. Malinovskij B. (1992). *Magiia, nauka i religiiia. Magichieskiy kristall* [Magic, Science and Religion. Magic Crystal]. P. 17-59. (in Russian).

9. *Slovyk symboliv kul'tury Ukrayiny* [Dictionary of Symbols of Ukrainian Culture]. 2002. 257 P. (in Ukrainian).

10. Teleutsia V. (2007). *Symvoly kosmogonichnogo riadu v hudozhnij systemi folklore Podunavia. Literatura. Folklor. Problemy poetyky* [Symbols of the Cosmogonic Series in the Artistic System of the Folklore of the

Danube. Literature. Folklore, Problems of Poetics]:Zb. nauk. prac. -Vyp. 28. K., P. 286-299 (in Ukrainian).

11. *Ukrajinski narodni kazky: Knyga 13. Kazky Pokuttya: Ch.2 (2005). Zapysav, uporiadkuvav, literaturno opratsiuvav Mykola Zinchuk. V dvadtsiaty tomah.* [Ukrainian Folk Tales: Book 13. Tales of Penance: Part II / Recorded, arranged and lit. edited by M. Zinchuk]. - Ternopil: Bogdan, 2005. - 512 p. (in Ukrainian).

12. Frezer J. J. (1983) *Zolotaia vetv* [The Golden Bough]. V., 658 p. (in Russian).

13. Yatchenko V. (1998). *Pro rozvytok duhovnosti ukrajinskoho etnosu dohrystyjanskoji doby* [About the

Development of the Spirituality of the Ukrainian Ethnos of the Pre-Christian Era]. K., 200 p. (in Ukrainian).

14. Yatchenko V. (2009). *Bohy I ljudy v ukrajinskiy kaztsi* [Gods and People in a Ukrainian Fairy Tale]. K. 151 p. (in Ukrainian).

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.16>
УДК 305:316.48(477)

Tetiana Vlasova

Doctor of Philosophic Sciences, Professor,
Dnipro National University of Railway Transport
named after Academician V. Lazarian of Dnipro

ORCID: 0000-0001-5040-5733

Researcher ID: D-3841-2016

Scopus-Author ID: 57216435953

Email: vasovat2@gmail.com

POSTMODERNITY, SEXUALITIES AND CULTURE: FEMINIST SCRIPTS AND GENDER POP-ICONS

**(Review of the book: Gaga Feminism. Sex, Gender, and The End of Normal.
J. Jack Halberstam. Boston : Beacon Press, 2013. 157 p.)**

Abstract. Lady Gaga as a postmodern cultural icon manipulating with images and symbols has created in her “performances” a kind of new “post”-postmodern feminism, in which she followed the line of feminine anarchists – in politics, arts and culture. “Gaga ideology”, which in fact “embraces a void”, nowadays is vividly presented across alternative forms of popular culture with the subsequent great impact on the generation of millennials.

Тетяна Власова

доктор філософських наук, професор,
Дніпровський національний університет залізничного
транспорту імені академіка В. Лазаряна, м. Дніпро

ПОСТМОДЕРН, СЕКСУАЛЬНОСТІ ТА КУЛЬТУРА: ФЕМІНІСТСЬКІ ТЕКСТИ І ГЕНДЕРНІ ПОР` - ІКОНИ

**(Рецензія на книгу Gaga Feminism. Sex, Gender, and The End of Normal. J. Jack Halberstam.
Boston : Beacon Press, 2013. 157 p.)**

Анотація. Lady Gaga як постмодерністська ікона мас-культури, маніпулюючи образами та символами, створила у своїх перформансах свого роду новий пост-постмодерністський фемінізм, у якому вона продовжує лінію «анархізму у фемінізмі» – у політиці, мистецтві та культурі. Gaga-ідеологія, яка, по суті, «огортає пустоту», сьогодні яскраво представлена в різних альтернативних формах масової культури з відповідним значним впливом на покоління міленіалів.

In the book under review the author asserts that Lady Gaga as a symbol for a new feminist anarchism has created a specific kind of feminism. With her power as a queen of media manipulation, her loud proclamation of different “arrangements” of gender, sexualities, etc., she has become an instrumental device for performing the very specific “performances” of bodies, desires, genders, sexualities, communication, race, etc., producing great impact on the generation of millennials in the XXIst century.

The contemporary situation is unanimously used by scientists in different fields of knowledge for representing one of the most vivid revolutionary periods, in which sex, gender and sexualities have become per se symbols of change. In the long and often contentious relationship

between feminism as theory and movement and gender studies and practices, feminism is often considered to lose the “battle”. The future of feminism is referred to the “postfeminist era”, feminist projects are said to intersect with gender conflicts creating the problems of dilemmas over priorities. Though feminist researchers claim that “feminism is alive and vibrant”, the stigmatizing of the term “feminism” has had its effects [3]. On the other hand, gender as the radical import of postmodernity has provided many opportunities to consider some of the most fundamental issues of the uncertain and confused human response to the world’s challenges in their continuing transformations of the XXIst century [4]. In outlining the complicated and problematic relations between feminism, gender and pop

culture scientists admit that to define what pop culture is actually much more difficult to do than to say. Definitions of popular culture – as always – depend on who is defining them (“The view includes the viewer”). Pop culture has been condescended upon for centuries, though nowadays it is pop culture that has a profound impact not only on teenagers but “mass audience” on the whole [2]. Nowadays the future of the sexual encourages quite a number of people from different spheres of social life to broaden our perception of the sexual, to help us to understand how the sexual shapes the totality of our everyday experience. Within this large project of making sense of “genders”, sexualities and pop culture J. J. Halberstam’s book occupies an outstanding position [1]. Intellectually profound, politically engaged and no doubt challenging this book is in itself an enjoyable reading: in it scientific analysis is mixed up with the postmodern irony, reference material is connected with intertextuality, hermeneutical interpretation – with psychoanalysis. Moreover, it makes an interesting case for “the end of normal”. One of the key messages of the book is that the American lesbian, gay, bisexual, transgender and queer movement has never been only a movement about civil rights. Halberstam as a cultural critic, a transgender theorist, and an activist – “all come together” – represents “a new way to understand the queerness of the worlds we would like to occupy” [1, p. X]. The book represents an analysis of how all the themes mentioned above, their modes and their implementations apply to a very specific “text” of Lady Gaga, including films, shows, reality television, and – implicitly – a variety of other “texts”. No doubt, Lady Gaga is the post-postmodern icon for the generation of millennials and, – to some extent, – Z, as “Cybergirl” Madonna with her muscular frame and “identikit” face was the postmodern icon of the 80s. Among others, the author asks questions: Do irrationalist attempts of Lady Gaga have the only aim – to transform feminism into new images and symbols? Is her standpoint one more interpretation, which cannot see that it “embraces a void” (J. Kristeva)? J. Halberstam analyses Gaga genders, Gaga sexualities as the end of normal, her attitude to the concept of “marriage” – as the end of marriage, and the message of Gaga Manifesto is feminist anarchism. In fact, the book asserts that Lady Gaga with her power as a queen of media manipulation, her loud proclamation of different “arrangements” of sex, sexualities, etc., has become an instrumental device for performing the very specific “performances” of bodies, desires, genders, communication, race, etc. In short, Halberstam’s use of the term “gaga feminism” does not simply mean a person or a set of performances, he uses her “meteoric rise to fame... to hint at emerging formulations of a gender politics for new generation” [1, p. XIII], though it is necessary to add that as a kind of “new feminism” it is rooted in destruction and refusal of the cultural norms and standards.

It is absolutely evident, that Lady Gaga has not appeared in the frontline from a “vacuum”, nor “does she spring fully formed” in the space vacated by Madonna, Gwen Stefani, Britney Spears, etc. The author maintains that in fact “she is the last manifestation of a long line of feminine and queer performers” [1, p. 139]. Still there are some definite factors that make Lady Gaga part of a very different group of performers: the author connects her “feminism” to a long tradition of feminist anarchists, musicians and writers (Emma Goldman, Shulamith Firestone, Yoko Ono, Marina Abramovic and others). Gaga feminism ideology is vividly represented nowadays across different forms of popular culture, there are many examples of it in the popular series, films and TV shows. Gaga ideology proclaims that the world rewards the corrupt, so the only way to advance is to “undermine the religious, and upset the moralists” [1, p.147]. In the final analysis, Gaga feminism, being “for the failers and the losers”, represents “an intellectual emancipation through improvisation” [1, p. 148].

This book, written with expertise and literary talent, gives a lot of ideas and facts that help to learn a lot about western culture of the first decades of the XIXst century. It is both serious and light reading for anyone wishing to understand the recent transformations in the relationships between feminism and pop-culture, ideology and arts.

1. Halberstam J. J. *Gaga Feminism: Sex, Gender, and the End of Normal*. Boston, 2013.
2. *Understanding Gender and Sexuality in Popular Culture* / ed. J. Maher. Cognella Academic Publishing, 2015.
3. Walby S. *The Future of Feminism*. Cambridge, 2012.
4. Власова Т., Грабовська І., Галицька Ю. *Актуальний гендер: міжнародний та український контекст*. Київ, 2018.

References

1. Halberstam J. J. (2013). *Gaga Feminism: Sex, Gender, and the End of Normal*. Boston.
2. Maher J., ed. (2015). *Understanding gender and sexuality in Popular Culture*. Cognella Academic Publishing.
3. Walby S. (2012). *The future of Feminism*. Cambridge.
4. Vlasova T., Hrabovska I., Halytska Yu. (2018). *Aktualnyi hender: mizhnarodnyi ta ukraïnskyi kontekst* [Current gender: international and Ukrainian context.]. Kyiv. (in Ukrainian).

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 26

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 29.10.2020 р. Формат 60×84 $\frac{1}{8}$. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 13,2. Обл.-вид. арк. 12,6. Замовлення № 63
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis @ukr.net